

**UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE**

**FILOZOFICKÁ FAKULTA**

**KATEDRA SOCIÁLNÍ PRÁCE**

**PhDr. Jitka Krejčí**

**MORÁLNÍ CHOVÁNÍ KLIENTŮ DOMU NA PŮL  
CESTY**

Diplomová práce

Praha 2007

Obor:

Sociální práce

Forma studia:

Denní

Akademický rok:

2007/2008

Vedoucí diplomové práce:

Doc. PhDr. Oldřich Matoušek

Oponent diplomové práce:

PhDr. Daniela Vodáčková

Datum obhájení:

Výsledek obhajoby:

### **Prohlášení**

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje.

V Praze, 12. prosince 2007



.....  
PhDr. Jitka Krejčí

# Osnova

1. Předmluva .....	3
2. Úvod.....	4
3. Dům na půl cesty a jeho klienti .....	5
3.1 Dům na půl cesty – definice a nástin historického vývoje v zahraničí a v České republice.....	5
3.2 Dům na půl cesty – o.s. DOM .....	8
3.3 Klienti DPC.....	10
3.3.1 Vymezení klientů DPC o.s. DOM .....	10
3.3.2 Exkurz do nepatologického vývoje dětí a dospívajících .....	11
3.3.2.1 Teorie attachmentu .....	11
3.3.2.2 Eriksonova vývojová teorie .....	14
3.3.2.3 Teorie potřeb.....	18
3.3.2.3.1 Teorie potřeb Abrahama Maslowa .....	19
3.3.2.3.2 Teorie potřeb Alberta Pessa.....	20
3.3.2.3.3 Teorie potřeb Pražské školy.....	21
3.3.2.4 Kognitivní vývoj a Jean Piaget .....	22
3.3.2.5 Socioemocionální vývoj .....	24
3.3.2.6 Specifika vývojového období adolescence .....	27
3.3.3 Abnormality ve vývoji klientů DPC .....	31
3.3.3.1 Vliv vrozených vlastností .....	31
3.3.3.2 Nepříznivé vlivy prostředí .....	33
3.3.3.2.1 Poruchy attachmentu.....	33
3.3.3.2.2 Deprivace .....	35
3.3.3.2.3 Syndrom CAN .....	40
3.3.3.2.4 Ústavní výchova .....	46
3.3.4 Specifické projevy klientů DPC odlišné od jejich vrstevníků .....	53
3.4 Pracovníci DPC.....	62
3.5 Závěr .....	66
4. Teorie morálního chování.....	67
4.1 Definice a vymezení základních pojmů.....	67
4.1.1 Morální usuzování a morálního chování .....	69
4.2 Exkurz do předkohlbergiánských zdrojů poznání morálního vývoje .....	73
4.2.1 Psychoanalytický přístup .....	73
4.2.2 Teorie sociálního učení.....	75
4.3 Kognitivně vývojová teorie Lawrence Kohlberga.....	76
4.4 Kritiky Kohlberga .....	81
4.5 Stručný nástin dalších vývojových směrů morální psychologie.....	85
4.5.1 Sociálně intuitivní model Jonathana Haidta .....	85
4.5.2 Morální emoce .....	87
4.5.3 Model morální identity Augusta Blasiho.....	89
4.6 Minnesotská škola morálního vývoje .....	92
4.6.1 Vývoj minnesotské školy.....	92
4.6.2 Čtyřsložkový model morálního chování.....	94
4.6.2.1 Morální senzitivita .....	95
4.6.2.2 Morální úsudek .....	97
4.6.2.3 Morální motivace.....	98
4.6.2.4 Morální charakter.....	100

4.6.3	Neokohlbergiánský přístup.....	103
4.6.4	Výchova charakteru.....	107
5.	Morální chování klientů DPC.....	110
5.1	Morální senzitivita klientů DPC.....	111
5.2	Morální úsudek klientů DPC.....	114
5.3	Morální motivace klientů DPC.....	118
5.4	Morální charakter.....	121
5.5	Závěr.....	123
6.	Výzkumná část.....	124
6.1	Metody.....	126
6.1.1	Respondenti.....	126
6.1.2	Výzkumné nástroje.....	127
6.1.2.1	Dotazník reálných morálních situací v rámci života DPC.....	127
6.1.2.2	Řízený rozhovor.....	127
6.1.2.3	Schwartz's Value Inventory.....	129
6.1.2.4	Měření autority pracovníků.....	130
6.1.2.5	Kazuistiky.....	130
6.2	Výsledky výzkumu.....	131
6.2.1	Dotazník reálných morálních situací v rámci života DPC.....	131
6.2.2	Řízený rozhovor.....	134
6.2.3	Schwartz's Value Inventory.....	156
6.2.4	Měření autority pracovníků.....	159
6.2.5	Kazuistiky.....	161
6.3	Vyhodnocení hypotéz a závěry.....	164
7.	Doporučení pro práci s klienty v DPC v oblasti morálního chování.....	167
8.	Závěr.....	169

# 1. Předmluva

Diplomová práce se opírá o čtyřletou osobní zkušenost autorky s prací v domě na půl cesty a jeho klientelou. Příchod do domu na půl cesty jí přinesl řadu velice překvapujících a neočekávaných zážitků v rámci kontaktu s klienty, kteří se často chovali 'podivně', 'nemorálně' a někdy až šokujícím způsobem. Relativně dlouhá doba, po kterou byla autorka zaměstnána v domě na půl cesty, jí pomohla hlouběji porozumět zdrojům toho nezvyklého chování a zároveň posunula vnitřní měřítko toho, co je vnímáno jako standardní a normální jednání v rámci tohoto zařízení. Změna vnitřního postoje od údivu, jak je možné, že klienti takto jednají, přes postupné hlubší porozumění a následné přijetí tohoto chování jako pochopitelného funkčního mechanismu, který v nestandardních podmínkách napomáhal přežití jedince, vedla až ke snaze intenzivněji pátrat po zdrojích tohoto chování a na základě pochopení příčin a následků hledat způsoby, jakým dané chování kultivovat, aby mohlo být nazýváno morálním.

Tato práce je výsledkem zmíněné touhy po porozumění a snahy nalézt způsoby, jakými morální chování u klientů domu na půl cesty podpořit. V rámci práce je intenzivní pozornost věnována zdrojům 'neobvyklého' a 'nestandardního chování' a zároveň také srovnání, čím se vývojové zkušenosti této skupiny liší od standardního vývoje běžné populace. Autorka je přesvědčena, že bez hlubšího porozumění není možné nalézt dostatečně adekvátní nástroje působení a efektivně s nimi pracovat.

## 2. Úvod

Diplomová práce se věnuje morálnímu chování klientů domu na půl cesty. Vychází ze zkoumání konkrétního zařízení, jeho klientů a pracovníků domu na půl cesty občanského sdružení DOM. Cílem práce je umožnit porozumění zdrojům morálního a nemorálního chování klientů domu na půl cesty, sledovat konkrétní způsoby chování v rámci 'morálky každodenního života' a na základě těchto znalostí stanovit efektivní způsoby intervence, jež by mohli pracovníci v rámci svého působení na klienty domu na půl cesty použít.

Je zřejmé, že jde o nesnadný úkol. Klienti domu na půl cesty představují na jedné straně velmi úzkou skupinu, na straně druhé jejich životní historie bývá často velmi pestrá a navzájem různorodá – od celoživotní ústavní výchovy, přes krátkodobější pobyty v dětských domovech či výchovných ústavech, psychiatrické historie sebepoškození, týrání a zneužívání, až po pobyty na ulici, nebo drogovou či delikventní historii. Specifické životní zkušenosti negativně ovlivňují vývoj těchto jedinců a podporují tvorbu takových vnitřních struktur (od úrovně uspokojování potřeb, sebepojetí, hodnot až například po seberegulaci), které nepřispívají k realizaci morálního chování.

Na druhé straně se práce zaměřuje na téma morálky, které bylo zkoumané mnoha rozličnými způsoby s často dosti odlišnými výsledky po většinu historie lidstva. Pro zúžení způsobu nazírání na morálku bylo proto toto téma zredukováno pouze na psychologický úhel pohledu. Přesto i v psychologickém způsobu nazírání na morální chování existuje značná teoretická a terminologická nejednotnost, se kterou se práce musela potýkat. Jako klíčový způsob nazírání na morální chování byl zvolen tzv. 'čtyřsložkový model', který morální chování vnímá jako výsledek čtyř relativně nezávislých procesů – morální senzitivity, morálního úsudku, morální motivace a morálního charakteru. Tento model byl obohacen o některé další poznatky z teorie morálního chování.

Komplexnost problematiky by neměla odradit od našeho tématu, neboť jde o oblast, která reálně existuje a ovlivňuje v mnoha ohledech fungování těchto mladých lidí nejen v rámci domu na půl cesty, ale také následně i život ve společnosti po zbytek jejich života. Klienti domu na půl cesty představují velice rizikovou skupinu z hlediska asociálního a delikventního chování. Zvyšování úrovně morálního vědomí a podpora dovedností nezbytných k realizaci morálního chování mohou významně přispívat jak ke zlepšení budoucí kvality života těchto mladých lidí, tak k větší bezpečnosti a prospěchu společnosti jako celku.

### 3. Dům na půl cesty a jeho klienti

Dům na půl cesty představuje sociální zařízení se specifickou klientelou. V následujících kapitolách vymezíme tento termín a nastíníme způsoby jeho fungování. Hlavní pozornost však bude věnována jeho klientům a specifikám jejich životních zkušeností ve srovnání se standardním vývojem běžné populace. Popíšeme, v jakých oblastech se potíže klientů projevují v rámci pobytu v tomto zařízení. Závěr kapitoly je zaměřen na pracovníky domu na půl cesty, jejich potřebné vlastnosti a dovednosti a na různé role, které zaujímají v rámci konkrétního zařízení o.s. DOM.

#### 3.1 Dům na půl cesty – definice a nástin historického vývoje v zahraničí a v České republice

Termín 'dům na půl cesty' (dále jen DPC) pochází z anglického pojmu 'half way house' a snaží se daným označením vyjádřit dvě zásadní charakteristiky těchto zařízení. Slovo 'dům' symbolizuje bezpečný prostor, chráněné místo, které nabízí prostředí, kde klient může žít, rozvíjet své schopnosti a učit se novým dovednostem. Druhá část názvu - 'na půl cesty' poukazuje na specifickou situaci klienta, který se nachází na své životní cestě v prostoru mezi životem v nestandardních podmínkách ústavní péče (v některých případech také dysfunkční rodinou či rizikovým způsobem života) a samostatným životem. Zároveň pojem 'na půl cesty' symbolizuje dočasnost této služby na přechodné období života klienta. Obecným cílem DPC je zapojení osob se specifickými potřebami do samostatného běžného života při respektování jejich zvláštností a minimalizace závislosti klientů na systému sociálních služeb.

První DPC vznikl v 50. letech 20. století v USA. Jeho klienty byli lidé propuštěni z výkonu trestu odnětí svobody. Ukázalo se, že v důsledku dlouhodobého pobytu v prostředí věznice dochází k zhoršení až vymizení sociálních dovedností, pracovních návyků a vůbec schopností fungovat v běžném společenském prostředí (Nadace Civilia, 2005); dnes bychom tyto příznaky mohli shrnout pod pojem hospitalismu. Postupem času se ukázalo, že podobné symptomy se mohou projevovat i u mentálně postižených osob, psychiatricky nemocných lidí a u dětí a mladých lidí, kteří prožili část svého života v ústavu. Začaly se proto postupně zřizovat různé typy DPC, zaměřené na specifika dané cílové skupiny. V současnosti v západním světě funguje pestrá nabídka těchto služeb. Mimo již zmíněné skupiny existují také DPC pro osoby léčící se ze závislosti na psychoaktivních látkách a sexuální devianty. U těchto skupin již nefiguruje fakt ústavní péče, avšak přetrvává potřeba podpory při přechodu do samostatného běžného života z rizikového (někdy i kriminálního) způsobu fungování.

V České republice prošel pojem DPC v celkem krátké porevoluční historii různými významovými posuny a byl zpočátku používán dosti nejednotně. Na jedné straně se termín DPC používal pro zařízení velice různého charakteru, na straně druhé řada zařízení, která by bylo možné dle náplně sociální služby do tohoto typu zařadit, tento název nepoužívala. V současné realitě sociálních služeb v České republice pod tento název nejčastěji spadají zařízení, jež poskytují rezidenční a rehabilitační služby především mladým lidem, kteří



odchází ze zařízení ústavní výchovy<sup>1</sup>. V tomto zúženém smyslu bude pojem DPC používán i v rámci následujícího textu.

Postupem času dochází jak v oblasti naší sociální politiky, tak v širším kontextu evropském i světovém k stále většímu zdůraznění nutnosti poskytnout adekvátní podporu v náročném přechodu z ústavního do samostatného života. Dvouletý program Světové zdravotnické organizace 'Děti ulice', jenž proběhl v letech 1995-1996, uvádí jako jeden ze svých závěrů potřebu doplnění sociální sítě pro mladou populaci v ČR o centra chráněného bydlení.

V roce 1996 ministerstvo práce a sociálních věcí (dále jen MPSV) zařadilo DPC ke svým grantovým prioritám a začalo poskytovat finance na jejich zřizování. První zařízení s tímto názvem vzniklo v témže roce v Hrochově Týnci pod nadací J. J. Pestalozziho<sup>2</sup> a bylo zaměřeno na mladé lidi odcházející z ústavní výchovy. Díky aktivitě neziskových organizací, církví a obcí a zároveň podpoře státu začal počet zařízení tohoto typu narůstat, přestože stále výrazně nedostačoval poptávce ze strany klientů.<sup>3</sup>

V návrhu zákona o sociální pomoci z roku 1998 se objevuje již snaha o definici zařízení typu DPC. Návrh stanovoval, že „domy na půl cesty jsou určeny pro: I. mladé dospělé osoby, které ukončily pobyt ve školních zařízeních pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy, popř. děti z pěstounských rodin a děti, které nemají rodinné zázemí ani ubytování; II. osoby, u nichž je z medicínského hlediska ukončena léčba drogových závislostí, avšak k úplné resocializaci potřebují speciální socioterapeutickou pomoc; v tomto případě jde o formu resocializačního zařízení.“ (Nováková, 1999, s. 54)

Oproti takto zaměřené definici přichází Slovník sociální práce z roku 2003 s rozdílným vymezením, kdy DPC definuje jako „dočasné ubytování pro klienty, kteří předtím byli v dlouhodobé ústavní péči. Klienti za ubytování platí, udržují sami svou domácnost, chodí do zaměstnání nebo do školy, s ubytováním jsou obvykle spojeny některé služby a programy, jiné úmyslně nikoli, aby byl klient nucen vyhledávat je mimo dům, v němž je ubytován.“ (Matoušek, 2003, s. 60)

Nejnovější definici této sociální služby přináší Zákon č. 108/2006 Sb. o sociálních službách (a na něj navazující Vyhláška č. 505/2006), který stanovuje v § 58, že „(1) Domy

<sup>1</sup> V západním světě tento typ DPC nepřevažuje. Je to způsobeno odklonem od ústavních typů náhradní výchovné péče směrem k náhradní rodinné péči.

<sup>2</sup> J.J. Pestalozzi byl švýcarským pedagogem a filantropem, u kterého lze najít již zárodky sociálního citění se slabšími a méně schopnými jedinci. Propagoval, že i tito lidé mají stejné právo na výchovu a vzdělání jako ostatní.

<sup>3</sup> Podpora osob ohrožených sociálním vyloučením, mezi které beze sporu klienti DPC patří, je náplní sociálních programů jak na české, tak evropské úrovni. Evropský strukturální fond ve svém Jednotném programovém dokumentu pro Cíl 3 (JPD 3) pro léta 2004-2006 umožnil realizaci projektů na podporu klientů DPC v rámci dvou opatření: 2.1 – Integrace specifických skupin obyvatelstva ohrožených sociální exkluzí a 2.3 – Posílení kapacity poskytovatelů sociálních služeb. Národní akční plán sociálního začleňování na léta 2004-2006 v kapitole Pomoc nejvíce ohroženým skupinám obyvatelstva definuje mezi nejvíce ohroženými skupinami v bodě 2.5.6 i mladé dospělé opouštějící zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy. Podobně Národní zpráva o strategiích sociální ochrany a sociálního začleňování na léta 2006-2008 (s. 13-14) v rámci svého Prioritního cíle 1 stanovuje, že je třeba podporovat připravenost a samostatnost mladých lidí opouštějící institucionální péči. Jako opatření k snížení znevýhodnění této skupiny „... bude stanoven plán pro osamostatnění každého dítěte dostatečně dlouhou dobu před odchodem ze zařízení a zajištěna kontinuální příprava na odchod ze zařízení. Kromě toho budou podporovány programy k podpoře samostatného života mladých lidí po odchodu z institucionální výchovy. Dále budou podporovány programy, které jsou cíleně zaměřené na podporu tzv. slabých rodin, kde hrozí odebrání dětí do ústavní péče tak, aby program posílil kompetence rodiny k výchově dětí a nemuselo dojít k odebrání do ústavní péče.“

na půl cesty poskytují pobytové služby zpravidla pro osoby do 26 let věku, které po dosažení zletilosti opouštějí školská zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy, popřípadě pro osoby z jiných zařízení pro péči o děti a mládež, a pro osoby, které jsou propuštěny z výkonu trestu odnětí svobody nebo ochranné léčby. Způsob poskytování sociálních služeb v těchto zařízeních je přizpůsoben specifickým potřebám těchto osob; (2) Služba podle odstavce 1 obsahuje tyto základní činnosti: a) poskytnutí ubytování, b) zprostředkování kontaktu se společenským prostředím, c) sociálně terapeutické činnosti, d) pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a obstarávání osobních záležitostí.“ Toto vymezení v sobě zahrnuje již celou škálu možných institucí, ze kterých může mladý člověk do DPC přicházet a stanovuje i základní rámec oblastí práce s klientem, které by mělo DPC vykonávat.

Odhlédneme-li od zákonného vymezení a zastavíme-li se nad současnou realitou, tak se nám naskytne obrázek méně vyvážený a více rozmanitý. Bezesporu se dá říci, že naprostá většina DPC v České republice je orientována na mladé lidi odcházející z ústavní výchovy (dětských domovů a výchovných ústavů). Některé DPC dokonce vznikají přímo u daného dětského domova a možnost využívání jejich služeb je odměnou za bezproblémové chování v ústavu. DPC pak slouží spíše jako prodloužení života v ústavu s vyšší mírou samostatnosti místo toho, aby šlo o intenzivní rehabilitační program směřující k samostatnému životu.

Obecně je možné rozlišit dvě základní skupiny programů DPC. První skupinu tvoří DPC s propracovanými rehabilitačními plány, intenzivní mírou spolupráce, dostatečným personálním zabezpečením a omezenou dobou pobytu (zpravidla jeden rok, nejméně však tři měsíce). Druhou skupinu představují DPC s malou podporou klientům, nízkou strukturovaností a několikaletou délkou pobytu. Často jde o zařízení zřizovaná městy, kdy několik bytů vyčleněných pro klienty má na starosti jedna sociální pracovnice.

Přestože klienty DPC tvoří především mladí lidé odcházející z ústavních zařízení, řada DPC má cílovou skupinu vymezenou širěji – ve smyslu návrhu zákona o sociální pomoci z roku 1998 – a poskytuje své služby i mladým lidem odcházejícím z pěstounské péče, dysfunkčních rodin či mladým bezdomovcům. DPC ze zmiňované druhé skupiny (malá míra podpory) také často poskytují ubytování i jiným skupinám v sociální nouzi - například matkám s dětmi či starším osobám než je v zákoně uvedených 26 let.

Vedle DPC primárně zaměřených na mladé lidi odcházející z ústavní výchovy existuje v České republice ještě další skupina těchto zařízení. Jde o chráněná bydlení přechodného typu s rehabilitačním programem pro duševně nemocné<sup>4</sup>.

<sup>4</sup> Zařízení s názvem 'dům na půl cesty' provozují například některé z organizací spojených ve sdružení Fokus (Fokus Praha, Fokus Vysočina).

### 3.2 Dům na půl cesty – o.s. DOM

Diplomová práce se opírá jak o čtyřleté pracovní zkušenosti, tak o zkoumání v rámci konkrétního domu na půl cesty a jeho klientů, který provozuje občanské sdružení DOM v Praze. Projekt vznikl v roce 1997 na základě zkušeností ze Střediska pro mládež Klíčov, krizového centra MOST a o.s. Prám, které provozovalo projekt Farahome ve Křešíně<sup>5</sup>. V roce 1999 se dům na půl cesty v Praze 8, Braunerově ulici otevřel prvním klientům.

Postupem času začalo o.s. DOM rozšiřovat spektrum svých projektů tak, jak postupně vyvstávaly další potřeby klientů domu na půli cesty. Mezi tyto projekty patří Dom Job (prevence nezaměstnanosti, tréninková dílna a podporované zaměstnání), Proměna (tvorba nové koncepce péče o rodinu, zejména děti a mládež bez rodinného zázemí, realizaci projektu převzalo v roce 2004 o.s. Natama) a projekt Nejste na to sami, který zahrnuje programy Tykadlo (poskytování informací, práce s uchazeči, kontakty), Bydlo (bydlení pro samostatnější klienty, zpravidla po úspěšném absolvování programu DPC), PSST (psychosociální terapeutická práce s klienty, podpora růstu odbornosti pracovníků, metodická práce) a Dom Ví (vzdělávání, zvyšování odbornosti pracovníků). V současné době tvoří projekty provázaný systém, který naplňuje poslání občanského sdružení: „všestranná podpora dětí a mladých lidí vyrůstajících bez dobrého rodinného a sociálního zázemí“ (DOM – Dům otevřených možností, 2007). Projekt DPC však stále představuje základní oblast, na niž navazuje většina dalších projektů a programů.

DPC o.s. DOM je představitelem proudu domů na půl cesty (viz kapitola 3.1) s intenzivním a časově vymezeným rehabilitačním programem.<sup>6</sup> V souladu s tímto směrem zařízení samo sebe definuje jako „sociálně rehabilitační pracoviště zaměřené na psychosociální následky zanedbávání, nedostatečné a nepřiměřené péče o dítě či institucionální výchovy“, jež se „věnuje klíčově klientům, u kterých může jejich osobní historie, psychický stav, životní styl, sociální návyky i aktuální situace vést k sociální izolaci, sebedestruktivnímu jednání, rizikovým aktivitám či kriminálním činům“ (DOM – Dům na půl cesty, 2007, s. 2).

Posláním DPC je „učit mladé lidi žijící bez rodinného zázemí, jak úspěšně žít mezi lidmi“ (DOM – Dům na půl cesty, 2007, s. 2). Proto DPC v rámci každodenní spolupráce usiluje o psychosociální rehabilitaci klienta prostřednictvím vztahu s klíčovým pracovníkem (‘individuálním průvodcem’), jenž společně s ním pracuje na osobní historii, současném fungování i plánování budoucích kroků. Dále se zaměřuje na budování ekonomické nezávislosti (tj. schopnosti se uživit) a zapojení do života v běžné společnosti, včetně porozumění svým právům a povinnostem. V neposlední řadě se DPC snaží zlepšit orientaci klienta v rámci sociálního systému a získat potřebné znalosti a dovednostmi, které mu umožní vyhledat a efektivně využít pomoc, jež je dostupná.

Způsoby práce s klientem probíhají formou individuální, skupinovou i komunitní. V rámci individuální spolupráce hraje zásadní úlohu pro klienta ‘individuální průvodce’. Je to klíčový pracovník, který má na starosti konkrétního klienta a který se s ním setkává minimálně jednou týdně při konzultacích. Individuální práce může mít různé podoby v závislosti na dané situaci – od vedení případu (case management), terapeutického

<sup>5</sup> Více projektu Farahome ve Křešíně viz Nováková, 1999, s. 22-26 a Matoušek, 1999, s. 9-15.

<sup>6</sup> Prostřednictvím výcviků se snaží získané poznatky a filozofii práce šířit i mezi další zařízení tohoto typu.

působení, poradenství, plánování až po krizovou intervenci či hodnotící rozhovor. Jejím základem je navázání terapeutického vztahu a jeho využití pro klientovo sebepoznání, posílení motivace k řešení problémů a sociální učení. S klientem individuálně pracují i další pracovníci ('průvodci'), a to v rámci každodenního provozu, kdy se s ním setkávají v rámci svých služeb. Vedle funkce podpůrné mají nezastupitelnou roli i v rámci funkce kontrolní.

V DPC může bydlet až deset klientů. Z toho je zřejmé, že v rámci práce s klienty je třeba uplatňovat i znalost skupinové dynamiky a rozumět aktuálnímu sociometrickému rozvrstvení. Jde jak o vztahy uvnitř skupiny klientů, tak o postoj klientů jako skupiny k pracovníkům a celému zařízení. Skupinová práce v DPC nemá výrazněji formalizovanou podobu, avšak je jeho významnou a neopominutelnou součástí.

Komunitní práce představuje významnou součást programu DPC. Účelem je vytvořit společný prostor sdílený jak klienty, tak průvodci, který stimuluje sociální učení, umožní spolupodílení se na věcech, které ovlivňují klientův život, a podpoří terapeutickou práci. Děje se tak prostřednictvím sdílení péče o jídlo a společné prostory a každotýdenních společných setkání.

Práva a povinnosti klientů vymezují Pravidla Domu na půl cesty DOM (dále jen 'Pravidla'). Jejich znění ukazuje Příloha č. 1. Klient se s jejich zněním seznamuje již před nástupem do DPC při vstupním rozhovoru a má možnost si je i později podrobně prostudovat. Znovu jsou s ním probírána při nástupu do DPC. 'Pravidla' se svou náplní snaží maximálně kopírovat požadavky běžného samostatného fungování člověka ve společnosti; simulace běžných životních podmínek a nároků<sup>7</sup> patří k významným součástem působení na klienty<sup>8</sup>, kteří tak získávají prostor k sociálnímu učení již v průběhu pobytu.

---

<sup>7</sup> Klient za pobyt platí (za nájem a za večeře), obstarává si své záležitosti, případně se je učí vykonávat (úklid bytu, praní, zamykání, jednání s úřady a dalším okolím, oprava a údržba zařízení) a pracuje (v běžných podmínkách, v přechodném zaměstnání či brigádě) či studuje.

<sup>8</sup> Aspekt simulace přirozených podmínek představuje významnou součást snahy o začlenění klienta do běžného samostatného života. Velká část klientů DPC prošla nějakou formou institucionální péče, která vytváří umělý, do velké míry uzavřený svět a nepřirozené životní podmínky. Nároky a podmínky společnosti mimo zdí ústavu, jež se DPC do určité míry nastavením svého fungování navozuje, jsou pro ně novým, často nesrozumitelným prostředím, kterému se postupně učí rozumět a přizpůsobovat. U klientů často dochází k různým selháním, na něž může DPC bezprostředně reagovat a podpořit tak rozvoj adekvátních způsobů jednání.

### 3.3 Klienti DPC

#### 3.3.1 Vymezení klientů DPC o.s. DOM

Pokud chceme hovořit o klientech DPC, jejich osobních historiích a fungování během pobytu v DPC, je nezbytné předem vymežit, o jakou skupinu osob vlastně jde. DPC o.s. DOM obecně definuje svou cílovou skupinu jako „mladí lidé ve věku 17 – 26 let, kteří vyrůstali bez podpory a péče své rodiny a nemají zázemí umožňující bezpečně zvládnout obtížné období, když vstupují do samostatného života ve společnosti“ (DOM – Dům otevřených možností, 2007). Jde tedy jak o mladé lidi, kteří přicházejí z ústavní výchovy (dětské domovy, diagnostické ústavy, výchovné ústavy), tak z jiné ústavní péče (např. psychiatrické léčebny, ozdravovny, vězení), poloústavní péče (např. Klokánek), tak o mladé lidi, kteří opouští dysfunkční rodinu a o mladé bezdomovce, kteří již nějakou dobu pobývají na ulici (a zpravidla ve své historii mají odchod z nefungujícího rodinného prostředí či pobyt v instituci). Kontraindikací přijetí představuje akutní závislost na návykových látkách, vážné psychické onemocnění, závažná trestná činnost, vážná mentální retardace a každodenní péče o dítě (rodič s dítětem).

Vezmeme-li v úvahu uchazeče, kteří se do DPC o.s. DOM hlásí<sup>9</sup>, tak vidíme, že jejich počet několikanásobně převyšuje možnosti nabízených míst<sup>10</sup> a je zřejmé, že při výběru je nezbytné uplatňovat ještě další kritéria. Těmi jsou: aktuálnost a neodkladnost přijetí, délka ambulantní spolupráce s DPC, míra potřebnosti, ochota podřídit se 'Pravidlům' a volná místa v zařízení.

Pohled na sociodemografické ukazatele uchazečů nám ukazuje, že jsou dlouhodobě tvořeni zhruba ze 60 % muži a ze 40 % ženami. Zkušenost s institucionální péčí má asi 60 % z nich. Podobný poměr mužů a žen nacházíme i u sociodemografických údajů klientů DPC. Ústavní péči zažilo 60-70 % klientů, zpravidla v době delší než dva roky. Struktura vzdělání klientů zachovává po celou dobu existence DPC podobný charakter – 55 % klientů s základním (případně nedokončeným základním) vzděláním, 20-30 % vyučených, 15-25 % studujících a 1-3 % s ukončenou střední školou s maturitou. Tato čísla ukazují, že vzdělání mladých lidí, kteří přichází do DPC se výrazně liší od celorepublikového průměru<sup>11</sup>.

<sup>9</sup> Po počátečním každoročním nárůstu počtu uchazečů se jejich počet stabilizoval zhruba na 110-130 osobách ročně (1999 – 68, 2000 – 97, 2001 – 109, 2002 – 128, 2003 – 113, 2004 – 131, 2005 – 111, 2006 – 132).

<sup>10</sup> Kapacita zařízení není stálá. Do podzimu 2003 byla 10-12 míst, poté se zvýšila o novou pobočku v Praze 2, která měla k dispozici dalších 6 míst. Tato pobočka byla od roku 2007 přeměněna na tréninkové byty (program Bydlo) a kapacita vlastního DPC klesla na 10 míst.

<sup>11</sup> Podle údajů statistického úřadu za 4. čtvrtletí 2006 mělo ve věkové skupině 15-29 let 30 % mladých lidí základní (nebo nedokončené základní) vzdělání, 24 % střední vzdělání bez maturity, 37 % střední vzdělání s maturitou a 8 % vysokoškolské vzdělání. Nesmíme ale zapomínat, že díky věkovému vymezení skupiny část zkoumaných osob nemohla mít jiné vzdělání než základní. Je tedy pravděpodobné, že větší část z nich se v pozdějším věku přesune do skupin s vyšším vzděláním.

### 3.3.2 Exkurz do nepatologického vývoje dětí a dospívajících

Aby bylo možné vymezit a odlišit, v čem byl vývoj mladých lidí, kteří přichází do DPC, rozdílný od běžných vývojových zážitků větší části populace, je nezbytné popsat, jakým způsobem normální vývoj probíhá. Patologické formy můžeme určit pouze na základě vědomí normality.

Vývoj člověka jako jedince, jeho postupné vrůstání do mezilidských vztahů a do společnosti představuje komplexní, různorodý a navzájem provázaný proces. Není možné na tomto omezeném prostoru pojmout a popsat vývoj člověka v celé jeho složitosti. Proto zde bude přestaveno pouze několik teorií, oblastí a bodů klíčových pro porozumění a rozlišení standardní ontogeneze člověka od narušeného vývoje, kterým prošli lidé přicházející do DPC. V rámci následujících kapitol se proto budeme věnovat teorii attachmentu, Eriksonově vývojové teorii, několika teoriím potřeb, kognitivnímu a socioemocionálnímu vývoji a specifikám vývojového období adolescence.

#### 3.3.2.1 Teorie attachmentu

Attachment<sup>12</sup> můžeme definovat jako „vzájemný proces, kterým se vytváří emoční propojení mezi dítětem a jeho primárním pečovatelem. Ovlivňuje fyzický, neurologický, kognitivní a psychický vývoj dítěte. Vytváří základ pro rozvoj bazální důvěry či nedůvěry a ovlivňuje způsob, jakým se dítě během života vztahuje ke světu, učí se a buduje vztahy.“ (Moss, 2007, s. 1)

Teorii attachmentu vytvořil britský psychoanalytik John Bowlby na základě dlouhodobého zkoumání vlivů okolí na lidskou psychiku v období od 30. do 50. let 20. století<sup>13</sup>. Na jeho práci navázala řada jeho kolegů a následovníků<sup>14</sup>.

Bowlby byl přesvědčen, že pro duševní zdraví dítěte je klíčové, aby zažívalo vřelý, důvěrný a kontinuální vztah (tj. attachment) s primární pečující osobou (nejčastěji matkou). Jde o svého druhu biologický, instinktivní program, významný pro přežití jedince. Dítě prostřednictvím hlasových a motorických projevů (křiku, pláče, tělesného a očního kontaktu) podporuje tvorbu vazby na osobu, jež zajišťuje bezpečí a ochranu a která prostřednictvím smyslových a motorických projevů (mluvení, zpívání, kolébání, hlazení, krmení) kontinuálně a předvídatelně odstraňuje existenční strach dítěte.

Vera Fahlbergová (Universální vědka, 2005) vytvořila znázornění opakujícího se cyklu (tzv. 'kruh připoutání'), kdy dítě zažívá potřebu, vyjádří ji, pečovatel na ni správně zareaguje a v důsledku toho je potřeba uspokojena a dítě zažívá důvěru a uspokojení do chvíle, kdy vznikne další potřeba. Tento model se mnohokrát opakuje a v jeho důsledku si

<sup>12</sup> V nepříliš četné česky psané literatuře se tento termín objevuje v různých podobách. Nejčastěji bývá překládán jako 'vazba' či 'teorie vazby', případně též jako 'přichylnost', 'připoutání' nebo 'citové přilnutí'. Někdy bývá pojem 'attachment' používán bez překladu. V této práci bude používána především poslední varianta.

<sup>13</sup> Bowlby byl též inspirován výzkumy Konrada Lorenze (teorie imprintingu) a Harryho Harlowa (pokusy s opičkami rodu makak).

<sup>14</sup> V České republice se Bowlbyho poznatky rozšířily spíše prostřednictvím deprivčních studií Zdeňka Matějčka a Josefa Langmeiera, jež z Bowlbyho teorie vycházeli. Celá, nyní již značně obsádná, oblast studií a publikací týkajících se attachmentu však do českého jazyka nikdy přeloženy nebyly.

dítě vytváří 'vnitřní attachmentovou mapu'. Tento vnitřní obraz se pak stává základem pro všechny budoucí blízké vztahy během celého života a ovlivňuje a organizuje motivační, emoční a paměťové procesy. Je-li attachmentový vztah problematický, neposkytuje vnitřní model attachmentu pocit bezpečné základny a vývoj normálního chování je narušen.

Neurobiologická zkoumání (Siegel, 2001) ukázala, že rané attachmentové zkušenosti přímo ovlivňují vznikající nervové synapse v mozku. Pečující osoba pomáhá jedinci zvládnout situace a emoční stavy, dokáže utišit úzkost, interpretovat prožívaný stav a porozumět chaotickým situacím. Opakovaná pomoc při zvládání těchto stavů podporuje zrání nervové soustavy. Příímý výsledek socio-emočního vývoje v rámci attachmentu pak představuje zvláštní systém v prefrontálních oblastech pravé hemisféry, který je podstatný pro schopnost regulace emocí, jak pozitivních, tak negativních (Vavrda, 2005).

Důležitá je v tomto aspektu schopnost vzájemného vyladění dítěte s pečující osobou. Jde o interaktivní (a zpravidla nevědomý) proces. Dítě vysílá signály a pečující zrcadlí jeho prožitkový stav. Vnímavost vůči signálům a na ní závisící schopnost vyladění determinují podobu attachmentového vzorce. Vyladění se dospělého umožňuje dítěti zvládat prožitkové stavy, interpretovat je, zklidnit je a prostřednictvím opakování této zkušenosti postupně získávat schopnost regulovat samo sebe. Dítě také objevuje v pečující osobě a její mysli svůj obraz a tak postupně začíná uvažovat o sobě „jako o bytosti, jejíž pocity a přání v kontextu matčina chování dávají určitý smysl. V rámci bezpečného vztahu s matkou se postupně učí reflektovat a vyhodnocovat svou psychickou realitu, stejně jako psychickou realitu své matky“ (Pöthe, 2001a, s. 34).

Vzájemné interakce umožňují vznik specifické emoční a kognitivní zkušenosti, která formuje jeho schopnost emoční adaptace a způsob sociálního chování v budoucnosti. Reflexe vlastních emočních a kognitivních procesů (tzv. mentalizace) podmiňuje schopnost cítit a uvědomovat si duševní stavy jiných lidí, což je podmínkou pro vznik tzv. morálního citění. (Pöthe, 2001a)

Pokud attachment probíhá příznivě, dítě si vytváří pocit základní důvěry<sup>15</sup> a pečující osoba se stává bezpečnou základnou pro další zkoumání okolního světa. Vytváří se bezpečný rámec pro učení a zkoušení nových věcí. Zároveň dítě vnímá sebe samo jako bytost hodnou pozornosti a ochrany, což přispívá k rozvoji pozitivního sebehodnocení a identity. Vyladěná interakce s pečující osobou též podporuje rozvoj řeči a komunikačních schopností.

Bowlbyho spolupracovnice Mary Ainsworthová vyvinula metodu k rozlišení bezpečného attachmentu, uvedeného výše, a dvou typů nejistého attachmentu, ke kterým byl později přiřazen ještě typ třetí. Je potřeba si uvědomit, že jde spíše o krajní typy, zatímco v reálných situacích se vyskytuje celá řada přechodových forem. K rozlišení typu attachmentu u zhruba ročních dětí se používal laboratorní experiment 'Strange Situation' ('Nezvyklá situace'), kdy se sleduje chování dítěte, které je ponecháno v místnosti bez matky ve společnosti neznámé osoby. Součástí pozorování je také chování dítěte po návratu krátkodobě vzdálené matky zpět do místnosti.

<sup>15</sup> Podobně o pocitu základní důvěry a bezpečí hovoří Erikson v rámci prvního vývojového úkolu jedince (viz kapitola 3.3.2.2), Maslow v souvislosti s druhou úrovní základních potřeb (viz kapitola 3.3.2.3.1) a Pessu jako o jedné z pěti základních skupin potřeb (viz kapitola 3.3.2.3.2).

Děti bezpečně připoutané, jejichž pečující osoba byla emočně dostupná, vnímavá a schopná adekvátně reagovat na signály a potřeby dítěte, protestovaly proti odchodu matky, avšak po jejím návratu ji ihned vyhledaly, nechaly se u ní utiřit a rychle se vrátily k předchozí činnosti (hře). Studie uvádí, že tento typ vazby vykazuje 55-65 % běžné populace (Pöthe, 2001b; Vavrda, 2005; Fraley, 2004).

S vyhýbavým attachmentem se lze setkat u dětí, jejichž pečující osoba byla málo citlivá a vnímavá, emočně nedostupná a nedostatečně reagující. Dítě nereaguje příliš na odchod matky a podobně ani jako by nereaguje příliš na její návrat. V zájmu ochrany před vnitřním a vnějším ohrožením dítě projevuje své úzkosti soustavně potlačuje. „Na behaviorální rovině zde pozorujeme minimalizační strategii, která vede k tomu, že je omezeno, respektive vyloučeno chování vyhledávající blízkost. Je tomu tak proto, že na afekt dítěte rodič nereaguje afektivně, což vede k intenzivnímu prožitku studu, self ochraňujícímu vzteku. Ten se opět nesetkává s žádoucí reakcí v podobě emočního vyladění u rodiče. Minimalizační strategie umožňuje předcházet zklamání a eskalaci negativních prožitků.“ (Vavrda, 2005, s. 55-56) Tento typ attachmentu se vyskytuje u 20-30 % běžné populace.

Třetí typ vazby představuje ambivalentní attachment, který se objevuje u dětí, kde byla pečující osoba sice dostupná, avšak nespolehlivě. Často chybí naladění se na potřeby dítěte a respekt pro jeho potřebu emočních výměn. Dítě s tímto typem vazby reaguje vysokou úzkostností jak na odchod matky, tak na její návrat. Oč méně je si dítě svou matkou jisté, o to více projevuje svoji potřebu. Po návratu matky se dítě nedalo snadno utiřit, „užívalo“ si pozornost a návrat k původní aktivitě trval dlouho. V běžné populaci se výskyt odhaduje na 5-20 %.

Poslední typ attachmentu – tzv. dezorganizovaný/dezorientovaný typ – byl objeven o něco později a bývá klasifikován většinou s dalším s výše popsaných typů nejistého attachmentu. Rodiče dětí s tímto typem attachmentu se chovají vůči dítěti způsobem, který ho děsí, sami se nachází ve velké úzkosti či hrůze nebo se chovají nepředvídatelným a dezorganizovaným způsobem. Tento typ attachmentu se často objevuje u dětí tělesně nebo psychicky týraných. Během testované situace lze pozorovat „řadu bizardních motorických a vokálních projevů, ve smyslu nedokončených, necílených či asymetrických pohybů, změn výrazů tváře či zárazů a zpomalení tělesného pohybu. Celkově se chování těchto dětí při návratu matky do místnosti jeví jako neorganizované až chaotické. Příčinu neorganizovaného chování lze hledat v instinktivním hledání blízkosti matky v situaci ohrožení vyprovokované jejím odchodem a neznalostí prostředí. Dítě se po návratu matky přibližuje k ní v naději, že jej zbaví úzkosti a poskytne mu ochranu. Na druhou stranu si uvědomuje, že matka, která mu v minulosti opakovaně ublížila, může být zdrojem nejen bezpečí, ale i nového ohrožení ... úzkost dětí s dezorganizovanou vazbou zůstává nevyřešena. Tyto děti se jeví jako přehnaně opatrné, sociálně stažené, pasivní a zakřiknuté.“ (Pöthe, 2001b, s. 24) U běžné populace se výskyt dezorganizace v různé intenzitě odhaduje na 20-40 %, zatímco v populaci týraných a zneužívaných dětí tvoří až 80 %. Jedinci s těmito projevy vykazují v dalším průběhu života nejvíce obtíží v oblasti sociálního, afektivního i kognitivního vývoje. Nejčastěji ze všech skupin také vývoj dětí s dezorganizovaným attachmentem ústí do projevů psychopatologie. (Vavrda, 2005)

V průběhu svého vývoje dítě vytváří další attachmentové vztahy s významnými osobami ve svém okolí. Vzhledem k odlišené zkušenosti s různými attachmentovými figurami si jedinec vytváří různé a často odlišené vzorce attachmentu. V období dospívání



se dalšími attachmentovými postavami stávají vrstevníci. Fraley poukazuje na to, že emocionální pouto mezi dospělými partnery je výsledkem stejného motivačního systému jako primární attachment mezi dítětem a pečující osobou (Fraley, 2004).

Mary Mainová vypracovala metodu, pomocí které je možné měřit kvalitu vazby rodiče ke svému rodiči. „Adult attachment interview“ (AAI) je speciální technikou dotazování na rané zkušenosti z dětství a pomáhá rozdělit dospělé na jisté (secure), odmítající (dismissing), zapletené (enmeshed) a nerozřešené (unresolved). Podoba reakcí se v rámci této techniky příliš nemění v průběhu času, což ukazuje, že se jedná o značně stabilní charakteristiku osobnosti. Byla zjištěna také korelace mezi typem vazby v dětství a reagováním v rámci AAI. Podobně existuje významná souvislost mezi typem attachmentu dítěte s rodičem a typem attachmentu, který si vytvořil rodič během svého dětství, zjištěné pomocí AAI (studie uvádí rozmezí 60-80 % (Vavřda, 2005; Pöthe, 2001b). Můžeme tedy uzavřít, že chování matky podléhá jak aktuálnímu vztahovému kontextu, tak vlastní zkušenosti z raného vztahu s vlastním pečovatelem a často dochází ke generačním přenosům typu attachmentu.

Teorii attachmentu bylo vyčítáno, že nebere dostatečně v potaz vliv dědičnosti a zejména temperamentových rysů dítěte a soustředí se pouze na otázku vztahového rámce. (Pendry, 1998; Rothbart, Ahadi, 1994) Dědičnost bezpochyby významně ovlivňuje řadu fyziologických funkcí jakými je spánek, krmení či úroveň vzrušivosti dítěte. Na druhou stranu ovšem nelze prokázat, že by dědičnost a temperamentové rysy svými projevy vytěsnilly vliv raného vztahu dítěte s pečující osobou. Je však zřejmé, že „osobnostní rysy a temperament hrají aktivní roli v dynamice tvorby tohoto vztahu“ (Pendry, 1998, s. 7). Pokud ale existuje dostatečné vyladění pečující osoby, tak tato osoba přizpůsobí své chování, aby uspokojila specifické (i temperamentově modifikované) potřeby dítěte. Podle teoretiků attachmentu „citlivá péče v sobě zahrnuje nezávislost na vrozeném temperamentu dítěte, zda-li je introvertní či extrovertní, stydlivé či dráždivé, zda-li je otevřené nebo sebejisté, péče je přizpůsobena tak, aby přesně pasovala na potřebu konkrétního dítěte“ (Pendry, 1998, s. 8).

### **3.3.2.2 Eriksonova vývojová teorie**

Neopsychoanalytická teorie Erika Eriksona představuje jeden z významných výkladů vývoje duševního života dítěte a dospělého. Životní běh člověka Erikson rozčlenil do osmi vývojových fází<sup>16</sup>. Každé stadium je znázorněno v podobě psychologické krize, která má své charakteristiky, své úkoly, svou možnost růstu i svá ohrožení. Růst nastává, pokud je krize přiměřeně vyřešena. Toto vyřešení přináší pro ego novou sílu nebo mohutnost, jež Erikson nazval ctností (Drapela, 1997). Pokud člověk nereaguje adekvátně na svůj současný vývojový úkol, tak převládne negativní pól a ctnost nevznikne. Ve svém důsledku pak toto řešení oslabuje ego jedince a způsobuje stagnaci jeho duševního vývoje.

Erikson zdůrazňoval vliv společnosti a sociálního kontextu na individuální vývoj člověka. Vysvětluje, že „jedinec a společnost jsou složitě propletení, dynamicky vzájemně vztaheni v nepřetržité výměně“ (Erikson, 1999, s. 109). Každá fáze umocňuje různé

<sup>16</sup> Tyto fáze poprvé popsal v roce 1950 ve své knize *Childhood and Society* (Dětství a společnost) v kapitole *Eight Ages of Man* (Osm věků člověka).

aspekty vývoje, a proto je i různě citlivá na specifické vnější vlivy, tj. rozdílně citlivá i na určité deprivací a traumatizující situace.

Ústředním tématem vývojového procesu je podle Eriksona utváření osobní identity, které úzce souvisí s vývojem ega. Zajímalo ho, jak člověk dosahuje své plné identity, případně čím ji může ohrozit a narušit. V tomto smyslu také přistupuje k morálnímu vývoji – všímá si jeho obsahové stránky, tj. zaměřuje se na úlohy, které člověk musí řešit ve vývojových stádiích svého života<sup>17</sup>.

První vývojová fáze obsahuje konflikt základní důvěry a nedůvěry<sup>18</sup>. Předvídatelné uspokojování základních potřeb (spánek, vyměšování, potrava, kontakt) prostřednictvím pečovatelské osoby poskytuje kojenci zážitek bezpečí. Dítě se učí důvěřovat této osobě a posléze i samo sobě. „Matky vytvářejí pocit důvěry ve svých dětech oním druhem ošetřování, které ve své kvalitě slučuje citlivou péči individuální potřeby nemluvně a pevný pocit osobní důvěryhodnosti v rámci přijímaného kulturního životního stylu. To vytváří v dítěti základnu pro pocit identity, která bude později slučovat vědomí, že je v pořádku, že je samo sebou a že se stává tím, o čem ostatní lidé věří, že se stane.“ (Erikson, 2007, s. 3) Základní důvěra vytváří schopnost překonávat nepříjemné události v průběhu vývoje, doufat, vyvíjet zdravé úsilí a rozvíjet vnitřní možnosti. Další vývoj osobnosti záleží nejen na tom, zda v raném dětství byl položen základ této důvěry, ale i na tom, zda se v dalších fázích dále rozvíjí a prohlubuje a jak se impulsy k nedůvěře daří integrovat zdravým způsobem. Ze správně vyřešeného konfliktu vyrůstá naděje. „Můžeme říci, že naděje je čistá budoucnost; a již víme, že tam, kde časně převládne nedůvěra, zeslábnou anticipace<sup>19</sup>, jak kognitivně, tak emocionálně.“ (Erikson, 1999, s. 76) Negativním důsledkem nevyřešeného konfliktu vzniká tzv. sensorické pokroucení reality a stažení se ze světa, které může mít v extrémním případě až psychotickou podobu.

V rámci druhého stadia stojí autonomie proti zahanbení a pochybnostem. Zrání svalové soustavy umožňuje dítěti rozvoj nových činností – ovládání vyměšování, nácvik chůze a mluvení. Důležitá je zde rovnováha mezi zadržováním a pouštěním, obé totiž může vést jak k pozitivním, tak negativním očekáváním a postojům. „Držení se tak může stát destruktivním a krutým zadržováním a omezováním nebo se může stát způsobem péče: mít a podržet. Také pustit se může změnit v nepřátelské uvolnění destruktivních sil, nebo se může stát umírněným nechat jít a nechat být.“ (Erikson, 2007, s. 4) Dítě v této fázi projevuje vrozenou tendenci zdůrazňovat svou vůli, své já, svou schopnost sebeurčení, i když předběžně nereflektovaně. Jeho vůle naráží na autonomii druhých a dítě se postupně učí uvádět vůli do souladu se vzájemností, a tak se učí žít v interakci s druhými lidmi. „Toto stadium se proto stává rozhodujícím pro poměr lásky a nenávisti, spolupráce a svéhlavosti, svobody sebevyjádření a jejího potlačení. Z pocitu sebekontroly bez ztráty sebeúcty pramení trvalý pocit dobré vůle a hrdoosti; z pocitu ztráty sebekontroly a z pocitu nadměrné cizí kontroly vzniká trvajícím sklon k pochybám a studu.“ (Erikson, 2007, s. 5) Vůle je ctností tohoto stadia a nevyřešený konflikt má své důsledky v rámci sociálních interakcí – příliš mnoho svázanosti či příliš málo zábran (impulzivita).

V předškolní době, v období hry, se objevuje protiklad iniciativy a viny. Jde o rozhodující období pro uvolnění nebo zablokování tvořivých energií. Radost z vlastní

<sup>17</sup> Oproti tomu teorie morálního vývoje Lawrence Kohlberga se snaží být obsahově nezávislá a zajímá se o kognitivní a motivační stránky morálního vývoje, tj. o jeho strukturální podobu.

<sup>18</sup> Ve svém prvním stadiu dochází Erikson ke stejným závěrům jako teorie attachmentu (viz kapitola 3.3.2.1).

<sup>19</sup> Zde můžeme vidět jeden z zdrojů 'žití v přítomnosti', který se často u klientů DPC objevuje.

iniciativy, rozvoje představitosti a ze společné hry dávají hledání autonomie nové horizonty. „V hravosti je též založen veškerý smysl pro humor, zvláštní dar člověka smát se sám sobě stejně jako druhým.“ (Erikson, 1999, s. 75) Nebezpečím tohoto stadia je pocit viny nad zamýšlenými cíly a nad činy podnícenými v překypující radosti z nových lokomotorických a mentálních sil – činy agresivní manipulace a násilného jednání. Další pocity viny mohou vznikat následkem fantazií, z nichž některé jsou sexuálního charakteru<sup>20</sup>. Schopnost cítit vinu podněcuje rozvoj svědomí, který přichází v tomto stadiu. Dítě už se nebojí jen toho, že jeho chyby budou objeveny a potrestány, ale postupně začíná vnímat 'vnitřní hlas', který jeho skutky schvaluje nebo odsuzuje. „Pochopitelně je ona rodičovská část mysli nejprve v podstatě infantilní ... nadjá dítěte může být primitivní, kruté a nekompromisní, jak lze pozorovat v případech, kdy děti nadměrně kontrolují a nadměrně omezují samy sebe až k hranici sebezničení, v případech, kdy vyvíjejí nadměrnou poslušnost ... nebo, kdy vyvíjejí hluboké regrese a trvalou nevoli, protože rodiče sami se nezdají žít podle nového svědomí.“ (Erikson, 2007, s. 7) Ctností této fáze je účelnost či rozhodnost. Patologickou podobu nevyřešeného konfliktu představuje inhibice, případně bezcitnost. V dospělé patologii je možné pozorovat v této souvislosti popření, jež způsobuje potlačení přání, nebo psychosomatické potíže, které 'znemožní' realizaci přání. Někdy se patologie může projevit opačným extrémem – překompenzovaným vychloubáním, jež přebíjí pocity viny.

Čtvrté období počínající nástupem do školy obsahuje konflikt snaživosti a méněcennosti. Dítě přechází ze světa her, plného fantazií a představ do světa s pevnými neosobními zákony, kterým se postupně učí (čtení, psaní, počítání). Jeho snahou se stává přivést záměrnou činnost ke kýženému cíli a získat tak potěšení z práce dokončené díky stále pozornosti a vytrvalé pili. Významnými osobami se začínají stávat vrstevníci, vedle kterých dítě pracuje ve stejné situaci; vyvíjí se první pocit dělby práce a různé příslušnosti. Úspěch vyvolává v dítěti radost, zatímco neúspěch (i když úkol přesahoval jeho síly) produkuje pocity nedostatečnosti a méněcennosti. „Jestliže si zoufá nad svými nástroji a dovednostmi nebo nad svým postavením mezi spolupracovníky, může ztratit odvalu k tomu, aby se identifikovalo s nimi i s určitou oblastí nástrojového světa.“ (Erikson, 2007, s. 8) Patologie tohoto stadia pak vede buď k extrémní soutěživosti a soustředěnosti na výkon anebo uvrhne dítě do regrese, kdy se osobami, se kterými je v konfliktu, zabývá ve své představitosti místo toho, aby jim čelilo v reálné situaci. Ctností čtvrtého období je kompetence, vědomí, že „rostoucí lidská bytost musí postupně integrovat všechny dozrávající metody ověřování a ovládnání reality a sdílení skutečnosti těch, kdo spolupracují ve stejné produktivní situaci.“ (Erikson, 1999, s. 73-74)

Pátá fáze vývojového schématu představuje protiklad identity a zmatení rolí. Jde o období puberty a adolescence (cca 13-18 let), kdy postupně fyzické a pohlavní vyspívání reviduje všechny totožnosti a souvislosti, na které dítě dosud spoléhalo. Dochází k nové integraci všech identifikací s proměnami libida, se schopnostmi vyvinutými z nadání a s příležitostmi, které nabízí sociální role. Tento proces vytváří vědomí svého já, vlastní identity, jež dává dospívajícímu důvěru, že jeho sebepojetí odpovídá obrazu, který o něm mají druzí lidé. Adolescentní láska je tak do určité míry pokusem dospět k vymezení a ujasnění vlastní totožnosti prostřednictvím odrazu sebe sama v očích významného druhého. Nebezpečím tohoto stadia je zmatení rolí. Může být založeno jak na pochybnostech týkající se vlastní sexuální identity, tak v neschopnosti najít trvalou identitu v zaměstnání. Adolescenti pak, aby udrželi vlastní celistvost, se velice silně identifikují

<sup>20</sup> Nesmíme zapomínat, že se dítě dle Freudova modelu vývoje nyní nachází v oidipovském stadiu.

s hrdiny skupin a davů až do té míry, že ztrácí svoji vlastní totožnost. „Mladí lidé dovedou být plni předsudků a krutosti vůči všem, kdo se od nich liší barvou kůže nebo kulturním pozadím, svými zálibami a nadáním a často i pouhými drobnostmi v oblečení a gestech, jaké jsou čas od času voleny za znaky těch, kdo přináležejí ke skupině, nebo těch, kdo stojí mimo ni. Je třeba, abychom rozuměli takové nesnášenlivosti jako obraně vůči pocitu konfúze identity (což neznamená, že ji máme promíjet nebo na ní brát účast). Adolescenti si totiž nejen navzájem pomáhají přenést se čas od času přes mnohá znepokojení tím, že vytvářejí skupinky, a tím, že sami sebe, své ideály a své nepřátele podřizují stereotypům, ale také perverzně zakouší schopnost dodržovat navzájem věrnost.“ (Erikson, 2007, s. 9) Mysl mladého člověka je přechodem mezi morálkou dítěte a etikou dospělého. Přitažlivými se stávají nejrůznější ideologie, které jasně a přesně vymezují hranice mezi správným a špatným, bezpečným a důvěryhodným a poskytují potvrzení v nejrůznějších rituálech a programech. Ctností pátého stadia je věrnost, osobní oddanost zvolenému povolání či životní filozofii. Patologickými formami může být buď fanatismus, totální vzdání se zvolené ideologii spojené s jeho bezohledným prosazováním, či zavržení nepreferovaných skupin.

V rámci šestého období probíhá konfrontace intimity a izolace. Jde o období mladé dospělosti, kde se rozhoduje o tom, zda se mladý člověk naučí navázat hluboké osobní vztahy, přátelství a trvalé vztahy nebo si zvolí únik do samoty. Blízké intenzivní vztahy s sebou mohou nést obavy ze ztráty já v situacích, které vyžadují opustit soustředění na sebe sama. Pokud mladý člověk nenašel v předchozím stadiu svou vlastní identitu, tak při snaze připojit se k druhým lidem naráží na svou neschopnost navázat trvalý stav věrnosti v přátelství nebo partnerství. Kontakty, které dychtivě vyhledává, bývají povrchní a bez tvořivé otevřenosti. Intimita představuje schopnost nechat splynout svoji vlastní identitu s identitou ostatních, odevzdat se konkrétním citovým vztahům partnerství a vyvinout etickou sílu vytrvat v takových odevzdáních, i když mohou vyžadovat významné oběti a kompromisy. Protějškem intimnosti je sklon k distancování: to je pohotovost k izolaci a je-li nutno, ke zničení těch sil a lidí, jejichž podstata se zdá nebezpečná té naší vlastní. (Erikson, 2007) Ctnost tohoto stadia představuje láska, zatímco negativní pól promiskuita a výlučnost.

Sedmé a osmé stadium Eriksonova vývoje se již nepromítají do životního cyklu klientů DPC, a proto budou zmíněny jen stručněji. Sedmé období představuje konflikt generativity a stagnace. Jde o životní úkol tvořivosti v rámci společnosti – ať již jde o plození dětí či o uplatnění se prostřednictvím díla či myšlenek. Získanou ctností je pečování a maladaptivní podobou autoritářství či odmítnutí. Osmá fáze vývoje<sup>21</sup> vytváří napětí mezi integritou a zoufalstvím. Starý člověk se ohlíží za svým životem a váží jeho plody. Ctností se pak stává moudrost, zatímco nevyřešený konflikt ústí v domýšlivost či opovržení.

Erikson předpokládal, že čím je člověk starší a sociálně psychologické okolnosti jeho vývoje jsou příznivější, tím je jeho osobnost obohacenější ctnostmi, hodnotami a

<sup>21</sup> Ke konci svého života Erikson přiřadil ještě deváté stadium, které v osmdesátých a devadesátých letech života člověka řeší konflikt mezi zoufalstvím (ze ztráty fyzických schopností a z nich vyplývajícího ohrožení nezávislosti a sebeovládání, oslabení sebeúcty) a přiměřenou pokorou a vírou. Posilující silou se stejně jako v prvním stadiu stává naděje. Manželka E. Eriksona Joan M. Eriksonová naději říká: „Život bez ní je prostě nemyslitelný. Pokud jsi stále naplněn silou bytí a máš naději na něco, co může dát ještě trochu milosti a osvětlení, pak máš důvod žít.“ (Erikson, 1999, s. 108) Ctnost devátého stadia zrcadlí ctnost ze stadia prvního a životní kruh se tak uzavírá.

morálními vlastnostmi; hodnoty a morální kvality tedy stojí na pozitivních zkušenostech jedince, které zahrnují úspěšnou interakci mezi biologickými silami růstu a požadavky sociálního okolí. Erikson předpokládá existenci latentních potenciálů osobnosti pro vývoj hodnotového systému, který probíhá prostřednictvím získávání výše uvedených ctností v rámci vývoje jedince. (Cakirpaloglu, 2004)

Pojetí morálky u Eriksona je silně ovlivněno Freudovou teorií – biologickým determinismem a učením o Superegu, jehož součástí představují svědomí, Ego ideály a sebezpozorování. Rozlišuje výrazně mezi morálkou a etikou. Morálka se vyvíjí v raném dětství a představuje nedělitelnou součást obecného vývoje poznávacích a emocionálních charakteristik jedince<sup>22</sup>; morální pravidla jednání se zakládají na strachu z očekávaných hrozeb (tj. navazuje na zkušenosti s autoritou a trestem). Etika je výsledkem vývoje ve smyslu biologickém a sociální v souvislosti s typickými podmínkami<sup>23</sup>, krizemi a volbami osobnosti.; etická pravidla jednání „vyvstávají z ideálů, ke kterým směřujeme, a to v přítomnosti významného stupně vědomého zaměření k dobru, dokonalosti a slibným vzorům seberealizace“ (Cakirpaloglu, 2004, s. 196). Narušení etických vlastností jedince může směřovat k ritualismu, jehož projevem jsou nepružná, stereotypní schémata posuzování či tendence k moralizování, kdy pod záminkou morálky jedinec realizuje vlastní negativní tendence a zároveň se chrání před možnou ztrátou sociální prestiže či výčitkami svědomí. Altruistické chování oproti tomu podle Eriksona vzniká na základě empatie, vcítění se a intuice, které mají základ v raném vztahu matka – dítě (Šulová, 2004, s. 99).

Z výše uvedených skutečností vyplývá, že Eriksonova teorie se soustředí na aspekty normálního vývoje a na jeho možnosti pro každé dítě (optimistické perspektivy úspěšného vyřešení zákonitých vývojových krizí), zároveň však vytváří bázi pro porozumění a objasnění množství poruch chování a patologií dítěte a mladého člověka, které mohou ovlivnit celý jeho život.

### **3.3.2.3 Teorie potřeb**

Potřeby a jejich provázaná dynamika představují základní motivaci lidského jednání. Tvoří jednu z podmínek existence a rozvoje člověka jak v osobním, tak sociálním smyslu. Nemožnost jejich uspokojení prožívá jedinec jako nepříznivý stav provázený pocity nespokojenosti, psychickou tenzí a aktivizací specifických systémů chování. Pokud není možné potřebu uspokojit na určité minimální úrovni a po určitou dobu, tak dochází u jedince k deprivaci (více viz kapitola 3.3.3.2.2). Ve svém dětství je člověk při uspokojování svých potřeb zcela odkázán na své okolí, teprve postupem vývoje je schopen si větší část svých potřeb uspokojovat sám. Členění a uspořádání základních potřeb se věnovala řada autorů. Pro potřeby této práce zmíníme tři různé koncepce – Abrahama Maslowa, Alberta Pessa a Pražské školy vývojové psychologie a psychické deprivace (Zdeněk Matějček, Josef Langmeier). Nástin těchto teorií zřetelně ukazuje, jak se v mnoha oblastech popisované potřeby v různých systémech prolínají a kopírují, přesto každý model přináší svůj způsob náhledu a některé specifické oblasti, pominuté v modelech jiných.

<sup>22</sup> Podobně tomu je ve vývojových teoriích Piageta a Kohlberga.

<sup>23</sup> Základním činitelem 'svobodné volby' je podle Eriksona specifické sociální prostředí, jež jedince obklopuje. Příznivé sociální okolnosti určují kladnou volbu v souladu s aktuálními a poznanými podmínkami, zatímco pokud jedinec nezvládne danou psychosociální situaci, tak dochází k nesprávné volbě a riziku, že přijde o pravé hodnoty.

### 3.3.2.3.1 Teorie potřeb Abrahama Maslowa

Maslowovo uspořádání potřeb má hierarchickou podobu. Hierarchicky nižší potřebu je nezbytné uspokojit v dostatečné míře pro to, aby bylo možné postoupit k následující vyšší potřebě<sup>24</sup>. Potřeby dělí do tří skupin: nižší potřeby (fyziologické, bezpečí), vyšší potřeby (náležen/láska, uznání) a metapotřeby (sebeaktualizace, sebetranscendence).

Fyziologické potřeby představují základní potřeby přítomné od počátku lidského života – potřeba dýchání, potravy, vyměšování, spánku, přiměřené teploty, aktivity, přiměřeného tělesného pohodlí atp.<sup>25</sup> Při nedostatečném uspokojení různých typů potřeb jim bývá prisuzována největší priorita pro dosažení stavu homeostázy. Následnou úroveň tvoří potřeba bezpečí<sup>26</sup> – každý člověk vyžaduje ochranu před strachem, úzkostí a zmatky. K bezpečí dopomáhají též struktura, řád a hranice.

Mezi vyšší potřeby je zahrnuta potřeba lásky a náležen, tj. někam a k někomu patřit a být přijímán. Jde o potřebu citově založených vztahů, jako je přátelství, členství ve skupinách, rodina a intimní partnerské vztahy. Neuspokojení této potřeby může vést k osamělosti, sociální úzkosti a depresivitě. Další vyšší potřebu představuje potřeba uznání, kterou Maslow rozděluje ještě na potřeby související s vlastní zdatností a vědomím zvládnání životních nároků (sebeúcta) a potřeby spojené s pověstí, prestiží a uznáním (úcta druhých) (Drapela, 1997).

Ve stejném smyslu (avšak bez hierarchického uspořádání) hovoří o základních potřebách William Glasser (2001, s. 27-28). Jako dvě základní psychické potřeby vnímá potřebu milovat a být milován a potřebu mít svou hodnotu pro sebe i pro ostatní. V souvislosti s morálkou a normami chování k tomu říká: „Máme-li mít svou hodnotu, musíme dodržovat vhodné normy chování. Máme-li to zvládnout, musíme se naučit pokárat se za špatné chování a pochválit se za dobré chování. Jestliže nevyhodnotíme své vlastní chování, nebo jestliže je vyhodnotíme jako nevyhovující a nepodnikneme nápravná opatření, nenaplníme svou potřebu být slušným člověkem a budeme trpět stejně, jako když se nám nedaří milovat a být milován. Morálka, normy chování, hodnoty, správné a nesprávné chování jsou úzce spjaty s naplňováním naší potřeby vědomí vlastní hodnoty.“ (Glasser, 2001, s. 29)

Nejvyšší úroveň tvoří potřeby sebeaktualizace, kdy se člověk touží stát vším, čím může být. Jde zde o stálý a probíhající proces a rozdíly mezi konkrétními jednotlivci jsou v této oblasti největší. Nejvyšší úroveň nazývá Maslow tzv. B-úroveň a u jedinců, kteří ji dosahují, nalézají opakující se soustavu hodnot, jimiž jsou jednota, odevzdanost, spontaneita, vnitřní bohatost, prostota, krása, jedinečnost, nenucenost, hravost, poctivost a soběstačnost. Pokud je jedinec deprivován dlouhodobým neuspokojením základních

<sup>24</sup> Zde je možné spatřovat podobnost s Eriksonovými vývojovými stádii – obé má tzv. epigenetickou povahu (tj. jeden prvek vzniká na podkladě jiného v čase a prostoru).

<sup>25</sup> V pozdějším vývoji se k těmto potřebám ještě přidružuje potřeba sexu.

<sup>26</sup> L.L. Green při zkoumání vztahu potřeby bezpečí a kognitivních schopností zjistil nadprůměrné či dobré výsledky v morálním usuzování u těch studentů, kteří měli buď nadprůměrnou výkonnost a průměrnou úroveň uspokojení potřeby bezpečí či měli průměrnou výkonnost a vyřešenou potřebu bezpečí. Z toho vysuzuje, že adekvátní uspokojení potřeby bezpečí spolu s intelektovými schopnostmi facilitují morální vývoj jedince. (Kotásková, 1987)

potřeb, tak si potřeby sebeaktualizace „uspokojuje po svém, dle svých možností a imitací ‘úspěšných’ druhých a seberealizace dostává osobně i společensky patologickou podobu“ (Lašek, 2005, s. 3).

### 3.3.2.3.2 *Teorie potřeb Alberta Pessa*

Pesso vymezuje pět základních potřeb (místa, péče, podpory, ochrany a hranic), které by měly být uspokojovány ve třech základních stupních. Prvním stupněm je konkrétní uspokojování ze strany rodičů či pečovatelů u počatého a narozeného dítěte. V druhé úrovni jde o uspokojování prostřednictvím pečovatelů u staršího dítěte a mladého člověka na symbolické rovině. Třetí stupeň zahrnuje vlastní uspokojování, kdy se člověk musí naučit své potřeby saturovat sám. Pokud potřeby nejsou naplněny, tak se neztrácí, ale ovlivňují a narušují každodenní život, vnímání a chování jedince. Nenaplněné potřeby pak vedou k trvalému nebo dlouhodobému pocitu chaosu, nedostatku, desintegrace a poruchám chování. (Pesso, 2004)

Potřeba místa zahrnuje potřebu prostoru, kde je člověk vítán a kam patří. Ať už jde o prostor matčiny dělohy, místo člověka ve své rodině, v kolektivu školy, mezi přáteli, v práci či ve světě samém. Jedná se jak o prostor ve fyzickém slova smyslu, tak o prostor přenesený v psychickém či sociálním významu a je klíčem k vyrovnanosti a spokojenosti člověka v životě. Nenaplnění této potřeby vede k tomu, že jedinec touží někam patřit, avšak své místo není schopen nalézt. Cítí, že nikam nepatří, je neukotvený, roztěkaný, nemá stání. Často prožívá duševní odloučenost z tohoto světa, bývá posedlý touhou po Bohu, nebi nebo jiném světě, kde hledá konečnou záchranu. Může se často zabývat smrtí a myšlenkami na sebevraždu.

Potřeba sycení v nejmladším věku znamená závislost na péči (láska, pozornost, opatrování) a výživě. Následně se potřeba sycení rozšiřuje o potřebu dostatečného přísunu podnětů, kontaktů a vztahů. V pozdějším věku se spektrum rozšiřuje i o informace, vzdělání a zájmy. Jedinec, jenž byl dostatečně sycen, získává schopnost sám se motivovat a vyhledávat podněty. Nedostatek sycení vede k trvalému pocitu prázdnoty a nedostatku, jedinec však nedokáže definovat, co potřebuje. Může být pak nezdrženlivý v náhradním sycení prostřednictvím jídla, peněz, návykových látek, vyžadovat extrémní míru pozornosti, kterou získává často patologickými způsoby chování, či vytvářet vztahy vysoce závislého charakteru.

Potřeba podpory znamená „cosi jako být nesen, moci se opřít, abych nespádl, abych se cítil jistě a také se necítil být na věci sám. Znamená to rovněž být povzbuzován.“ (Šobová, 2003, s. 63) Od podpory pevného obětí dělohou, přes fyzické doteky až po podporu symbolickou při zkoumání okolního světa. Nedostatečná podpora vede k trvalému pocitu nejistoty, nestálosti a nevyrovnanosti, neklidu a neschopnosti podporovat se sám. Časté jsou také noční můry o hlubokých pádech do neznámého prostoru, někdy dochází k tendencím zraňovat své vlastní končetiny.

Potřeba ochrany nebo také bezpečí je odrazem potřeby mít určitý ochranný štít před negativními vlivy okolí. Nejprve tuto funkci plní děloha matky, poté rodiče. Je důležité naučit dítě rozeznat nebezpečí a dokázat se mu vyhnout. „Získá-li dítě včas zkušenost, že je chráněno, pro jeho další život to znamená pocit bezpečí a schopnost žít aktivně, bez přehnaného pocitu ohrožení. Svět je sice nebezpečným místem, ale tato nebezpečí se dají

najít a dá se jim předcházet.“ (Šobová, 2003, s. 64) Nedostatek ochrany vede k častému výskytu pocitů bezmocnosti a nemožnosti, přecitlivělosti, zranitelnosti, strachu a otevřenosti k narušení prostoru či těla. Lze pozorovat také poruchy spánku (člověk nespí nebo spí příliš) či potřebu mít stále někoho vedle sebe.

Potřeba hranic tvoří poslední z Pesseem vymezených základních potřeb člověka. „Dítě se narodí se silnou genetickou přirozeností, jež mu dává kapacitu ovlivňovat svět a být ovlivňován světem. Tvořit a ničit. Dítě musí být milujícím způsobem omezoáno tak, aby se tyto síly nevyvinuly nežádoucím směrem a nestaly se nekontrolovatelnými, ovládajícími dítě či dospělého člověka.“ (Universální vědma, 2005, s. 6) Člověk ve své přirozenosti touží být vymezen, protože to znamená, že ví, „kdo jsem a kdo nejsem, odkud sahá můj vliv a kde začíná vliv druhých“ (Šobová, 2003, s. 66). Dobře vytvořené vnitřní hranice umožňují člověku prožívat a realizovat věci naplno, beze strachu, že ublíží sobě či druhým. Nedostatek hranic způsobuje, že se jedinec cítí a projevuje jako onnipotentní, destruktivní a bezhraniční. Nedokáže rozeznávat realitu a fantazie, často projevuje 'nekonečnou lačnost' (hromadění jídla, věcí, peněz) a nezvládá svoji sexualitu. Hranice ve vztazích i ve společnosti nerozpoznává, neuznává, porušuje, destruuje a devaluje. Často se to může projevit v bezohledném chování, pokřivené morálce, odmítání norem společnosti a někdy až v delikventních projevech.

### 3.3.2.3.3 *Teorie potřeb Pražské školy*

Teorie potřeb podle Matějčka a Langmeiera se zaměřuje na oblast psychiky dítěte. Vedle toho můžeme definovat ještě potřeby biologické (vzduch, teplo, potrava, atp.), jejichž uspokojení podmiňuje přežití dítěte v reálném slova smyslu. Základní psychické potřeby, jež musí být od počátku v náležitě míře uspokojovány pro vývoj dítěte v psychicky zdravou a zdatnou osobnost, Pražská škola dělí do pěti skupin (Matějček, Bubleová, Kovařík, 1997; Matějček, 1999; Langmeier, Matějček, 1974).

Potřeba stimulace, tj. přiměřeného (ve smyslu kvantity, kvalita a proměnlivosti) přívodu podnětů, představuje významnou potřebu na všech stupních vývoje člověka. Jedinec tak vytváří smysluplnou interakci s okolním světem. „Dítě odpovídá nejčastěji pozitivními citovými reakcemi na situace přiměřené podnětové úrovni a jeho pátrací činnost je při nich nejživější. Nedostatek podnětů nebo i jejich nadbytek (přílišná jednoduchost a přílišná složitost, přílišná stálost i přílišná proměnlivost, příliš rigidní rytmicita i její naprostý nedostatek apod.) jsou subjektivně nepříjemné a vyvolávají reakce odvracení a nezájmu, anebo snahu po obnovení optimální podnětové úrovně.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 282) Uspokojení této potřeby umožňuje naladit organismus na žádoucí úroveň aktivity. Krátkodobá deprivace této potřeby vyvolává zvýšení aktivity (může dojít k zvýšení emocionality až do krajní úzkosti), její prodlužování pak ústí do celkové hypoaktivity jedince až na úroveň apatie.

Potřeba 'smysluplného světa', tj. určité stálosti, řádu a smyslu v podnětech, podporuje vytvoření podmínek pro účinné učení a pomáhá porozumění okolnímu světu, jeho zákonitostem a vztahům. „Dítě se musí setkávat s dosti rozmanitými, ale odlišitelnými strukturami, které by umožňovaly objevit vztah jedněch částí k druhým, minulého k přítomnému, i vztah vlastní aktivity ke všem změnám v prostředí“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 285). Vedle světa materiálního se dítě učí hledat zákonitosti a řád ve světě sociálních vztahů, které tím nabývají srozumitelnosti a smysluplnosti. Neuspokojení



této potřeby vede k chaosu, neporozumění a nejistotě jedince jak v sociálních vztazích, tak ve světě jako takovém. Může dojít k dvěma extrémním reakcím – nadměrné hyperaktivní nediferencované iniciativě, která je však ve své podstatě rozptýlená a přelétavá, či hlubokému nezájmu, ať jde o lidi, věci či události. Deprivace této potřeby probíhá především na rovině kognitivní.

Potřeba specifických emocionálních a sociálních vztahů směřuje primárně k dospělé pečující osobě, která se stává primární interagující postavou, jež pro dítě zastupuje okolní svět. „Tento vztah ovšem musí být vzájemný, hluboký, láskyplný a trvalý, neboť jedině tak poskytuje dítěti pocit životní jistoty a bezpečí. Umožňuje mu, aby se naučilo lásku nejen přijímat, ale později i vracet, podmiňuje jeho základní důvěru vůči světu a zdravou sebedůvěru a vytváří tak podmínky pro to, aby dítě začalo podnikat dobrodružné výpravy za poznáním světa dál a dál za mateřskou náruč.“ (Kovařík, 2003, s. 211)<sup>27</sup> Následkem deprivace na této úrovni jsou nestálé a rozptýlené vztahy, neschopnost intimity (deprivace zejména na emoční rovině).

Potřeba společenského uplatnění a hodnoty, někdy také nazývaná jako potřeba identity, představuje potřebu jedince dojít sebenaplnění, nezávislosti (autonomie) a zajistit si svou osobní integritu. „Vnější organizátor, jak matku v její funkci organizátora veškeré aktivity malého dítěte nazval R.A. Spitz, je nahrazen vnitřním organizátorem – instancí 'já', k níž dítě začne vztahovat všechny své aktivity a vzhledem k níž nyní také začíná hodnotit všechno dění kolem sebe i na sobě.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 287) Dítě postupně přijímá stále vyspělejší společenské role a postupně přijímá i své osobní možnosti a omezení. Problematika identity velice intenzivně vyvstává zejména v období dospívání člověka.

Potřeba otevřené budoucnosti nebo také životní perspektivy a naděje byla přiřazena do systému základních potřeb až později. Umožňuje uspokojivé prožívání osobního běhu života a dává životu časové rozpětí – je na co se těšit, v co doufat, k něčemu směřovat, o něco usilovat. „Postoj k budoucnosti, schopnost objevovat a vytvářet možnosti a podle realistického odhadu je volit a naplňovat, se vytváří již od raného dětství; souvisí totiž podstatnou měrou s pocitem jistoty, bezpečí a základní důvěrou a sebedůvěrou dítěte“ (Kovařík, 2003, s. 213). Nenaplnění této potřeby způsobuje ztrátu životní perspektivy a vede k zoufalství.

### **3.3.2.4 Kognitivní vývoj a Jean Piaget**

Pojem kognice se vyskytuje v různých, často i částečně posunutých, významech. Pro účely této práce však budeme vycházet z nejjednodušší definice, kdy kognitivním je míněno „týkající se poznání“ (Heidbrink, 1997, s. 31). Obecně lze říci, že kognitivní vývoj představuje přechod od minimálně strukturovaných modelů myšlení a řešení situací k modelům strukturovaným, přechod od nerozlišeného vlastního já od okolního světa k metaúrovni abstraktního náhledu na různé a propojené aspekty světa a perspektivy okolních druhých lidí, společenství i lidství jako takového.

Teorie kognitivního vývoje představovaly po dlouhou dobu mocné hybatele v představách o morálním vývoji jedince. Kognice umožňovala porozumění příčinám a

<sup>27</sup> Zde tato teorie potřeb intenzivně navazuje na teorii attachmentu (viz kapitola 3.3.2.1).

okolnostem řešené situace a uvědomění si společenských i vlastních norem, cílů a hodnot obsažených v dané situaci. Podobně definice prosociálního chování poukazuje zejména na kognitivní aspekty: „je třeba poznat (vědět), že někdo pomoc potřebuje, jakou pomoc a jaké jsou možnosti subjektu pomoc realizovat, jaké jsou normy pro toto chování a jaký bude pravděpodobně jeho efekt“ (Tyrlík, 2004, s. 75).

Nejvlivnější teorii kognitivního vývoje dvacátého století rozvinul Jean Piaget<sup>28</sup>. Na základě svých zkušeností stanovil čtyři rozdílné stupně myšlení, kterými většina lidí během svého vývoje projde. Každá z těchto úrovní má jedinečné rysy a zároveň i svá omezení týkající se schopnosti přemýšlet a usuzovat.

V prvním senzomotorickém období (zhruba od narození do dvou let) dítě zkoumá a přizpůsobuje se světu kolem prostřednictvím svých smyslů a pohybů. Původně nediferencovanou skutečnost postupně začíná rozlišovat, získává větší kontrolu nad svým tělem a chování se stává cílenějším. Dítě zkoumá a experimentuje se svým okolím, dozvídá se o stálosti předmětů a lidí v čase (i když nejsou vidět). V rámci senzomotorického myšlení dítě „do jisté míry myslí prostřednictvím svých pohybů a počitků, kdy uchopení předmětu rukou je konkrétním předstupněm chápání hlavou“ (Heidbrink, 1997, s. 46).

Druhé stádium předoperačního myšlení (přibližně od dvou do šesti či sedmi let) nastupuje spolu s rozvojem řeči<sup>29</sup>. Používáním řeči se dítě učí rozlišovat mezi znakem a označovanou skutečností, přemýšlet, uvažovat a plánovat. Jeho myšlení je egocentrické, nedokáže ještě chápat potřeby či úhel pohledu jiného člověka. Omezující je také neschopnost zaměřit se na více než jeden aspekt problému. Spoléhá se více na vnímání než na logiku, a proto často nechápe složité příčinné události<sup>30</sup>. Podobným způsobem chápe i spravedlnost, kdy přísnost trestu určuje míru špatnosti činu.

Třetí období konkrétních operací (věk přibližně sedm až jedenáct let) již umožňuje logické úvahy o věcech, které dítě může konkrétně vidět nebo si na ně sáhnout. Dokáže již experimentovat podle logických principů, myšlení je reverzibilní. Začíná již postupně chápat stanoviska druhých a dokáže vnímat zároveň různé aspekty jednoho problému. Pro školní děti se stávají velmi významnými pravidla - často až k černobílému myšlení a neschopnosti připustit možné různé způsoby řešení. Někteří lidé zůstávají po celý život v tomto stadiu, případně používají myšlení čtvrtého období jen výjimečně.

Čtvrté stádium formálních operací (zhruba od jedenácti let po dospělost) umožňuje se zabývat hypotetickými situacemi, které abstrahují od konkrétních věcí či osob. „Subjekt rozlišuje formu a obsah, a tak se stává schopným správně uvažovat o výrocích, kterým nevěří nebo ještě nevěří, tj. o výrocích, kterými se zabývá jako ryzími hypotézami. Stává

<sup>28</sup> Na Piagetovu teorii navazuje nejcitovanější teoretik morálního vývoje – Lawrence Kohlberg – více viz kapitola 4.3.

<sup>29</sup> Piaget o odlišnosti tohoto stádia oproti senzomotorickému období říká: „Srovnáváme-li slovní jednání se senzomotorickým, pozorujeme tři významné rozdíly ve prospěch jednání slovního. Senzomotorické jednání je nuceno sledovat dění, aniž může překročit jeho rychlost; naproti tomu verbální jednání může vytvářet vazby daleko rychleji, neboť užívá všemožných zpráv z odkazů. Zadruhé, zatímco senzomotorické adaptace jsou omezeny na nejbližší okolí a chvíli, jazyk dovoluje, aby se myšlení zabývalo daleko širšími časoprostorovými oblastmi a osvobodilo se od bezprostřednosti. Zatřetí ... zatímco senzomotorická inteligence musí postupovat krok za krokem od činnosti k činnosti, myšlení přechází především díky jazyku k simultánním představám celku.“ (Piaget, Inhelderová, 1997, s. 79-80)

<sup>30</sup> Například se může domnívat, že tatínek odešel z domu, protože na něj křičelo (West, 2002).

se tedy schopným vyvozovat nutné důsledky z pravd pouze možných.“ (Piaget, Inhelderová, 1997, s. 119)

Piaget se intenzivně věnoval nejen vývoji myšlení, ale také tomu, jak se v dítěti postupně rozvíjí smysl pro spravedlnost a vědomí pravidel. Na základě sledování pravidel, která si děti utváří při hře v kuličky vytváří čtyřstupňový model užívání pravidel<sup>31</sup> a na základě zkoumání reakcí dětí na hypotetické morální příběhy či obrázky stanovuje třístupňový model uvědomování si pravidel<sup>32</sup>.

V knize *Moral Judgement of the Child* (Morální úsudek dítěte) z roku 1932 Piaget nastínil svou teorii morálního vývoje. Morálku dělí do dvou základních skupin – na heteronomní a autonomní. Heteronomní morálka nebo také morálka nátlaku (morality of constraint) je způsob pohledu na normy jako něco nedotknutelného a daného, kdy pravidla přichází zvnějšku a dítě je vnímá jako objektivně dané. Následně pak považuje každé jednání, které je ve shodě s pravidly dospělých, za dobré a každé jednání porušující pravidla za špatné. Oproti tomu autonomní morálka nebo také morálka kooperace (morality of cooperation) je charakterizována schopností kriticky posoudit daná pravidla a vybrat z nich ty, která přispívají k vzájemnému respektu a kooperaci. Posun od heteronomie k autonomii tak kopíruje posun struktur myšlení od egocentrismu k schopnosti zaujmout perspektivu druhých. Zároveň však nelze pominout, že i dospělí se standardním vývojem mohou za určitých podmínek zvolit heteronomní způsob fungování, jak dokazují například Milgramovy pokusy<sup>33</sup> (1974).

Také ve vývoji pojmu spravedlnost Piaget rozlišuje tři základní etapy. Nejmladší děti (přibližně do sedmého až osmého roku) jsou přesvědčeny, že správné je to, co očekávají a rozhodnou dospělí. Děti ve věku 8 až 11 let zdůrazňují vzájemnou rovnost (equalitarism) a v tomto období mohou být „...opravdovými 'rovnostářskými fanatiky', kteří i na tu nejmenší újmu reagují velmi citlivě“ (Heidbrink, 1997, s. 63). Třetí fáze se pak vyznačuje relativizací striktní rovnosti, kdy je brána v potaz konkrétní situace, potřeby a možnosti individua (equity).

### **3.3.2.5 Socioemocionální vývoj**

Posuneme-li svou pozornost od kognitivního vývoje k vývoji emocionálnímu, vyvstává nezbytně otázka jejich vzájemného vztahu. Dlouho existovala tendence tyto dva světy oddělovat a vymezovat jeden vůči druhému. V současnosti je svět emocí a racionality stále více nahlížen jako vzájemně propojený a navzájem se obohacující; roste zájem o poznatky, jak emoce ovlivňují poznávací procesy, učení, paměť, rozhodování, myšlení, volbu cílů a usilování o ně a řadu dalších každodenních aktivit.

Pro vývoj emocí a vztahů jedince se jako klíčová ukazuje raná interakce matky a dítěte. Jelikož tato problematika byla již výše popsána v kapitolách o attachmentu (viz kapitola 3.3.2.1) a Eriksonově vývojové teorii (viz kapitola 3.3.2.2), nebudeme se jí zde

<sup>31</sup> 1. motorické a individuální stadium, 2. egocentrické stadium, 3. začínající spolupráce, 4. kodifikování pravidel – více viz Heidbrink, 1997 nebo Leman, 2001

<sup>32</sup> 1. individuální rituály (motorická schémata), 2. pravidla jsou svatá a nedotknutelná (heteronomie), 3. autonomní chápání pravidel

<sup>33</sup> více viz [www.stanleymilgram.com](http://www.stanleymilgram.com) nebo v knize Stanley Milgram: Obedience to Authority (1974)

znovu zabývat.<sup>34</sup> Z širokého pole tématu emocí se zmíníme o třech oblastech, jež se nejvíce promítají do morálního chování – vztahu emocí a motivace, regulaci emocí a tzv. morálním emocím.

Motivace představuje soustavu pohnutek chování, případně ji lze také definovat jako proces podněcování aktivity (Linhart, 1987, s. 420). Motivační teorie emocí<sup>35</sup> pak vycházejí z přesvědčení, že emoce a motivace jsou těsně propojeny a že emoce mají klíčovou vysvětlující funkci v řadě teorií motivace. Emoce působí jako zdroj energie a orientace chování na uspokojení primární pudů (jako je hlad, bolest, apod.) a na psychosociálních motivů (např. potřeba intimity, výkonu či touha po moci). Dále emoce fungují jako „jemnější evaluační mechanismy schopné přizpůsobovat původně instinktivní repertoár našich reakcí na aktuálně probíhající situaci a úroveň našich potřeb“ (Stuchlíková, 2002, s. 28). V souvislosti s motivací byl zkoumán vztah mezi emocionálním bezpečím a altruistickým chováním na straně jedné a nedostatkem emocionálního bezpečí a egoistickým chováním na straně druhé. V tomto smyslu také Kotásková (1987, s. 45) cituje Simpsonovou: „...jedinci, kteří zůstanou motivováni neuspokojenými psychickými potřebami, nemohou fungovat na vyšších úrovních morálního vývoje“.

Emoční regulace se vztahuje k procesům, kterými jedinec ovlivňuje to, jaké emoce má, kdy je má, jak je prožívá a vyjadřuje. Špatná emoční regulace pak vytváří emoční, kognitivní nebo behaviorální výstupy, které nejsou pro jedince v dané situaci dostatečně adaptivní. Obojí, jak příliš slabá, tak příliš silná regulace emocí může vést k problémům<sup>36</sup>. (Stuchlíková, 2002) Kontrola emocí může vznikat na třech úrovních – kognitivní (přehodnocení situace, přemýšlení o jiných věcech, o řešení problému), fyziologické (psychofarmaka, biofeedback, focusing) a behaviorální (vyhnutí se problémové situaci, plné zaměstnání se jinou aktivitou, hledání podpory u druhých, jednání směřující k řešení problému).

Rané podmínky vzniku seberegulace byly popsány již v kapitole o teorii attachmentu (viz kapitola 3.3.2.1), která za klíčovou považuje úroveň vztahu a jeho naplňování s pečující mateřskou osobou. Biologické vývojové studie též ukazují na korelaci mezi rozvojem strukturálních změn v prefrontálním kortexu a objevováním se elementárních forem emoční regulace. Vývojová psychologie pak zdůraznila vliv temperamentu na rozdíly v emocích a emoční regulaci – některé děti mají nižší práh pro negativní nebo pozitivní afekt, jiné děti mají naopak lepší kapacitu emoční regulace. Vždy je však důležité, jak tyto vrozené vlastnosti interagují s výzvami k emoční regulaci ze strany dospělých v rámci socializace. Vývoj emoční regulace obecně směřuje od strategií vyžadujících účast pečující osoby k většímu spoléhání na vlastní vnitřní strategie, od behaviorálních strategií po rozvoj strategií dalších (kognitivních) a stále lepší schopnost regulovat intenzitu a časový aspekt (rychlost aktivizace, doba k znovuoobnovení rovnováhy) emocí. (Stuchlíková, 2002) Za nejvyšší autoregulační funkci můžeme pak považovat vůli, jejíž intenzivní rozvoj nastává v pubertě a dozrává v období dospívání.

<sup>34</sup> Lze však doplnit, že dalšími významnými teoretiky zkoumajícími raný vztah matky s dítětem a důsledky narušení či ztráty tohoto vztahu byla vídeňská škola tvořená týmem Charloty Bühlerové, René Spitze či Margaret Mahlerové v době mezi světovými válkami. Další vlna zájmu o toto téma přišla poté v 70. letech 20. století.

<sup>35</sup> Představiteli tohoto proudu byl například Freud či Bowlby.

<sup>36</sup> Nepřiměřeně malá regulace pocitu viny může vést k prožívání deprese, zatímco nadměrná regulace pocitů viny může být spojována s pozdějším prožíváním paranoidních nebo sociopatických stavů.

Regulace afektu začíná přesnou identifikací vnitřních emočních prožitků, tj. schopností rozlišovat mezi stavy zvýšení aktivační úrovně, interpretovat tyto stavy a odpovídajícím způsobem je zařadit.<sup>37</sup> „Stále více je regulace nabuzení a emocí vnímána jako zásadní vývojový proces s dalekosáhlými důsledky pro duševní zdraví.“<sup>38</sup> (Kelly, 2003, s. 7) Špatná emoční regulace tak koreluje s řadou psychických poruch a i u normálně fungujících jedinců bývá spojována s vyšší hladinou negativních emocí, horší sociální kompetencí a nižší akceptací ze strany sociálních partnerů. Navíc ve spojení s labilitou emocí a emočním negativismem již ve věku tří let představuje významný prediktor problematického agresivního chování, poruch chování, asociálního jednání a kriminality v adolescenci a dospělosti. (Eisenberg, 2000)

Mezi morální emoce se nejčastěji řadí empatie/sympatie<sup>39</sup>, vina a stud a někdy také hrdost či lítost. Empatie představuje klíčovou morální emoci a základ pro morální či prosociální jednání. Jelikož morální jednání se zpravidla zabývá povinnostmi jedince k druhému či druhým, tak je zásadní, aby již dítě bylo schopno se naladit a porozumět emocionálním stavům okolních lidí. Stud vzniká na základě pocitu nedostačivosti vlastní osoby a je vždy velice osobní. Intenzivně se dotýká vlastního sebepojetí a často se objevuje v souvislosti se sociálními okolnostmi. Oproti tomu vina bývá spojována s morálně chybným chováním, konkrétním aktem, který klíčí z úrovně vlivu jednání jedince na okolí (a není součástí identity). Proto pocit viny s sebou nese touhu po napravení negativního činu, což představuje tendenci, která se u pocitu studu neobjevuje.<sup>40</sup> Obecně můžeme uzavřít, že vznik a rozvoj morálních emocí je výslednicí střetu genetických faktorů, rozdílů v seberegulaci, rodičovského výchovného stylu a socializace jako takové.

Nyní obrátíme pozornost k socializaci jako takové. Socializaci je možné definovat jako formování a růst osobnosti pod vlivem rozmanitých vnějších podnětů. Zahrnuje veškeré vědomé i nevědomé, přírodní i společenské vlivy, které působí na osobnostní vývoj a jejím prostřednictvím je dítě vedeno k dosažení určité míry kooperace s okolím, tj. sounáležitosti a spolupráci s druhými lidmi. (Kořa, 2004a) Prostřednictvím socializace si jedinec také osvojuje vzorce chování a role, poznává společenské normy a hranice, nasává a vytváří si systém hodnot. Předávání hodnot, norem a vzorců dalším generacím pomáhá udržovat a reprodukovat kulturu v čase. Někteří autoři jdou tak daleko, že socializaci popisují čistě jako „...proces mezigeneračního přenosu hodnot...“ (Kochanska, Aksan, Nichols, 2003, s. 949). Hodnoty stanovují, k jakému cíli směřovat činnost a své chování, zatímco normy definují vhodné cesty vedoucí k tomuto cíli (tj. způsob chování při realizaci

<sup>37</sup> Deficity ve schopnosti týraných dětí rozlišovat u sebe a ostatních mezi afektivními stavy a zařazovat je se prokázaly již u dětí ve věku 30 měsíců. (Cook, 2005)

<sup>38</sup> Výzkum Shody, Mischela a Peade (1990) ukázal, že čtyřleté děti, které byly schopny samy odložit uspokojení, byly v adolescenci svými rodiči signifikantně hodnoceny jako více vytrvalé, pozorné, schopné se koncentrovat, vytvářet plány, rozumět argumentům a samy logicky usuzovat. (Rothbart, Ahadi, 1994)

<sup>39</sup> Rozdíl mezi sympatií a empatií spočívá ve faktu, že zatímco při empatickém porozumění jedinec vnímá emoční stav velmi podobný či totožný jako emoci prožívající osoba, tak při sympatickém porozumění druhému sám prožívá zpravidla pocity lítosti či zájmu o druhého (tj. emoci odlišného charakteru).

<sup>40</sup> Daniel Hughes, činný v oblasti terapií poruch attachmentu, na své přednášce a následných seminářích (5.-9.2.2007, Praha) se rozlišením viny a studu velice intenzivně zabýval. Dokládá na řadě výzkumů a vlastních zkušenostech, že lidé s poruchami attachmentu a traumatickými dětskými zážitky často prožívají pocity studu – pocity, že jsou špatní a nezaslouží si lásku. Následkem tohoto vnitřního emocionálního stavu bývá lhaní, skrývání skutečnosti, pasivita (strach z kontaktu) a poruchy chování s nevědomou snahou, aby okolí tento špatný pocit nepotvrdilo a tím nezintenzivnělo jeho vnitřní bolest. Zpětná vazba na tyto reakce vzbuzuje další pocity studu, které brání rozvoji zdravého pocitu viny, která s sebou nese odpovědnost za své jednání a touhu po nápravě. (Hughes, 2007)

hodnoty). Hodnoty tak představují motivační faktory morálního chování a jsou relativně stabilním prvkem osobnosti jedince.

Hodnoty tvoří také centrální strukturu sebeпоjetí<sup>41</sup> jedince. Identita dítěte se formuje již od prvního roku života a odráží zejména jeho pojetí blízkými druhými osobami. S postupujícím věkem dítěte a jeho kognitivním vývojem, kdy je stále schopnější analyzovat své sociální prostředí, se stává působení rodičovských postojů stále významnějším. Postupně začínají být důležití nejen rodiče, ale i další osoby v roli autorit a vrstevníci. Jedinec se také identifikuje s určitými sociálními modely<sup>42</sup> a rolemi.

Rodina patří mezi nejvýznamnější<sup>43</sup> socializační činitele dítěte. Od narození ovlivňuje jeho vývoj a vytváří citové vazby, které mají dlouhodobý vliv a trvale se zapisují do duševního života dítěte. Jedinec v ní získává základní pojetí citů, modely chování a základní stupnici hodnot. Rodina jednak zajišťuje dítěti uspokojení biologických potřeb, vytváří podmínky pro jeho zrání a růst, jednak ho připravuje také na přijetí rolí a vzorů jednání. Pokud rodina sdílí odlišné hodnoty a vyžaduje ve svém prostředí odlišné chování od běžného standardu ve společnosti, pak i děti zpravidla sdílí tyto odlišnosti a samy je reprodukují v další generaci.

Výchova (oproti socializaci) vyjadřuje cílevědomé a soustavné působení významných druhých – rodičů, učitelů a dalších významných činitelů. V průběhu historie byla otázkám adekvátního rodičovského působení věnována značná pozornost - od regulace emocí, vytváření návyků až po formy uplatňování disciplíny<sup>44</sup>.

### **3.3.2.6 Specifika vývojového období adolescence**

Adolescencí bývá zpravidla charakterizován věk mezi 15-21 rokem života. Dochází zde k dokončení nejbouřlivějšího tělesného a duševního růstu, sociálního učení a k pohlavnímu dozrávání. Ve srovnání s předchozím obdobím dětství se zde výrazně rozvíjejí vlastnosti jako symbolizace, anticipace, zástupné učení, sebereflexe a seberegulace. (Macek, 2003)

Na kognitivní úrovni se adolescent nachází již ve stadiu formálních operací<sup>45</sup>. Schopnost abstraktního myšlení, kombinační schopnosti a hledání alternativních řešení umožňují mladému člověku myšlenkově experimentovat jak s pojmy s fyzikálního světa, tak s pojmy z oblasti sociální, morální, filozofické či duchovní. V svých přesvědčeních a argumentacích bývá mladý člověk absolutistou, „...stává se fanatikem pravdy, asketou čistoty, reformátorem lidstva. Podle absolutních norem, podle nichž sám nedovede žít, soudí adolescent přísně společnost, především rodiče, samozřejmě i učitele a lékaře – a nezastaví se před žádnou autoritou ... Když adolescent pozná neuskutečnitelnost svých

<sup>41</sup> Otázka sebeпоjetí je podrobněji popsána v kapitole 3.3.2.2 a 3.3.2.3 a budeme se jí věnovat ještě v rámci kapitoly 3.3.2.6.

<sup>42</sup> Například modeluje-li otec dítěte agresivní chování (k dítěti samotnému nebo k jiným lidem), bude dítě jednat agresivně v situacích obdobných – tedy tam, kde má určitou převahu. (Kotásková, 1987)

<sup>43</sup> Dalšími socializačními činiteli se postupně stávají škola, vrstevníci a další významní druzí, případně komunikační média.

<sup>44</sup> Výzkumy například ukázaly, že intenzivní uplatňování moci matky ve výchově dítěte vede k špatným socializačním výsledkům – zhoršené seberegulaci a chování, nárůstu agrese a poruchám chování. (Kochanska, Aksan, Nichols, 2003)

<sup>45</sup> viz Jean Piaget – kapitola 3.3.2.4

absolutních ideálů, může se – podle zákona 'vše nebo nic', typického pro adolescentní mentalitu – zlomit a hledat opačnou cestu v bezohledném egoismu. Druhé nebezpečí pramení ze zjemnělosti mravního usuzování. Dospívající, který je v teoriích mravním absolutistou, může být v praxi docela průměrně líný a nijak zvlášť statečný nebo obětavý.“ (Říčan, 1990, s. 226) Ke konci adolescence se myšlení postupně stává již méně absolutní a více relativní, vztahové a reflektující. Postupně také přibývá vědomí možných rizik, zvažování důsledků a tendence konzultovat rozhodnutí s experty. Zvyšuje se selektivita, a tím i efektivnost pozornosti, rozšiřuje se horizont myšlení a poznávání zejména ve vztahu k vlastní budoucnosti, ale i přítomnosti a minulosti.

Po stránce emoční dochází k větší diferenciaci citových zážitků, přibývá vyšších citů. Na počátku období adolescence, v době pohlavního dozrávání, se nezdáka objevuje emoční labilita, posun nálad do negativního ladění a kolísání sebehodnocení. Oproti tomu pro pozdější dobu adolescence je již dobou větší extrovertnosti, menší impulzivitu a emocionální dráždivosti. Petersonová uvádí, že „problémy mají zejména ti dospívající, kteří vykazovali emoční labilitu již v dětství. Emoční problémy je pak často provázejí i v pozdějších stadiích vývoje.“ (Macek, 2003, s. 48) V oblasti regulace nastává intenzivní rozvoj a kvalitativní změny vůle. V rozhodování (tj. aktivní vůli) bývají adolescenti oproti pubescentům rozvážnější, avšak jsou iniciativní, samostatní a dovedou se uplatnit. Při realizaci svých plánů (tj. v oblasti pasivní vůle) jsou pak vytrvalejší a houževnatější.

Způsobilost mladého člověka obstat v mezilidských vztazích<sup>46</sup> představuje zdroj jeho sebedůvěry a pocitu autonomie. Tato schopnost je podpořena rozvojem komunikačních dovedností, díky nimž má možnost stát se v rozhovoru partnerem druhému člověku. Diferenciace vztahů a vazeb během dospívání pak často představuje klíčový aspekt pro budoucí převzetí dospělých rolí – partnerských, rodinných, přátelských i profesních.

Rodina představuje pro mladého člověka stále vlivný faktor socializace, mění se však jeho postavení v ní. Dominuje zde snaha o zrovnoprávnění vlastní pozice a konflikty<sup>47</sup> mohou sloužit právě k tomuto účelu. Pro adolescenta je důležitý pocit, že může svobodně vyjádřit svůj názor a že se na něj bere ohled. Vrstevnícké vztahy oproti tomu umožňují vzájemné sdílení názorů, pocitů, vzorců chování, možnost experimentovat s vlastním chováním bez větších závazků, střídání různých pozic. Tvoří tak určitou komunikační a interakční bázi, na které může adolescent testovat sám sebe. Vrstevnícká skupina pomáhá jedinci získat pocit vlastní autonomie, hodnoty a sociální status. Rovněž umožňuje stabilizovat a zakotvit dospívajícího v procesu fyzických, psychických a sociálních změn tím, že si uvědomuje, že dané změny prožívají i další členové skupiny. Často zmiňovaná skupinová konformita se týká především vnějších znaků (jako oblékání, účes či styl řeči), zatímco hodnotové orientace adolescenta se podobají spíše hodnotám

<sup>46</sup> V pojetí attachmentu se v průběhu dospívání a získávání autonomie postupně stávají dalšími attachmentovými figurami vrstevníci, kteří mohou být prototypy pozdějších attachmentových vztahů. V rodinách, kde existují nejisté attachmentové vazby často nastává problém vytvořit rovnováhu mezi potřebou autonomie a attachmentu. Nejisté připoutané děti a později i dospívající mohou zaměřovat veškerou svou pozornost na zlepšení vztahu se svými rodiči, a tím si znemožnit budování dalších nových vztahů. Další možnou reakcí je naprosté vyhýbání se a popírání problémů či konfliktů - jedinec nevěří tomu, že by vztah mohl přetrvat; to pak může vést k depresím či dalším potížím. Jiní nejisté připoutaní mohou reagovat odmítavě a agresivně na své okolí, protože již ztratili schopnost tvořit bezpečné vztahy.

<sup>47</sup> Výzkumy (Coleman, Hendry, 1999) ukázaly, že pokud není vysoká potřeba autonomie propojena s přiměřenou emoční podporou a vřelostí rodičů, často ústí do rizikového chování adolescenta. (Macek, 2003)

jeho rodičů než jeho přátel. Stejně tak přes intenzivní vliv vrstevníků na každodenní život a běžné životní starosti pro závažná rozhodnutí a krizové situace bývají častěji významnější autoritou rodiče. Přátelské vztahy v adolescenci mívají rozličnou podobu u mužů a žen. Zatímco dívky častěji volí a intenzivněji prožívají blízké přátelství v dyádě, tak přátelství chlapců bývá více kolektivní, zaměřené na společně prováděnou činnost. Blízké přátelství mezi chlapcem a dívkou nebývá v adolescenci příliš časté. Navazování a rozvoj partnerských erotických vztahů představuje výsledek psychosexuálního vývoje. Současně pak probíhá snaha o uspokojení dalších souvisejících potřeb, zejména potřeby blízkosti, intimitu, bezpečí a vztahu založeného na porozumění a spolupráci. V rámci adolescentních erotických vztahů se také poprvé ve větší míře projevuje menšinová sexuální identita či orientace.

Základy identity zvolna rostou již od dětství, období adolescence představuje však velmi citlivé období pro její hledání a budování. Zdeněk Helus k tomu říká: „Mít identitu znamená znát odpověď na otázku, kdo jsem, znát sám sebe, rozumět svým citům, vědět, kam patřím, kam směřuji, čemu doopravdy věřím, v čem je smysl mého života. Znamená to jistotu sebou samým, zodpovědnost za své činy, realistické sebevědomí, znalost svých možností a mezí. Znamená to být pevně zakotven v tradici a podílet se aktivně na tvorbě budoucnosti, osobní i společenské. Znamená to vědět o své jedinečnosti, znát své nezaměnitelné místo, svou nenahraditelnost – a to všechno nejen intelektem, nýbrž celou hloubkou své bytosti.“ (Říčan, 1990, s. 233-234) Identita má jak osobní, tak společenský aspekt. Osobní rovina vychází z vlastní sebereflexe a sebehodnocení a odpovídá na otázku 'kdo jsem'; podstatné je zde vědomí vlastní jedinečnosti, neopakovatelnosti a ohraničenosti vůči druhým. Sociální význam identity představuje pocit začlenění, spolupatřičnosti a kontinuity ve vztazích i v čase. V podobném významu jako identita vytváří jedinec své sebepojetí<sup>48</sup>, které můžeme chápat jako soubor znalostí a pocitů o vlastním já. Význam konzistentního a stabilního sebepojetí se během dospívání zvyšuje, neboť se stále výrazněji zapojuje do procesu regulace vlastního prožívání a chování. Prohlubuje se i vědomí časové kontinuity vlastního já, jež bývá často spojeno s přehodnocováním minulosti a zvýšenou orientací na budoucnost. Dospívající si začínají uvědomovat, že některá aktuální rozhodnutí mohou významně ovlivnit jejich budoucí život. Zvyšuje se tak důležitost osobních perspektiv a vlastního rozhodování a zároveň i přijímání určitých závazků spojených s osobními a společenskými cíli, jež si mladý člověk stanovuje. Postupně roste vědomí vlastní odpovědnosti nejen za úspěšné, ale i za neúspěšné jednání. Většina dospívajících (zejména v pozdějších letech adolescence) mívá představu svého 'ideálního já', které je pak v rámci sebereflexe srovnáváno s 'reálným, aktuálním já'. Pokud je rozdíl mezi nimi mírný a ideální já se tak stává hypoteticky dosažitelné, působí jako motivační činitel seberozvoje. Pokud si jedinec uvědomuje velký rozpor, může zažívat úzkost a pocity viny.

Osvojování mravních norem a společenských hodnot bývá považováno za základní úkol socializace jedince. Podle Eriksona<sup>49</sup> představuje adolescence „most mezi 'dětskou morálkou', která se opírala o jasná vnější pravidla určovaná autoritami, a morálkou dospělých, založenou na zvnitřněných etických principech. Integrojícím prvkem a novými hodnotami pro adolescenty tu jsou poctivost a opravdovost – uplatňují se jako důležité integrující faktory, když se adolescent dostává do střetů mezi různými hodnotovými

<sup>48</sup> Vedle interpersonálních vlivů na sebepojetí jedince nelze zapomínat také na vlivy osobnostní, jež mohou být vrozené – míra úzkostnosti, převládající emotivní ladění, temperament (zejména na škále stabilita – labilita).

<sup>49</sup> viz kapitola 3.3.2.2



systemy.“ (Macek, 2003, s. 66) Postupným překonáváním egocentrismu v interpersonálních vztazích rozvíjí dospívající svoji osobní morálku, tj. svoji citlivost, znalosti a přesvědčení o tom, co je správné a co je špatné. Rozvoj adolescentní morálky pramení ze dvou zdrojů – prvním je akcelerace abstraktního a logického myšlení, které umožňuje teoretické úvahy o dobru, zlu, spravedlnosti a bezpráví; druhý představují měnící se vztahy k nejbližšímu sociálnímu okolí. Přes uvědomění si hodnoty vztahů se mění i pojetí péče, starosti o druhé a pomoci u dospívajícího. V pojetí spravedlnosti bývají adolescenti (oproti dětem) méně oportunističtí. Výzkumy Macka (2003) ukázaly, že slova jako morálka a mravnost se ve výpovědi o pojetí dobra a zla u dospívajících příliš nevyskytovaly, častěji se objevovaly formulace s hodnotícími adjektivy správný, dobrý nebo pravdivý<sup>50</sup>. Nepřímo se také projevilo, že morálka současných adolescentů se stále více váže ke kontextovým proměnám – tj. konkrétním situacím, událostem, sociálnímu kontextu a účelu chování, kdy tyto atributy spoluurčují pravidla, normy a kritéria dobra a zla. (Macek, 2003) Kognitivní teorie morálního vývoje Lawrence Kohlberga<sup>51</sup> řadí dospívající nejčastěji do stadia konvenční a okrajově postkonvenční morálky.

---

<sup>50</sup> Z tohoto důvodu byl při zkoumání klientů a pracovníků DPC používán termín správný či nejsprávnější namísto pojmu morální (kapitola 6).

<sup>51</sup> O Kohlbergově morálně vývojové teorii více viz kapitola 4.3.

### 3.3.3 Abnormality ve vývoji klientů DPC

Klienti, jež přichází do DPC, mají ve své historii řadu velmi náročných a traumatizujících okolností. Přestože tyto okolnosti budou v následujících kapitolách popisovány jednoduše, je zřejmé, že každá individuální historie má svá specifika, svou jedinečnou cestu, kterou se ubírala, svá klíčová místa, své výzvy a svá nebezpečí. Mladí lidé vstupují do DPC se zážitky zneužití, násilí, separace, zanedbávání, deprivace, šikany a institucionální péče. Jejich původní rodiny byly často rozbity, zapomenuty či nikdy nepoznány. Traumatické zážitky mohli zažít hned po narození či až v průběhu života. Přes jedinečnost každého životního osudu však vykazují určité podobné rysy, které způsobují jejich menší či větší potíže v běžném fungování. Míra těchto potíží někdy dosahuje až diagnostických kritérií, a tak se u těchto mladých lidí můžeme setkat například s diagnózou posttraumatického stresového syndromu, poruchami nálad, poruchami chování, disociativní poruchou či poruchami osobnosti (paranoidní, disociální, emočně-nestabilní, závislá či narcistická). Tato kapitola se bude věnovat abnormálním událostem a jejich důsledkům pro vývoj jedince, jež velká část klientů DPC na své životní cestě potkala. Je zřejmé, že jednotlivé vlivy jsou navzájem provázány, podmíněny a v některých aspektech se překrývají. Z důvodu přehlednosti budou v jednotlivých podkapitolách uvedeny odděleně, přestože jejich vzájemná souvislost a spoluúčinnost je nezpochybnitelná.

#### 3.3.3.1 Vliv vrozených vlastností

Ještě než se začneme věnovat vlivům prostředí (osoby, situace, instituce, kulturní kontexty), není možné opomenout vlivy genetické a vrozené, které mohou zvyšovat riziko setkání jedince s dalšími traumatizujícími okolnostmi či přímo způsobovat některé z handicapů. Otázka vztahu dědičnosti a vlivu prostředí na osobnost jedince nebyla ještě definitivně rozlišena. Řada studií dvojčat a adoptivních dětí však již ukázala, že některé vlastnosti dědičnost ovlivňuje mohutně, zatímco jiné téměř neovlivňuje.

Deficit rozumových schopností vytváří znevýhodnění, jež se projevuje již od dětství. Quay říká, že „rozumově méně nadané dítě je v útlém věku zranitelnější nepříznivými vlivy rodičů a také snadněji než normálně nadané dítě vyvolává nepříznivé reakce rodičů. Potíže ve škole pak hendikep znásobí, dítě si obtížněji buduje pozici ve třídě, neschopné je pro ně navázat vztah k učiteli a jeho nevalné školní výsledky pak negativně hodnotí rodina. Rozumové schopnosti nejsou bez vlivu na utváření sociálních dovedností 'vyššího řádu', jako jsou smysl pro morální hodnoty, empatie, schopnost řešit konflikty, schopnost odložit uspokojení atp.“ (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 32) Výzkumy vedené Bouchardem a kol. v Minnesotě zjistily, že dědičnost ovlivňuje variabilitu inteligenčního kvocientu v plných 70 %.<sup>52</sup> Další výzkumy ukázaly 30% vliv dědičnosti na schopnost naučit se novým poznatkům, na jazykové schopnosti a na pozornost, paměť a orientaci. (Koukolík, Drtilová, 1996)

Další významnou komponentu ovlivňovanou dědičností představuje temperament. Cloningerova teorie popsala čtyři 'rozměry' osobnosti, které tvoří automatické odpovědi na vjemy: vyhledávání nového (dědičnost určí výběr podnětů, které dokáží jedince přimět

<sup>52</sup> Jiný výzkum zjistil, že vliv dědičnosti na tuto vlastnost roste s věkem dítěte.

ke zkoumání okolí, k vyhledávání nových situací, k impulzivnímu rozhodování či rychlým proměnám nálady), sklon vyhybat se poškození, závislost na odměně (tj. jaké podněty přimějí člověka pokračovat v nějakém druhu chování) a vytrvalost. 'Rozměry' temperamentu jsou na sobě nezávislé a dědičnost každý z nich ovlivňuje v rozsahu 50-65 %. (Koukolík, Drtilová, 1996)

Další geneticky podmíněnou oblast představuje úroveň dráždivosti/reaktivity centrální nervové soustavy. Již velmi malé děti se liší tzv. senzoričkým prahem – velmi senzitivní děti mohou být podněty velice snadno přetíženy a mají sklon k různým psychosomatickým potížím a k intenzivnějším prožitkům úzkosti. Bolest a nepříjemnost prožívají intenzivněji a neupokojí se tak snadno samy, nýbrž k tomu potřebují pomoc dospělého. Naproti tomu děti s vysokým podnětovým prahem trpí snadno podnětovým nedostatkem a případné zanedbávání u nich může mít závažnější následky. (Langmeier, Matějček, 1974) Nižší úroveň základního nabuzení může také způsobovat menší účinnost výchovných zásahů a potřebu silných, vzrušujících zážitků, někdy spojených s vyhledáváním rizikových situací.

Nadměrná aktivizace může ústit až do poruchy ADHD<sup>53</sup> (příčiny se uvádí jak genetické a prenatální, tak i perinatální). Hyperaktivita představuje „nadměrné nutkání k pohybu, k aktivitě, která je neúčelná až nesmyslná. Z hlediska dané sociální situace bývá takový projev nepřiměřený, a proto je nápadný. Dítě nedokáže puzení k aktivitě ovládat. S tím souvisí i zvýšený sklon k impulzivním reakcím a určité emoční napětí ... Hlavním společenským problémem hyperaktivity je její značná rušivost.“ (Vágnerová, 2000, s. 83-84) Hyperaktivní děti nebývají schopné plánovat a ovládat své chování, brzdit momentální impulzy a regulovat svoje jednání k nějakému vzdálenějšímu cíli. Bývají často natolik osobnostně nezralé, že ani žádné déledobější cíle nemají. Mají sklon k extrémním citovým reakcím a rychlému kolísání nálad. Jsou zvýšeně unavitelné, mají menší toleranci k zátěži, jež se projevuje poruchami sebeovládání, afektivními a někdy i agresivními reakcemi. Z těchto důvodů bývají hyperaktivní děti často odmítány nebo přijímány ambivalentně a negativně a kriticky hodnoceny. Vztahy s lidmi (jak s rodinou, dospělými autoritami, tak s vrstevníky) bývají omezeny a ovlivňovány opakovanou negativní zkušeností. Devadesát procent dětí mívá potíže ve škole, k níž pak mají negativní vztah, což ústí do nižší úrovně vzdělanosti. V důsledku stálé kritiky okolí si o sobě vytváří negativní sebepojetí, kterému se snaží čelit nejrůznějším spektrem obran. V dospívání i dospělosti mívají tito jedinci potíže v adaptaci na společenské prostředí. Jak udává Matoušek „v každém vzorku delikventně se chovající mládeže, který je z tohoto hlediska studován, se najde několikrát víc hyperaktivních jedinců než v kontrolní skupině. Nové studie udávají 16-30 % hyperaktivních jedinců v sestavách mladistvých přestupníků zákona, kteří vykonávají trest nebo jsou umístěni ve výchovné instituci.“ (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 28-29)

Další rizikové faktory, jež ovlivňuje dědičnost, tvoří vrozené anomálie osobnosti. Jde zejména o narcismus (64 %), potíže s identitou<sup>54</sup> (59 %), otrlost<sup>55</sup> (56 %) a osobnost s hraničními rysy (impulsivní podtyp) (Koukolík, Drtilová, 1996). Geshron (Vágnerová, 2000) přišel z teorií 'genetické vulnerability', tj. zranitelnosti – jde o vrozenou stabilní citlivost, která může nositele činit náchylným ke vzniku určité duševní poruchy. Dědičnost výrazně ovlivňuje v tomto smyslu reakci na vysokou zátěž, jak též ukázala zkoumání

<sup>53</sup> ADHD – angl. attention deficit hyperactivity disorder, čes. syndrom hyperaktivity s poruchami pozornosti

<sup>54</sup> tj. neschopnost mít z něčeho radost, dlouhodobé pocity prázdnoty, pesimismus, kolísavé sebevědomí

<sup>55</sup> tj. sadistické prvky v chování, nepřítomnost výčitek svědomí, sobectví, neschopnost se vcítit do jiného člověka, neodpovědnost v sociálních vztazích

výskytu a intenzity příznaků posttraumatické stresové poruchy (PTSD) (Koukolík, Drtilová, 1996). Na rozdíl od toho tzv. 'odolné děti' proti traumatům vykazují dědičností ovlivněné vlastnosti jako schopnost vyrovnávat se s tlakem vnějšího světa, autonomie, schopnost dobře spolupracovat a navazovat pozitivní vztahy, vědomí vlastní hodnoty, dobrý intelekt, vrozená energie a dobrá seberegulace.

V neposlední řadě dalšími vrozenými faktory, jež mohou působit na sociální selhávání a zvyšovat riziko traumatu či následků jeho působení, představují nedostatečné komunikační dovednosti či neatraktivní zevnějšek. Mezi prenatální faktory pak patří mechanické poškození plodu, matka požívající alkohol či drogy v době těhotenství či vlivy různých virů.

Přes nepopíratelné působení výše zmíněných genetických podmíněností nesmíme zapomenout, že vrozené faktory mají vliv na fungování jedince pouze v řádech desítek procent. Jakým způsobem se daná vlastnost projeví, záleží do značné míry na působení okolního prostředí, učení jedince a jeho socializaci. Genetická zátěž může působit jako přítěžující faktor, který lze do jisté míry, v závislosti na jeho povaze, učení v dobrém prostředí kompenzovat. Například dítě s mírně sníženou inteligencí může s intenzivní podporou rodičů zvládnout běžnou školní docházku, zatímco v zanedbávaném prostředí jen s obtížemi zvládá speciální vzdělávání. Propojení obou komponent (dědičnosti a prostředí) pak vytváří konkrétní dítě, konkrétního dospívajícího a poté i konkrétního dospělého v jeho jedinečném životním osudu.

### **3.3.3.2 Nepříznivé vlivy prostředí**

Životní podmínky ovlivňují rozvoj dědičných předpokladů. Prostor, se kterým se jedinec setkává může mít mnoho odlišných podob, může působit různě na jednotlivé osoby, hraje zde roli faktor času (doba vystavení vlivu a věk jedince), člověk také částečně ovlivňuje reakce svého okolí. Navíc vzájemná interakce vrozených dispozic a vnějších vlivů je vždy individuálně variabilní. Přes tyto individuálně specifické rysy se v následujících kapitolách pokusíme o generalizaci a sumarizaci nepříznivých vlivů, které klienti DPC mají často ve své historii a popíšeme nejčastější následky, jež tyto vlivy mají.

#### ***3.3.3.2.1 Poruchy attachmentu<sup>56</sup>***

Rané rodičovské nebo pečovatelské vztahy vytvářejí vztahový kontext, v němž se u dětí vyvíjejí nejranější pojetí sebe sama, sebe ve vztahu k druhým a pojetí ostatních. Bezpečná a oboustranná vazba dítěte s primární pečující osobou „je pravděpodobně nejdůležitějším mechanismem vývoje normální osobnosti. Je biologickým, psychologickým i sociálním základem lidství. Má prastaré kořeny, sahající k vývoji našich prapředků v třetihorách, před šedesáti miliony let. Jakékoli její vážné narušení neprojde bez těžších, někdy celoživotních následků.“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 144)

Porucha attachmentu bývá definována jako „významná dysfunkce schopnosti jedince věřit nebo angažovat se ve vzájemných trvalých láskyplných vztazích. Porucha attachmentu vzniká na základě traumatického narušení či jiných překážek vazby mezi

<sup>56</sup> K obecné teorii a typům vazeb, včetně nejistých více viz kapitola 3.3.2.1.

pečující osobou a dítětem v prvních letech života. Může pokrýt budoucí stádia vývoje a ovlivnit kognitivní, neurologické, sociální a emoční fungování jedince. Zvyšuje také riziko dalších vážných emočních potíží a problémů v chování.“ (ATTACH, 2007) Diagnosticky jsou 'reaktivní poruchy attachmentu' (reactive attachment disorders) popsány jak v České republice používaném manuálu ICD-10<sup>57</sup>, tak v manuálu DSM-IV<sup>58</sup>.

Mezi nejčastější příčiny vzniku poruchy attachmentu patří týrání, zneužívání či zanedbávání dítěte<sup>59</sup>, náhlá či traumatizující separace od primární pečující osoby (smrt, onemocnění či hospitalizace pečující osoby, hospitalizace dítěte, předání do ústavní výchovy<sup>60</sup>), bolestivé a invazivní lékařské úkony, nechtěné těhotenství, vnitroděložní trauma při expozici alkoholu či drogám, chronická deprese pečující osoby, necitlivá péče, velký počet pečujících osob, časté přesuny a umístění či neurologické potíže. Největší riziko pak tyto faktory představují v prvních dvou letech života dítěte. Koukolík a Drtilová (1996, s. 152) značně kategoricky říkají, že „porušení vazby mezi matkou a dítětem bývá jednou z klíčových příčin běžně se vyskytujících poruch chování těch adoptivních dětí, které strávily příliš dlouhou dobu v kojeneckém ústavu. Z teoretického hlediska je 'příliš dlouhou dobu' jakákoli doba, kterou novorozenec a kojeneček stráví bez možnosti spoluvytvářet normální vazbu k matce (nebo jedné osobě, která ji zastupuje).“

Pokud dítě nenaváže základní attachmentový vztah, tak v důsledku toho ztrácí základní schopnost navazovat a udržovat zdravé milující vztahy. Dítěti pak chybí schopnost věřit, že svět je bezpečné místo a že se ostatní o něj dobře postarají. Bez pocitu bezpečí pak dítě potřebuje být extrémně ostražitě – často pak má vysoké požadavky a cítí puzení k maximální kontrole svého okolí. V hloubi své duše je přesvědčeno, že kdyby přestalo kontrolovat svět kolem sebe, tak by zemřelo. Zahlcující pocit úzkosti (demonstrováný na fyziologické úrovni vysokou hladinou stresových hormonů) se ukládá do paměti, ovlivňuje strukturu nervového systému a vytváří v dítěti zvýšenou úroveň zranitelnosti. Též negativně ovlivňuje rozvoj svědomí jedince, jeho učení a schopnost jednat sociálně adekvátním způsobem. Proto „tyto děti postrádají prosociální hodnoty a morálku a také projevují agresivní, ničivé a antisociální chování“ (What is attachment disorder?, 2007, s. 2). Snížená schopnost empatie může vést také k tomu, že tyto děti vnímají druhé lidi jako pouhé předměty, se kterými může být manipulováno.

Mossová (2007) definuje pět skupin chování, které souvisí s problematickým attachmentem:

1. Neschopnost angažovat se ve vzájemně uspokojivých vztazích - povrchní roztomilost či účast, nedostatek očního kontaktu, nerozlišované projevy náklonnosti k cizím lidem, nedostatek schopnosti dávat a dostávat lásku (nemazlivé dítě) vůči nejbližším pečujícím osobám, neadekvátní požadavky a lepivost, stálé nesmyslné otázky a nepřetržité brebentění, špatné vrstevnické vztahy, nízké sebepojetí, extrémní potřeba kontroly (přehnaná kontrola či podlézavost).

<sup>57</sup> International Classification of Diseases (ICD) - v češtině přeloženo jako MKN-10 (Mezinárodní klasifikace nemocí, 10. verze) – definuje poruchy attachmentu pod F 94.1 jako 'Reactive Attachment Disorder of Childhood' (v češtině: 'Reaktivní porucha přichylnosti dětí').

<sup>58</sup> Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM) definuje poruchy attachmentu pod číslem 313.89 jako 'Reactive Attachment Disorder of Infancy or Early Childhood'.

<sup>59</sup> Navázaný bezpečný attachment na druhé straně výrazně snižuje riziko týrání, zneužívání a zanedbávání ze strany rodičů.

<sup>60</sup> Ellis, Fisher a Zaharie (2004) citují výzkum Cristholma (1998), který zjistil, že děti, které strávily před adoptí alespoň 8 měsíců v dětském domově, projevují výrazně více typů chování souvisejícího s nejistou vazbou, než děti, které strávily v instituci pouze minimum času či v ní vůbec nebyly.

2. Špatné příčinné myšlení – problémy učit se z chyb, poruchy učení, špatná seberegulace.
3. Poruchy emočního vývoje – nenormální řečové, jídelní a hygienické návyky (dítě jedná jako mladší).
4. Infantilní strachy a zuřivosti, nedostatečný rozvoj svědomí – chronická nesmyslná lhavost, krádeže, destruktivita k sobě, okolním lidem a majetku, krutost ke zvířatům, zájem o oheň, krev a krveprolití.
5. Negativní attachmentový kruh v rodině – dítě jedná tak negativně, že to nelze přeházet; rodiče reagují silnými emocemi, kterými vytváří intenzivní, avšak neuspokojující propojení; dále se pak zhoršuje propojení a vzdálenost mezi rodičem a dítětem.

Mimo aspekty chování je třeba zmínit ještě oblast sebepojetí. Díky nenavázanému attachmentovému vztahu dítě sebe prožívá jako špatné a neúplné a jeho autonomie bývá omezená a roztržštěná. Často má zážitky hlubokého studu, intenzivní zuřivosti, vše prostupující úzkosti, extrémní izolace<sup>61</sup> a zoufalství. Obvykle produkuje celé spektrum destruktivních a sebedestruktivních symptomů, které představují pokus udělat snesitelným život, který žije mimo běžnou realitu vzájemného lidského vztahování. Když se pak jako dospělý snaží navázat intimní vztahy s druhými, tak díky nedostatku schopností v této oblasti zažívá často řadu konfliktů, zranění, žárlivosti, násilí a opuštění. Pokud jsme si vědomi této zranitelnosti, nevyvinutého svědomí, prudkých emočních impulzů a destruktivity, pak není překvapením smutný fakt, že „naše věznice jsou plné dospělých s poruchami attachmentu, kteří jako děti nebyli diagnostikováni a následně léčeni.“ (What is attachment disorder?, 2007, s. 4) Bez pochyb tak můžeme shrnout, že attachment tvoří jedno z klíčových míst fyzického, kognitivního, psychologického a sociálního vývoje člověka.

### 3.3.3.2 Deprivation

Teorie attachmentu Bowlbyho a jeho následovníků se zaměřovala zejména na poruchy vazby mezi dítětem a matkou v nejranějších etapách života dítěte, tj. na mateřskou deprivaci. Nyní rozšíříme úhel našeho pohledu na deprivaci jako takovou v celé její šíři.

Pražská škola deprivace Matějčka a Langmeiera navázala na poznatky vídeňské školy Ch. Bühlerové, která se svými kolegy zkoumala duševní vývoj dětí za nepříznivých podmínek, na práce R.A. Spitze a v neposlední řadě i na Bowlbyho a jeho spolupracovníky. Poukazují na deprivaci jako „ztrátu něčeho, strádání nedostatkem uspokojení nějaké důležité potřeby“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 19). Velice známou a citovanou se pak stala jejich definice psychické deprivace: „Psychická deprivace je psychický stav vzniklý následkem takových životních situací, kdy subjektu není dána příležitost uspokojovat některé základní psychické potřeby v dostačující míře po dosti dlouhou dobu.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 22) V pozdější době Matějček spolu s kolegy začal používat termín 'psychická subdeprivace'<sup>62</sup> označující podobné rysy jako deprivace, avšak v méně výrazné a méně vyhocené podobě. Pro účely této práce zahrneme termín subdeprivace pod obecný pojem deprivace a tyto dva fenomény nebudeme oddělovat.

<sup>61</sup> Díky své izolovanosti může dítě někdy vykazovat až kvaziautistické rysy.

<sup>62</sup> Tento termín je například oddělen a definován v knize Matějček, Bubleová, Kovařík: Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace, 1997.

Z definice zřetelně vyplývá, že pojem deprivace<sup>63</sup> se intenzivně váže k potřebám člověka (které byly popsány v kapitole 3.3.2.3) a jejich uspokojování. Přestože můžeme stanovit základní potřeby, které jsou nezbytné pro standardní vývoj každého jedince, tak existují další variability, jež podmiňují, zda je daná situace pro individuum deprivující či ne a jak dlouhá je ona 'dosti dlouhá doba' v definici psychické deprivace. Variabilita vzniká jednak z individuálních rozdílů (vrozené vlastnosti, smyslové, motorické a psychické poruchy, předdeprivační zkušenost)<sup>64</sup>, jednak z vlivu společnosti a kultury<sup>65</sup>, v níž dítě vyrůstá. Důležitá je také přiměřenost podnětových struktur (jak v rozsahu, tak v intenzitě působení) ve vzájemných interakcích, neboť nejen nedostatek (deprivace), ale také přesycení může mít neblahé důsledky. Na základě typu neuspokojené potřeby (či skupiny potřeb) se pak může hovořit o deprivaci sensorické, fyzické, mateřské, afektivní, kognitivní, psychické, sociální, společenské či kulturní.

Deprivační situace, tj. situace v nichž se dítěti nemá možnost uspokojit své základní potřeby, může z výše zmíněných důvodů vyvolávat u jednotlivých dětí různé následky. Matějček a Langmeier (1974) dělí deprivační situace do skupin zevních (společenských) a vnitřních podmínek. Mezi vnější podmínky patří deprivace v institucionální péči, v rodině, širším společenském prostředí a při mimořádných životních situacích (katastrofy přírodní i společenské). Vnitřní podmínky zahrnují jednak konstituční rozdíly, poruchy smyslové, motorické a psychické, pohlaví a vývojové podmínky. Nejčastěji bývá zmiňována deprivace v souvislosti s institucionální péčí, projevuje se však i v dysfunkčních rodinách.

Institucionální výchova s sebou ve své přirozenosti nese možnost řady deprivačních situací a podmínek. Míra jejich působení záleží na konkrétní podobě daného zařízení<sup>66</sup>, počtu personálu, jeho vztahu k dětem. Obecné problémy s sebou přináší výchova dětí ve větších skupinách, v nichž se díky směnám mění pečující osoby. Tím si dítě zpravidla nemůže vytvořit hluboký citový vztah (attachment) k jednému člověku, který by plnil roli mateřské osoby. Z důvodu početnosti skupiny bývají děti v instituci méně podněcovány ze strany dospělého a mají také výrazně méně šancí upoutat jeho pozornost. Důležité dlouhé

<sup>63</sup> Je důležité odlišit pojmy deprivace a frustrace. Frustrace je stav, kdy dojde k nabuzení určité potřeby, ale k jejímu naplnění vede velmi obtížná cesta nebo je překážka bránící uspokojení pro jedince nepřekonatelná. K frustraci dochází při aktivování určité potřeby, kdy je již stanovena optimální podoba uspokojení. Potřeba pak může být naplněna, ale ne v plné šíři a intenzitě. Dlouhodobá frustrace může vést až ke stavu deprivace. Deprivace je tedy stavem vážnějším, co se týče důsledků pro vývoj jedince. (Langmeier, Matějček, 1974)

<sup>64</sup> Další rozdíly mohou vyplývat například i z pohlaví dítěte, a to jak z vrozených zdrojů – u chlapců například častěji dochází k drobným poškozením mozku, která mohou zvyšovat jejich vnímavost na deprivační situace, tak ze zdrojů socializačních – postoje vychovatelů se utváří jinak k dívkám než k chlapcům a kladou před ně různé požadavky na fungování v odlišných situacích. V rámci typu deprivovaných osobností pak například chlapci významně převažují v kategorii 'sociálně provokativní', zatímco dívky dominují kategorii 'relativně dobře přizpůsobení'.

<sup>65</sup> V různých kulturách a společenstvích se na jednotlivé potřeby a jejich uspokojování klade odlišný důraz. Například někde je vnímáno jako žádoucí vést dítě k aktivitě a podnikavosti, zatímco jinde se preferuje zdrženlivost a pasivita. Z toho plyne, že přívod podnětů bude v různých kulturách odlišně odměřován a zaměřován. Tím společnost podporuje takový vývoj jedince, který je z jejího hlediska žádoucí a povede k odpovídajícím reakcím na běžné situace. Kdo tyto situace bude řešit jiným způsobem, bude vnímán jako podivný, někdy až asociální. Příkladnějším bude v dané společnosti nápadný a hůře zapojený.

<sup>66</sup> Zatímco zprávy z výzkumů rumunských dětských domovů (Gribble, 2007; Meese, 2005; Federici, 1999; Ellis, Fisher, Zaharie, 2004) z devadesátých let 20. století shodně hovoří o tom, že s nástupem do ústavního zařízení dochází k zhoršování fyzického růstu a celkové fyzické kondice (bylo i vyčísleno, že za tři měsíce ústavní výchovy dochází k zpoždění fyzického vývoje o jeden měsíc), tak naopak zprávy z našich dětských domovů vypovídají zlepšeních v tomto aspektu vývoje (zejména u dětí z rodin, kde docházelo k zanedbávání ohledně výživy) (Langmeier, Matějček, 1974).

interakce mezi dospělým a dítětem, kde se vzájemně zrcadlí nálady, koncentruje se pozornost a kde se dítě učí postupně seberegulaci, tak velice často chybí<sup>67</sup>. Ve velkých kolektivech se malé děti vzájemně ve hře ruší a překáží si (schopnost kooperace se standardně vytváří až ve 3-4 letech a nemívá až do předškolního věku dlouhou schopnost trvání). „Dítě obklopené množstvím stejně nezralých vrstevníků se učí spíše 'zákonům džungle', tj. primitivním, agresivním způsobům řešení střetu zájmů, posilují se také primitivní reakce na neúspěch v takovém střetu, jež mají angažovat dospělého na nápravě křivdy ... Dítě ke svému zdárnému vývoji potřebuje krom stálého a láskyplného dospělého pečovatele hierarchicky uspořádanou posloupnost sourozenců, v níž je starší mocnější a odpovědnější a mladší je spontánnější a ochraňovanější. Pozice mladšího i pozice staršího mají své nevýhody, velkou výhodou je však pevné místo v síti rodinných vztahů a jasná očekávání vztahující se ke všem pozicím.“ (Matoušek, 1999, s. 66)

Dětem v institucionální péči tak chybí modely vztahů v rodině i širší společnosti a zároveň mají méně příležitostí pro osobní iniciativu a zodpovědnost (tato nesamostatnost a anonymita pak bývá příčinou různých selhání v adolescenci a dospělosti). Péče ve velkých kolektivech nebývá dostatečně individualizovaná a zpravidla se koncentruje spíše na nasycení základních fyzických potřeb (strava, oblečení, teplo). Prostředí ústavu bývá vysoce strukturalizované, a proto i činnost dětí v ní bývá pečlivě strukturována. Sturmová na základě svého pozorování zjistila, že „dítě v rodině tráví asi 8 hodin denně volnou činností (hrou) a 2 hodiny činností řízenou (hygienickými činnostmi, povinnostmi, příkázanou hrou, procházkou za ruku atd.) – u dítěte v ústavu je tomu právě naopak. Hra ústavních dětí je mimořádně chudá, jde většinou jen o funkční pohybové hry; úlohové hry, kde by se fantazie volně využívala, jsou velkou vzácností, stejně jako hry konstruktivní. Mnoho času tráví ústavní děti tím, že čekají 'až na ně přijde řada'.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 75)

Deprivace v rodině může být někdy méně nápadná než deprivace ústavní. Může jít jak o nedostatek interakcí dítěte s matkou, tak o potíže vzniklé z neadekvátní interakce či o přerušování této vazby. Příčiny mohou spočívat ve vnějších činitelích, kdy v rodině neexistuje dostatek sociálně-emočních podnětů, například z důvodu neúplnosti rodiny či rodičů trávících většinu času mimo domov, případně z důvodů nízké ekonomické či kulturní úrovně rodičů. Mimo neúplných rodin mohou vznikat potíže v rodinách velice početných, kdy se dítěti nedostává odpovídající úrovně pozornosti a péče, které potřebuje k normálnímu vývoji. Další příčiny deprivace v rodině se mohou vyskytovat v případech, kdy žádoucí podněty sice v rodině existují, avšak z důvodu psychické bariéry vychovatelů jsou dítěti nepřístupné. Tak tomu může být i v rodinách úplných a vysoce společensky a kulturně postavených, kde však matka a ostatní vychovatelé jsou citově neúčastní, nemají k dítěti vztah a nevěnují mu žádnou pozornost. Neschopnost pečovatele navázat s dítětem citový vztah může mít různé příčiny. Často jde o osoby emočně a charakterově nezralé a nevyrovnané (nezřídka jde o matky, jež byly v dětství také deprivovány), riziková jsou také onemocnění neurotického nebo psychotického charakteru, pečující osoba závislá na alkoholu, drogách či patologicky nevyrovnaná, případně osoba přirozeně citově chladná, která cit nahrazuje intelektuální stimulací. Opačným pólem mohou být matky slabomyslné, hluchoněmé či negramotné, které mohou mít k dítěti dobrý citový vztah, ale nemají schopnost je zásobovat podněty intelektuálního charakteru. Tato matka pak přes svůj pozitivní vztah k dítěti není schopna dostatečně porozumět jeho projevům a vhodně na ně

<sup>67</sup> Některé hezké a dobře komunikující děti dokáží poutat pozornost dospělého až na čtyřikrát delší dobu než průměrné dítě a tak pro sebe snížit standardní nedostatek kontaktu a vztahu. (Matoušek, 1999)



reagovat, zajistit dostatečný režim a důslednou péči. U větších dětí se pak projevuje intelektuální a výchovná deprivace.

V rodině se také vyskytuje častěji přímé fyzické zanedbání (podvyživenost, nedostatečná hygiena), než je tomu v ústavní péči. „Deprivace v rodině může nabývat forem velice rozmanitých, je daleko komplikovanější a obtížněji analyzovatelná než deprivace v ústavě, ale proto o nic méně skutečná a o nic méně nebezpečná vývoji dítěte – naopak, stojí zpravidla u samého začátku celé deprivace historie.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 163)

Přestože v prostředí rodiny může dojít k podmínkám, které se od ústavních podmínek podstatně neliší, převažuje názor, že zatímco dítě v ústavu je ohrožováno více deprivací a méně pak emočními konflikty, tak u dítěte v rodině tomu bývá naopak. Výsledky četných prací dokládají, že srovnání dětí ze špatných rodin a ústavů v naprosté většině potvrzuje horší vývoj ústavních dětí po stránce intelektové, emoční a charakterové. Studie se shodují na tom, že nevýhoda ústavního prostředí se zvyšuje s délkou pobytu dítěte a její negativní projevy jsou nejintenzivnější u dětí vychovávaných v instituci celoživotně. Děti, které vyrůstají ve špatných rodinách, strádají nedostatkem výchovné a hygienické péče, jejich prostředí bývá zpravidla chudé i na citové podněty a jejich psychické potřeby nejsou rozhodně plně a plynule uspokojovány. Avšak jde o deprivaci méně těžkou a kvalitativně odlišnou, takže konečný výsledek s ostatními vývojovými činiteli nevytváří tak nepříznivou situaci, jako je tomu u dětí vychovávaných trvale v ústavech od raného věku. (Langmeier, Matějček, 1974)

Důsledky deprivace nepředstavují jednoduší obraz. Lišit se může konkrétní deprivace situace, její podoba, intenzita a délka trvání, mohou při ní také zasahovat nejrůznější další spolučinitelé, které její efekty zdůrazňují nebo naopak tlumí. Další roli zde hraje konkrétní osobnost dítěte, jeho věk (existuje rozdílná citlivost na jednotlivé typy deprivace v různých vývojových stádiích jedince) a předchozí zážitky. Některé obzvláště odolné děti mohou projít nepříznivým prostředím takřka nedotčeny. „Jsou zraněné, ale nezdolné. Zjistilo se, že jejich obranyschopnost vůči negativním vlivům posiluje jejich inteligence, nebo spíše zvědavost, svědomitost, neuzavírání do sebe, přívětivost a povahová stabilita. Tyto vlastnosti může výchova podpořit, v zásadě si je však nesou už v genech. Jsou to zkrátka lidé, kteří i v neutěšených podmínkách dovedou pro sebe oddělit to dobré.“ (Matějček, s.2)

Psychická deprivace představuje závažné narušení vývoje dítěte, které může postihnout všechny složky osobnosti a chování. U dětí v novorozeneckém a kojeneckém věku se vliv psychické deprivace projevuje především ve změně reaktivity dítěte. Díky nedostatečnému přívodu nebo nedostatečné rozmanitosti podnětů z okolního prostředí dítě zaostává ve svém psychomotorickém vývoji a nedosahuje takové životní aktivity jako jiné děti. Bývá často apatické, mívá poruchy spánku, málo přibývá na váze a při jakékoli změně prostředí se u něj namísto běžné dětské zvědavosti projevuje strach.

Velmi citlivým ukazatelem psychické deprivace je řeč a komunikace jako taková. Řeč mívá jinou kvalitu, není tolik spontánní, velmi častá je dyslálie<sup>68</sup>, objevují se poruchy ve skladbě i obsahu (jako výsledek snížené jazykové citlivosti). „Obecně platí: chybí-li osobně významný člověk, s nímž chce být dítě v kontaktu, nevytváří se ani potřeba

<sup>68</sup> Jde o funkční poruchu artikulace řeči neboli o patlavost.

komunikace.“ (Vágnerová, 2000, s. 323) Vedle abnormálního vývoje řeči můžeme u deprivovaného dítěte pozorovat i opožděný vývoj sociálních a hygienických návyků, při jejichž tvorbě je nezbytný úzký kontakt dítěte s dospělým (udržování tělesné čistoty, oblékání, ostatní sebeobsluha, vyjadřování vlastních přání). Dále je možné pozorovat v předškolním věku i nápadné opožďení vývoje jemné motoriky, zatímco hrubá motorika zůstává neovlivněna.

Rozumové schopnosti nemusí být závažněji postiženy, ale nebývají dostatečně využívány. „Lze pozorovat nápadnou neschopnost učit se ze zkušeností, např. zobecnit konkrétní a aktuální následky vlastního jednání. Dětem chybí zkušenost s matkou jako interpretem okolního světa.“ (Vágnerová, 2000, s. 324) V inteligenčních testech výrazně lépe vyznívá praktická složka nad složkou slovně pojmovou. Velká část deprivovaných dětí je v šesti letech nezralá pro školní docházku a ani nebývá ve škole příliš úspěšná. Školní prospěch těchto dětí bývá výrazně pod úrovní jejich potenciálních schopností. Příčina pravděpodobně spočívá jednak v nedostatku stimulace v předcházejícím období, jednak i v nedostatku motivace k učení vůbec. „Slabší motivace k učení je následkem infantilizace hodnotové struktury, kde se udržují subjektivně významnější, dosud nedostatečně saturované potřeby.“ (Vágnerová, 2000, s. 324) Podle výzkumů Koluchové (Z výzkumů o ústavní deprivaci, 2006) až čtvrtina dětí umístěných do ústavů sociální péče pro nevzdělavatelné se tam dostala v důsledku nerozpoznané ústavní psychické deprivace.

Již od kojeneckého věku, a s přibývajícím věkem stále výrazněji, se projevují odlišnosti v oblasti emocí. City bývají povrchní a nediferencované. Typická je emoční plochost, nedůvěřivost, nízká frustrační tolerance, která často vede ve spojení s nízkou seberegulací k hostilnému a agresivnímu jednání. Převažuje tendence reagovat impulzivně, výbušně a zlostně. Díky psychické deprivaci bývá ovlivněna celá oblast sociálních vztahů a interakcí<sup>69</sup>. Jedinec mívá potíže s běžným sociálním začleněním, projevuje se neadekvátním sebevědomím a sebehodnocením. V sebehodnocení se objevují dva extrémy – buď nerealistické nadhodnocování, které představuje důsledek přehnané aktivní obrany, nebo výrazné podceňování spojené s nejistotou, obavami a negativní představou budoucnosti. Posun nastává taktéž v hierarchii hodnot. V důsledku neuspokojení základních citových potřeb dítě zůstává „infantilně egocentricky zaměřeno na uchování pocitu jistoty a bezpečí, přičemž způsob dosažení tohoto cíle není rozhodující“ (Vágnerová, 2000, s. 325). Mezi potíže přetrvávající do dospělosti patří také slabá seberealizační tendence a zároveň nerealistická očekávání od okolí i sebe samého. Jedinec si pak v dospělosti potřeby „uspokojuje po svém, dle svých možností a imitací ‘úspěšných’ druhých a seberealizace dostává osobně i společensky patologickou podobu<sup>70</sup>“ (Lašek, 2005, s. 3). Psychická deprivace rovněž často stojí v pozadí vážnějších poruch osobnosti.

Mimo zmiňovaných důsledků zahraniční výzkumy dětí adoptovaných z ústavní výchovy - šlo zejména o děti z rumunských dětských domovů adoptovaných do západních zemí - ještě vykazují následující rysy deprivovaných dětí: stereotypní kývání či jiné rituály, sebepoškozování, problémy se žvýkáním a polykáním a neobvyklé smyslové zájmy (fascinace různými pachy či povrchovou strukturou materiálů). (Beckett, 2002; Federici, 1999; Faber, 2000)

<sup>69</sup> Více viz kapitola 3.3.2.1 o attachmentu.

<sup>70</sup> Nelze se tedy divit číslům např. z longitudiálního výzkumu ‘nechtěných dětí’ Matějčka, který ukázal, že 30 % zkoumaných jedinců, kteří prošli ústavní výchovou bylo ve svém životě alespoň jednou soudně trestáno. (Jedličková, 2001, s. 29)

Možnosti nápravy poruch způsobených deprivací byly od počátku předmětem zájmu badatelů. Původně převládala názor ireverzibility následků déletrvající deprivace, později se však ukázalo, že náprava může pokračovat ještě v době adolescence a časně dospělosti. Přitom je zřejmé, že některé oblasti jsou možnostem reparace přístupnější (například oblast kognitivního vývoje), zatímco v jiných je náprava velice obtížná (například osobnostní struktura či emoční oblast). Navíc čím mladší dítě a delší doba deprivace, tím hlubší a trvalejší jsou následky. Náprava se nejlépe děje v normálním prostředí a z hlediska vývoje dítěte, co možná nejdříve. Při hledání pomoci dítěti či mladému člověku se jeví jako klíčové co nejlépe porozumět jeho životním podmínkám a současnému fyzickému i psychickému stavu. „Čím důkladněji dítě poznáme, čím hlouběji nápravná opatření zasáhnou a čím dříve se s nimi započne, tím větší je naděje na úspěch.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 316) „Pomoc dnes znamená totiž prevenci obtíží v generaci příští ... Deprivace má tu neblahou vlastnost, že se její důsledky nutně promítají do budoucnosti – trpí děti kdysi deprivovaných dětí.“ (Matějček, Langmeier, 1986, s. 66)

### 3.3.3.2.3 Syndrom CAN

V životní historii velké části klientů DPC lze nalézt traumata související se syndromem CAN (Child Abuse and Neglect), která většinou nebyla nikdy terapeuticky léčena a rehabilitována. Důsledky těchto zážitků si proto klienti většinou nesou dál ve svém životě a projevují se v řadě abnormálních způsobů chování.

Syndrom CAN neboli syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte bývá definován jako „poškození fyzického, psychického nebo sociálního stavu a vývoje dítěte, které vzniká v důsledku jakéhokoli nenáhodného jednání rodičů nebo jiné dospělé osoby a které je v dané společnosti a kultuře hodnoceno jako nepřijatelné. Příznaky CAN vznikají následkem aktivního ubližování nebo nedostatečné péče.“ (Krejčířová, 2007, s. 9) Absolutní a definitivní kritéria hranice špatného zacházení bývá někdy obtížné stanovit<sup>71</sup>, je nezbytné brát v úvahu závažnost a frekvenci špatného zacházení, věk a vyspělost dítěte a dále také normy jednání ve společnosti. Jako základní charakteristiku syndromu CAN můžeme vidět necitlivost a bezohlednost pachatele, podřízení a využití dítěte k uspokojení potřeb dospělého. V běžné společnosti se předpokládá, že tímto syndromem v současné době trpí 1-2 % dětí (Vágnerová, 2000, s. 320), v různých populačních studiích až 30 % dospělých lidí uvádí nějaký zážitek špatného zacházení ve svém dětství (Krejčířová, 2007). V rámci DPC můžeme tento syndrom v různém stupni závažnosti nalézt v historii naprosté většiny klientů.

Neadekvátní péče o dítě má řadu forem, přechody mezi nimi bývají plynulé a různé typy špatného zacházení s dětmi se velice často vyskytují současně. Jelikož se toto neadekvátní zacházení děje často uvnitř rodiny, mívá pro dítě velice ambivalentní charakter – děti závislé na rodičích se dostávají do konfliktu mezi svou touhou po rodičovské péči a strachem z násilí či odmítání. První variantu neadekvátní formy péče o dítě představuje zanedbávání, kdy je dítě poškozováno nedostatečnou aktivitou rodičů či pečující osoby a v důsledku toho pak neuspokojením některých základních potřeb. Podle

<sup>71</sup> V některých případech může být obtížné rozlišit, kdy jde ještě o výchovná opatření a kdy dochází k fyzickému či psychickému týrání. Onu pomyslnou hranici může pomoci rozlišit fakt, že by potrestání dítěte nikdy nemělo být nepřiměřené situaci – trest má být použit s rozumem (nikoli v afektu) a rodič si musí být vědom, proč ho použil.

druhu neuspokojené potřeby pak můžeme hovořit o zanedbání tělesném<sup>72</sup>, zdravotním, výukovém, sociokulturním<sup>73</sup> či emočním (psychická deprivace). Zanedbání tvoří nejobvyklejší formu špatného zacházení s dětmi a častěji než další neadekvátní formy péče souvisí s ekonomickou chudobou. Nejzávažnější důsledky do budoucna mívá psychické zanedbání (deprivace), jež bylo podrobněji popsáno v předchozí kapitole a které nemusí být na první pohled tak zřetelné jako například tělesná zanedbanost. Může pak dojít k paradoxní situaci, že „dítě 'zanedbané' je odňato z rodiny a umístěno v ústavu, kde se sice odstraní zanedbanost, ale kde současně hrozí nebezpečí, že dojde k deprivaci prognosticky nesporně horší.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 26)

Druhý typ špatného zacházení zahrnuje týrání, a to jak tělesné, tak emoční. Do fyzického týrání patří jak vědomé tělesné ubližování dítěti, tak nezabránění takovému jednání. Projevuje se nadměrným tělesným trestáním, kdy dospělý vůči dítěti zneužívá svou fyzickou sílu. Jde o tělesné strádání, které je zároveň i traumatem psychickým. Emoční nebo také psychické týrání<sup>74</sup> se projevuje častým, nadměrným kritizováním, ponižováním a citovým vydíráním dítěte. „Jde o zneužití psychické nadřazenosti dospělého, jeho moci nad komplementárně podřízeným a závislým dítětem.“ (Vágnerová, 2000, s. 321) Týrání způsobuje dítěti utrpení (ať již fyzického či psychického charakteru) a toto utrpení zapříčiňuje velmi často osoba, jež by naopak měla být zdrojem bezpečí a jistoty. Situace týrání je pro dítě vysoce zátěžová a obsahuje v sobě jak deprivaci zkušenost, tak silný stres. U malých dětí může fyzické týrání vést až ke smrti.

Do oblasti týrání můžeme řadit i šikanu. Za šikanu<sup>75</sup> se považuje „záměrné a nevyprovokované užití síly jedním dítětem nebo jejich skupinou s cílem opakovaně způsobit bolest nebo tíseň jinému dítěti.“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 210) Jak pachatelem, tak obětí šikany se výrazně častěji stávají děti, které byly týrání vystaveny i v jiném sociálním prostředí. Těmto jedincům často chybí sociální dovednosti, obtížně navazují přátelské vztahy a bývají ostatními dětmi odmítané. Lze pozorovat vzájemnou propojenost - oběť šikany ve škole se stává častěji obětí domácího násilí a dítě vystavené násilí v rodině bývá častěji předmětem šikany ve škole nebo v zájmových skupinách. Každá dětská oběť násilí vysílá signály své vyšší zranitelnosti, které jsou příčinou opakovaného útoku násilí, neboť agresorovi signalizují snadnou oběť. Životní cesta 'mnohočetné oběti' se může rozvíjet do pokračující bezmoci, poslušnosti a k dalším zážitkům týrání či může docházet k velmi prudkým záchvatům brutální agrese, kdy se původní oběť vůči slabším jedincům stává týrající osobou. (Vaničková, 2007, s. 79) Další rizikovým faktorem s řadou negativních důsledků pro vývoj jedince představuje pozorované

<sup>72</sup> Tělesné zanedbávání zahrnuje například nedostatek kvantitativně a kvalitativně přiměřené výživy, oblečení, nezbytného přístřeší, ochrany a hygieny, nedostatečný dohled a vystavování dítěte stresovým situacím či nebezpečí.

<sup>73</sup> Sociokulturní zanedbání může zahrnovat například nedostatečné zajištění školní docházky, přiměřený dohled nad přípravou úkolů, nezáměr o školní prospěch, nezáměr o to, jak dítě tráví svůj volný čas, a nedostatek podnětů pro rozvoj schopností a dovedností.

<sup>74</sup> V literatuře bývá rozlišováno pět podtypů psychického týrání: pohrdání (ponižování, posměch, hrubé nadávky, zavrhování, zdůrazňování neschopnosti nebo morální zkaženosti), terorizování (hrozba tělesného ublížení nebo zabití, přihlížení rodinnému násilí), izolování (bránění interakci s vrstevníky či dospělými, zavírání v místnostech), korumpování (povzbuzování k antisociálnímu chování, k užívání drog či alkoholu) a odpírání emoční podpory (psychologická nedostupnost, ignorování dítěte a jeho pokusů o interakci). (Krejčířová, 2007)

<sup>75</sup> Z anglického výzkumu 6000 školáků vyplynulo, že obětí šikany bylo na základní škole 27 % dětí (Koukolík, Drtilová, 1996). Český výzkum z roku 2005 dokonce ukázal, že ve škole bylo šikanováno až 40 % zkoumaných dětí (Volková, 2007, s. 10).

násilí na jiném jedinci, tzv. koviktimizace<sup>76</sup>. Může jít jak o násilí v rodině, tak v dané komunitě.

Třetí oblast neadekvátního zacházení tvoří zneužívání, kdy je dítě zneužíváno pro uspokojení potřeb a prospěch zneužívajícího z pozice větší síly (v rodině i mimo domov). Patří sem zejména sexuální zneužívání, ale také zneužívání dítěte k věku nepřiměřené práci<sup>77</sup> nebo ekonomické zneužívání, kdy je dítě nuceno ke krádežím či žebrání. Sexuální zneužívání bývá definováno jako „zneužití moci dospělého nad slabším a závislým dítětem k sexuálnímu uspokojení dospělého“ (Vágnerová, 2000, s. 339). Může nabývat podoby nejrůznějších sexuálních praktik a dítě se stává jejich nedobrovolným účastníkem. Součástí sexuálního zneužívání bývá často intenzivní snaha o utajení ze strany pachatele a zároveň dezorientace dítě, které nemívá se sexuálním chováním žádnou předchozí zkušenost. Na rozdíl od týrání, kdy je dítě kompletně odmítané, může vznikat silná ambivalence mezi vyhrožováním a vydíráním (spojenými s utajováním) a nabídkou různých výhod a také pozitivní a citové akceptace dítěte jako sexuálního partnera.

Mezi rizikové zanedbávající, týrající a zneužívající dospělé patří anomální osobnosti s agresivními rysy, lidé psychicky nemocní, lidé závislí na alkoholu a drogách, osobnostně nevyzrálé osoby, lidé dlouhodobě stresovaní (například nezaměstnaností) a osoby s vlastní historií zneužívání, zanedbávání a týrání v dětství. Rizikové děti<sup>78</sup>, které se častěji dostávají do role oběti, jsou pak děti mentálně či fyzicky retardované, tělesně neobratné, provokující, děti s ADHD a děti, které jsou zvláštní, špatně srozumitelné pro své okolí, nevypočitatelné, s problematickým nezvladatelným chováním. U sexuálního zneužívání se dostávají do většího ohrožení holčičky typicky ženské, koketní a mazlivé. Vedle těchto rizik však ke spuštění syndromu CAN přispívají i konkrétní situační faktory – nejčastěji pak stres (nezaměstnanost, společenská izolace, problémy s bydlením, chudoba, mimomanželský vztah jednoho s rodičů apod.), absence společenské kontroly či přítomnost násilí ve společnosti.

Všechny uvedené formy syndromu CAN se týkají jak dětí v rodinném prostředí, tak i dětí z institucí. Zanedbávání a psychická deprivace se vztahuje více k dlouhodobějším charakteristikám sociálního prostředí a emočnímu klimatu, v němž dítě vyrůstá, týrání a zneužívání oproti tomu představuje časově ohraničenou, avšak často opakovanou traumatickou zkušenost (jak v rodině či ústavu, tak v širším sociálním okolí). Problémy oběti kolísají v závislosti na intenzitě a frekvenci špatného zacházení – potíže se stupňují v případě opakovaného týrání či zneužívání jedním pachatelem i při reviktimizaci<sup>79</sup> různými osobami. Navíc právě opatření určená k ochraně ohrožených se stávají novým zdrojem poškozování jejich psychického vývoje. „Děti odebrané z rodin pro zřejmé zanedbávání či týrání strádají v ústavní péči opět, i když jinak ... Mnohé děti citově strádající v dětském domově jsou pro život mimo ústav velmi špatně připraveny a stávají se později obětí sexuálního zneužívání, nezdědka jsou nuceny k organizované prostituci a zatahovány do kriminálních aktivit.“ (Krejčířová, 2007, s. 29-30) Často také nešetrné vyšetřování týrání a zneužívání v rodinách způsobuje další traumatizaci dítěte.

<sup>76</sup> Americký výzkum z roku 2001 například potvrdil vliv koviktimizace na morální vývoj jedince a jeho morální fungování jako důsledek poruch v emočním, kognitivním a sociálním vývoji, inkongruence v pojetí hodnoty spravedlnosti a nedostatečného rozvoje empatie a 'perspektivy druhého'. (Kuther, Wallace, 2003)

<sup>77</sup> V naší společnosti nejčastěji k intenzivní péči o mladší sourozence.

<sup>78</sup> Oproti tomu jako významný protektivní faktor chránící před týráním, zneužíváním a zanedbáváním se ukázal bezpečný typ attachmentu mezi dítětem a pečující osobou (Pöthe, 2001b).

<sup>79</sup> Reviktimizaci můžeme definovat jako opakované stávání se obětí fyzicky nebo psychicky traumatického činu.

Trauma, které dítě prožívá jako následek expozice špatnému zacházení, mu způsobuje řadu poškození, která lze rozdělit do sedmi základních domén: attachment, biologie, regulace afektů, disociace, regulace chování, kognitivní schopnosti a sebepojetí. (Cook, 2005)

**Tabulka č. 1 - Oblasti poškození u traumatizovaných dětí a jejich projevy (podle Cook, 2005, s. 4)**

<p><b>I. Porucha attachmentu</b></p> <p>Problémy se vztahy a blízkostí Nedůvěra a podezřívavost Sociální izolace Interpersonální problémy Potíže s přizpůsobením se emočnímu ladění ostatních lidí Potíže s chápáním hledisek druhých lidí</p>	<p><b>II. Biologické aspekty</b></p> <p>Problémy senzomotorického vývoje Analgezie Problémy s koordinací, rovnováhou, tělesným tonem Somatizace Zdravotní problémy nejrůznějšího druhu (například pánevní bolesti, astma, kožní problémy, autoimunitní poruchy, psychogenní křeče - pseudokřeče)</p>
<p><b>III. Regulace afektu</b></p> <p>Potíže s emoční seberegulací Problémy spojené se zařazováním a vyjadřováním pocitů Problémy s uvědomováním si vnitřních stavů a s jejich popisem Potíže při sdělování přání a potřeb</p>	<p><b>IV. Disociace</b></p> <p>Zřetelné alterace stavů vědomí Amnezie Depersonalizace a derealizace Dva nebo více odlišných stavů vědomí Zhoršená vybavnost událostí zásadního významu</p>
<p><b>V. Kontrola chování</b></p> <p>Špatná modulace impulzů Sebedestrukční chování Agresivita vůči ostatním Patologické formy sebekonejšení, sebezklidnění Poruchy spánku Poruchy stravování Zneužívání návykových látek Nadměrná poddajnost (nabízivost) Opoziční chování Potíže spojené s chápáním a dodržováním pravidel Zopakování traumatu v chování nebo při hře (například sexuální, agresivní chování)</p>	<p><b>VI. Poznávání a učení</b></p> <p>Potíže s regulací pozornosti a s exekutivními funkcemi Nedostatek trvalejší zvědavosti Problémy se zpracováním nových informací Potíže při snaze soustředit se na úkoly a dokončit je Problémy s konstantností předmětu Potíže při plánování a anticipování Potíže s chápáním odpovědnosti Potíže při učení Problémy s rozvojem řeči Problémy s časoprostorovou orientací</p>
<p><b>VII. Pojetí vlastní osobnosti</b></p> <p>Neschopnost kontinuálního, předvídatelného smyslu sebe sama Špatný smysl odloučenosti Poruchy tělesného obrazu Malá sebeúcta Pocit hanby a viny</p>	

Nejistý attachment (více viz kapitola 3.3.2.1) se vyskytuje u 80 % týraných dětí. Nejproblematictější druh vazby pro schopnost přizpůsobení dětí představuje jeho

dezorganizovaný typ. Projevuje se ve formách chování založených se na snaze o přežití, charakteristických svou rigiditou, extrémností a rozkladností. Vážná porucha attachmentu má často za následek celoživotní riziko somatického onemocnění a poruch psychosociálního fungování. Zvýšená rizika působí zejména ve třech oblastech bio-psycho-sociálních způsobilostí: zvýšené citlivosti na stres (již dříve zmiňovaná zvýšená zranitelnost, potíže při soustředění pozornosti a modulaci vzrušení), neschopnosti regulovat emoce bez vnější pomoci (intenzivní či paralyzující emoce, které ovlivňují chování jedince) a změněné schopnosti vyhledávání pomoci a vztahů (nepřiměřené vyhledávání pomoci a z nich plynoucí závislost nebo naopak sociální izolace).

Handicapy v oblasti biologických aspektů se nachází především v nedostatečně vyvinuté mozkové činnosti, která je nezbytná k modulování emocí v odpovědi na stres. Netraumatizované děti postupně poznávají vnější a vnitřní svět, nejprve v dominanci pravé hemisféry (pocity a vnímání), posléze v následném zdůraznění hemisféry levé (řeč, abstraktní myšlení, plánování) a jejich vzájemném propojení. Analytické schopnosti dětí se syndromem CAN mají v podmínkách stresu tendenci k dezintegraci, s následnou dezorganizací v oblasti poznávání, emocí a chování a sklonem reagovat s extrémní bezmocností, zmateně, otažitě nebo zuřivě. Narušení vývoje prefrontálních oblastí mozku v období dětství a dospívání může způsobovat poruchy v oblasti uvědomování si sebe sama a skutečných vztahů k ostatním lidem, oblasti hodnocení a porozumění složitým emočním prožitkům a schopnosti naplánovat průběh jednání na základě poučení z předchozích zkušeností.

Posttraumatické narušení attachmentu a neurobiologické handicapity mohou navodit vážné potíže v regulaci afektu. Komplexně traumatizované děti mají sníženou schopnost rozpoznání a kategorizace emočních stavů, jejich spolehlivého vyjádření a na základě těchto schopností pak sníženou schopnost regulace či přizpůsobení své vnitřní zkušenosti. U těchto jedinců je pak možné pozorovat nápadné patologické změny chování a emocí, jež jsou způsobeny právě narušením schopnosti seberegulace a sebezklidnění. Tyto projevy mohou zahrnovat disociaci, derealizaci, popírání, chronické otupení emočních zkušeností, dysforii, vyhýbání se afektem zatíženým situacím či maladaptivní strategie zvládnání situace (např. užívání alkoholu či drog). Tyto děti se proto často prezentují jako emočně labilní, s extrémně rychle vystupňovanými reakcemi i na menší stresory. U traumatizovaných jedinců také nedochází k rozvoji mentalizace<sup>80</sup>, jelikož expozice fyzické i psychické bolesti nedává dítěti dostatečný prostor pro zkoumání emočních a myšlenkových procesů jak sebe, tak rodičů. „Pokud by se týrané dítě vžilo do stavu mysle svého rodiče, mohlo by v ní objevit nenávisť, strach nebo lhostejnost vůči sobě. Tyto pocity jsou pro něj natolik ohrožující, že vnímání emočních a myšlenkových hnutí svého pečovatele soustavně inhibuje. Tím v sobě natrvalo zničí víru v to, že lidem se dá porozumět prostřednictvím vnímání a vyhodnocování jejich duševních procesů.“ (Pöthe, 2001a, s. 36) Jedinec, který postrádá schopnost mentalizace, není schopen odstranit svou úzkost na symbolické úrovni. Psychické konflikty proto řeší na úrovni fyzické, odstraněním nebo zničením předmětu či osoby, která konflikt zdánlivě vyvolala nebo jej reprezentuje. Na základě studií dvojčat bylo dále také zjištěno, že u sexuálně zneužívaných dětí je pravděpodobnost deprese osmkrát a u sebevražedných pokusů dvanáctkrát vyšší, než u dětí, které pohlavně zneužity nebyly.

<sup>80</sup> Mentalizace je definována jako schopnost jedince reflektovat emoční a kognitivní procesy své, případně i druhých lidí. Jde o faktor, který byl shledán jako významný pro redukci násilného chování – jednak snižuje motivaci ke kriminálnímu chování a jednak inhibuje agresivní chování jako takové.

Disociaci<sup>81</sup> lze chápat jako obranný mechanismus před hrozícím paralyzujícím účinkem traumatu, který je zároveň spojen s biologickými změnami v mozku. U týraných dětí lze pozorovat tři základní disociační adaptace v uvědomování sebe sama a ve zkušenostech: automatizace chování (deficity v úsudku, plánování a cíleném chování), oddělení nepříjemných vzpomínek a pocitů a odtrženost od vědomí emocí a sebe sama. Myšlenky a emoce postrádají souvislost, dítě nevnímá signály ze svého těla a jeho jednání nevychází z vědomého rozhodování. Reakce dítěte jsou díky tomu nesrozumitelné a frustrující a mohou v podmínkách rodiny či ústavu vést k dalšímu trestání a vytvářet tak opakující se cyklus trauma – disociace – trauma.

Regulace chování u dětí se syndromem CAN může být buď extrémně zbytnělá či nedostatečná. Zneužívané děti mohou projevovat rigidně kontrolované chování již ve dvou letech života, včetně extrémní poddajnosti ve vztahu k požadavkům dospělých, odporu ke změně rutiny a rituálů. Na druhou stranu může dojít k rozvoji agresivního chování a opoziční poruchy. Nadměrně nebo nedostatečně kontrolované chování se může vyvolat opětovným přehráním určitých aspektů traumatických zážitků (například agrese, sebepoškozujícího či sexualizovaného chování). Cílem tohoto chování je snaha získat pocit zvládnutí nebo kontroly, vyhnout se extrémním hladinám emocí či pokus dosáhnout souhlasu nebo důvěrnosti.

U traumatizovaných dětí se projevuje zhoršení kognitivních funkcí, zejména v oblasti poznávání a učení. O dopadech deprivace na kognitivní složku jsme hovořili již v minulé kapitole. Pro týrané děti bývá příznačná snížená pružnost a kreativita při řešení problémů. Děti a dospívající s diagnózou posttraumatické stresové poruchy také často trpí deficitem pozornosti a abstraktního myšlení. Týrání v životní historii je spojeno s horším školním výkonem a děti se syndromem CAN až třikrát častěji než běžná populace nedokončí základní školu.

Ublíživání či odmítání ze strany významných blízkých lidí negativně ovlivňuje rozvoj sebepojetí jedince. Traumatizované dítě se zpravidla vnímá jako defektní, selhávající, bezmocné nebo nedostačující, navíc neschopné vzbudit lásku. Očekává, že ho okolí odmítne a bude jím pohrdat, a proto mívá potíže při získávání sociální podpory. Často také prožívá intenzivní pocity studu a viny.

Přestože důsledky syndromu CAN byly popsány v jednotném modelu, je nepochybné, že konkrétní symptomatika může mít odlišné projevy v závislosti na věku, fázi vývoje, předchozích zkušenostech, adaptačních a obranných mechanismech a dalších faktorech. Bez pochyby však můžeme říci, že prožité trauma bez následného léčení se transformuje do osobnostní struktury jedince, který pak své emoční zranění přenáší i do dalších vztahů, včetně vztahů k vlastním dětem. Prokázalo se, že existuje vysoké riziko transgeneračního přenosu<sup>82</sup> traumatu, kdy původně dítě trpící syndromem CAN vychovává své dítě podobně nevhodným způsobem. Dydňanská (2007) cituje různé výzkumy, jejichž výsledky nejčastěji ukázaly, že zhruba třetina traumatizovaných rodičů přenáší násilnou

<sup>81</sup> Ohledně tématu disociace je možné odkázat na rigorózní práci - Jan Soukup: Disociativní procesy a poruchy v dětství a adolescenci, FFUK, katedra psychologie, 2005.

<sup>82</sup> Mimo transgeneračního přenosu může dojít u jedinců s nevyřešeným traumatem z dětství k tzv. efektu druhé generace, kdy traumatizovaný, avšak nezneužívající rodič může opakovaně, mnohdy zcela nevědomě, poplašit své dítě vyděšeným, dezorganizovaným nebo disociovaným chováním. U dítěte v důsledku toho pak vzniká vysoké riziko vzniku dezorganizovaného attachmentu.



výchovu na své děti, třetina rodičů je hraničních a k násilí je mohou přivést účinky sociálního stresu a zhruba třetinu tvoří jedinci, kteří se stanou dobrými rodiči.

U řady dětí se syndromem CAN se mohou následně objevit symptomy posttraumatické stresové poruchy<sup>83</sup>, která je charakterizována častým znovuprožíváním vyvolávajícího traumatu ve formě zatěžujících denních snů, vnucujících se vzpomínek nebo nočních můr.

Z výše uvedených faktů lze nepochybně vyvodit, že vystavení dítěte traumatickým zážitků díky špatnému zacházení má dalekosáhlé důsledky pro další vývoj jedince. Možnosti následné léčby se liší dle různé povahy traumatu, osobnosti dítěte a situačních faktorů, avšak vždy jde o náročný proces s nejistým výsledkem. Následky zasahují celé spektrum jednotlivých oblastí vývoje a bez přehánění je možné říci, že mohou ovlivnit celý další život, včetně oblasti hodnot, morálního citění, usuzování a jednání a v neposlední řadě také seberegulace a odkládání svých potřeb. Dítě se učí tím, co zažívá, a proto nezbyvá než s lítostí souhlasit s výrokiem Kotáskové (1987, s. 122-123), že „vystavení dítěte agresivnímu, antisociálnímu či jinak deviantnímu sociálnímu modelu má zákonitě značně negativní vliv na další utváření sociálních a morálních kvalit jeho osobnosti; sebelepší systém zákazů, povzbuzování či příkazů nemůže tento vliv vykompenzovat.“

#### 3.3.3.2.4 Ústavní výchova

Ústavní výchova představuje velmi široký pojem a zahrnuje v sobě péči, která je v našich podmínkách poskytována v kojeneckých ústavech, diagnostických ústavech, dětských domovech, dětských domovech se školou, výchovných ústavech a ústavech sociální péče<sup>84</sup>. Ústavní výchova funguje vedle ochranné výchovy jako jedna z forem náhradní kolektivní výchovy. Nařizuje ji soud v případech, kdy je dítě osiřelé, opuštěné nebo je jeho výchova zanedbávána či je ohrožováno na zdravém vývoji po stránce tělesné, psychické či mravní. Konkrétní důvody, seřazené od nejčastějšího po nejméně častý, bývají následující: nezvládnutá výchova, zanedbávání, zneužívání a týrání, trestná činnost rodičů, alkoholismus rodičů, nízká sociální úroveň rodiny, prostituce matky a osiření (Zpráva o stávajícím stavu náhradní výchovné péče, 2002).

Přestože častý důvod umístění dítěte do ústavní výchovy tvoří v předchozí kapitole zmíněný syndrom CAN, nelze tvrdit, že ústavní výchova představuje optimální řešení, které zabraňuje tomuto fenoménu. Deprivační důsledky ústavní výchovy, zejména v oblasti emoční, byly popsány již v mnoha studiích. Avšak ani problematika týrání a zneužívání se ústavní výchově nevyhýbá. Nevládní zpráva z roku 2002, která připomínkovala II. periodickou zprávu o implementaci Úmluvy o právech dítěte v České republice (2002, s. 7), na základě výzkumu dochází k závěru, že „disciplinární trestání v některých ústavech může být považováno za nelidské až kruté. Mezi běžné tresty patří zakazy návštěv rodiny dítěte, izolace na pokojích, zákaz přijímat více jídla, ostrakizace ostatními, když musí dítě např. přede všemi v místnosti klečct, zabránění osobního majetku, povinnost uklidit úmyslně rozházené osobní věci na podlahu a rovněž fyzické tresty. Uvedený výzkum došel ke zjištění, že v některých institucích je 9 % dětí vystaveno verbálním nadávkám ze strany

<sup>83</sup> Často se můžeme setkat s její zkratkou PTSD z angl. posttraumatic stress disorder. Posttraumatická stresová porucha je zahrnuta v obou diagnostických manuálech – DSM IV a ICD 10.

<sup>84</sup> Klienti DPC se obecně nerekrutují z ústavů sociální péče (nebývá předpokládán přechod do samostatného života), a proto na specifika tohoto typu ústavní výchovy nebude dále brán zřetel.

personálu a 18 % dětí přiznalo, že bylo objektem fyzického násilí ze strany personálu ústavu.“ Extrémní agresivita, šikana a sexuální zneužívání též mezi umístěnými jedinci není výjimkou, zejména pak ve výchovných ústavech.

Zákonný rámec pro ústavní výchovu v České republice vytváří zákon č. 91/1998 Sb. o rodině, jenž mění a doplňuje zákon o rodině č. 94/1963 Sb., paragraf 46. Výkon ústavní výchovy pak upravuje zákon č. 109/2002 Sb. o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivní výchovné péči ve školských zařízeních. Přestože se v zákoně jasně hovoří o tom, že před ústavní výchovou mají přednost jiná výchovná opatření, která by vedla k nápravě, případně pak nařízení náhradní rodinné péče, tak institut ústavní výchovy je v České republice stále intenzivně nadužíván. Není podporován přirozený potenciál rodin řešit vlastní problémovou situaci a neexistují vhodné sociální služby, které by reagovaly na příčiny situace v rodině a posilovaly zodpovědnost za změnu u všech jejích členů. Stát používá především svou represivní složku a preventivní kroky spočívají spíše na neziskové sféře s nedostatečným dosahem a rozsahem. Přitom nejčastějším důvodem umístění do ústavní péče bývá špatná sociální situace rodičů<sup>85</sup> (Nevládní zpráva 2002, část I., 2002). Na základě výzkumu z roku 2002, který pořídila Světová zdravotnická organizace (WHO) ve spolupráci s Evropskou unií, získává Česká republika smutný primát mezi státy EU v počtu dětí mladších tří let umístěných v ústavní výchově (60 dětí z 10.000) (Browne, 2006).

Jednotlivé konkrétní ústavy se mohou mezi sebou velmi lišit. Záleží jak na konkrétním typu zařízení, tak na vnitřním uspořádání, atmosféře, internímu 'paradigmatu' a personálu<sup>86</sup>. Přesto některé rysy mají společné, které jsou dány samým charakterem jejich bytí a fungování, a tak můžeme hovořit generalizovaně i o důsledcích (s vědomím, že jejich intenzita se díky konkrétní podobě může lišit od mírných potíží po vážné poruchy), jež s sebou nesou. Opakovaně se prokázalo, že intenzita potíží dětí, dospívajících i dospělých, kteří prošli ústavní výchovou, významně souvisí s délkou jejich ústavní výchovy. Nejhůře tak na tom jsou jedinci, jež byli v instituci vychovávaní celoživotně. Například výzkum Heidiové, Fishera a Zaharieové z roku 2004 prokázal, že délka ústavní výchovy významně koreluje s následnými psychiatrickými symptomy, na rozdíl od věku separace, kde se toto spojení neukázalo.

Klíčové aspekty způsobující abnormality vývoje v důsledku ústavní výchovy můžeme shrnout do tří oblastí, které spolu navzájem souvisí: separace, deprivace a hospitalismus (a s ním související nerealistické podmínky ústavního prostředí). Separace představuje pro dítě významně zátěžovou situaci. Již Bowlby vyslovil domněnku, že „dlouhodobé odloučení dítěte od matky nebo jiné osoby na jejím místě v prvních třech až pěti letech života vede zpravidla k narušení duševního zdraví dítěte a zanechává následky, jež jsou trvale patrné v celém dalším vývoji jeho osobnosti“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 46). Dítě si však nevytváří pouze vztahy k matce, ale postupně i k ostatním členům rodiny, širší rodiny a přátelům. Má vztah i k prostředí domova, ke svým hračkám, ke

<sup>85</sup> Z celkového počtu dětí, které byly přijaty v průběhu roku 2000 do kojeneckých ústavů a dětských domovů bylo 60 % umístěno ze sociálních důvodů, 21 % ze zdravotních důvodů, děti týrané představovaly 3 % přijatých dětí.

<sup>86</sup> Langmeier a Matějček (1974, s. 90-91) popisují zkušenost, že z konkrétního batolecího domova do domova předškolního přicházely děti s příznaky hrubé deprivace. „Celá skupina takovýchto nových dětí se zcela nápadně odlišovala nejen od ostatních dětí v předškolním domově, ale i od dětí přijatých z jiných ústavů. Všechny děti vykazovaly překvapivě shodné vývojové opožďení, většinou velmi závažné.“ Je nepochybné, že zmiňovaný batolecí domov představoval negativní pól škály, na níž se ústavy ve svých možnostech mohou pohybovat.

konkrétním věcem ve svém okolí. Náhlá separace<sup>87</sup> díky umístění do ústavní výchovy může mít výrazně traumatizující účinek. Dítě je totálně odloučeno od své rodiny, od okruhu lidí, které zná, i od svého prostředí. Není přehnané říci, že dítě ztrácí celý svůj známý svět a ocitá se ve světě cizím, který nechápe. Podobné formy separace prožívá i při přechodu mezi jednotlivými ústavu, při změnách oddělení nebo částečně i při změnách personálu. V rámci našeho systému ústavní péče dochází k přechodům mezi zařízeními velmi často. „Pokud dítě vstoupí do ústavní výchovy již po narození, tráví první rok svého života v kojeneckém ústavu, další dva roky v dětském domově pro děti do tří let. Pokud se nepodaří zajistit náhradní rodinnou péči, tak je dítě ve věku tří let přeřazeno do dětského domova. V průběhu školní docházky se často dítě vzhledem ke speciálním potřebám ve vzdělávání často přeřazuje do dalších zařízení – internátní speciální školy, dětského domova se školou. V procesu dalšího vzdělávání jsou děti často umisťovány do odborných učilišť s internátem. Případný neúspěch v učilišti vede k tomu, že je dítě umístěno do výchovného ústavu, který má učiliště přímo v budově. Děti jsou nucené zvykat si stále na nový režim, vychovatele a spoluvychovance, nemohou si vytvořit pevnější sociální vazby, zatěžuje to jejich psychiku a často prohlubuje deprivaci plynoucí už ze samého života v systému ústavní péče.“ (Nevládní zpráva 2002, část I, 2002, s. 14)

Ústavní deprivace představuje jeden z nejvýznamnějších působících faktorů. Jelikož jsme se tématu deprivace (včetně zaměření na podmínky ústavní deprivace) intenzivně věnovali v samostatné kapitole (3.3.3.2.2), nebudeme toto téma zde dále rozvíjet.

Celý soubor podmínek nepřírozeného ústavního prostředí často vede k tzv. hospitalismu, který bývá definován jako „stav dobré adaptace na umělé ústavní podmínky doprovázený snižující se schopností adaptace na neústavní, 'civilní' život“ (Matoušek, 1999, s. 118). Ústavní prostředí je v řadě svých aspektů odtrženo od normálního života a standardních podmínek, které dítě pro svůj vývoj potřebuje. V jednotlivých ústavech žije často velký počet dětí, nezdědka i v homogenních skupinách. To vede ke kumulaci jedinců s podobnými obtížemi a situací, kdy vliv vrstevníků převyšuje autoritu dospělých. Důsledkem může být nezdědka agresivita a šikana mezi dětmi navzájem. Výzkum Ellise, Fishera a Zaharieové (2004) ukázal, že fyzický vzrůst dítěte v tomto specifickém prostředí působí na jejich chování – malé děti se projevovaly spíše úzkostně a měly více vývojových opoždění, zatímco fyzicky vzrostlé děti reagovaly agresivně. Poruchy chování zde fungují jako záruka pozice v hierarchii vrstevníků, poutají větší pozornost ze strany vychovatelů (a tím snižují riziko zanedbávání) a zároveň mohou sloužit i jako ochranný faktor. Děti v institucích vykazují velmi zvýšenou nebo naopak extrémně sníženou hladinu agresivního chování na rozdíl od dětí vychovávaných v rodinách, jejichž úroveň agresivity se udržuje na střední úrovni. Autoři přichází k závěru, že přestože „vysoká hladina agresivity může ve společnosti fungovat jako málo přizpůsobivá, tak v rámci ústavního zařízení může ve skutečnosti vytvářet vysoce adaptivní způsob chování“ (Ellis, Fisher, Zaharie, 2004, s. 1290).

<sup>87</sup> Bowlby pozoroval chování separovaných dětí v batolecím věku a našel zde podobné rysy průběhu. Nejprve nastává fáze protestu, kdy dítě křičí a zmltá sebou, volá matku a čeká na základě své předchozí zkušenosti, že matka bude reagovat. Poté nastává fáze zoufalství, kdy dítě postupně ztrácí naději, odvrací se od okolí ve stavu hluboké stísněnosti. Poslední fází představuje odpoutání se od matky, kdy dítě potlačí své city k matce a buď se připoutá k někomu, kdo je dostupný nablízku nebo pokud nikdo není k dispozici, tak ztrácí svůj vztah k lidem a upoutává se spíše na věci.

Úroveň personálu v ústavních zařízeních může být velice různorodá, osoby se střídají ve službách a v průběhu doby dochází i k proměnám složení personálu. V důsledku toho bývá velice ztíženo, ne-li přímo znemožněno navázání attachmentového vztahu, o jehož významu jsme hovořili dříve (kapitola 3.3.2.1). Kolektivní výchova také neumožňuje v rodině běžné prolínání soukromé sféry pečovateli a dětí. Vychovatel se dítěti v ústavu vydává jen zčásti, v určité roli a po určitý čas, vzájemné vztahy mají často velmi hierarchizovanou podobu a organizace dne vyplývá z vnějškem daného řádu. Také formy učení nedosahují komplexity běžné v rodině. „Jde tu nejen o předávání informací a vytváření dovedností. Rodina je místem těžko nahraditelným z hlediska formace dítěte, která spočívá v předávání postojů, hodnocení a morálních norem. Jsou oblasti, v nichž se vyučít mimo rodinu ani dobře nelze. Týká se to např. sexuální výchovy a výchovy k odpovědnému partnerství, manželství a rodičovství, osvojování rolí muže a ženy.“ (Svoboda, 2002, s. 8) Vedle chybějících vztahů a modelů chování v rodině a širší společnosti děti vychovávané v instituci často také přicházejí o širší rodinné a společenské zázemí (rodina, vzdálenější příbuzní, přátelé, sousedé, širší komunita). Jsou tak vykořeněny ze svých rodin a společenského prostředí, chybí jim kontinuita vzájemného soužití. Díky neexistující či nedostatečné sociální síti se mladí lidé po ukončení ústavní výchovy často i po pouze malém selhání dostávají až na samý okraj společnosti.

Pevně strukturované a organizované prostředí s sebou přináší menší počet podnětů, nedostatečnou individualizaci přístupu ke konkrétním dětem, malou možnost činit vlastní rozhodnutí a za tato rozhodnutí nést odpovědnost. Existuje málo příležitostí si věci organizovat podle svých potřeb, možnost tvorby vlastních plánů je omezena pevným řádem a nepředvídatelností případných přesunů. Děti vychovávané v instituci tak žijí ponejvíce přítomností, vazby do minula jsou přetrhány a pro budoucnost neexistují žádné pevné jistoty. Jelikož budoucnost není předvídatelná, tak se děti snaží uspokojit v přítomnosti svou akutní potřebu ze všech sil, nehledě na prostředky (lhaní, manipulace, agrese), i když nemusí být v souladu s jejich dlouhodobým cílem. Velká organizovanost vytváří závislost na péči, výrazně sníženou iniciativu a pasivitu, jež bývá někdy spojena s konstantní podrážděností. Rozhodování o dalším vzdělávání bývá dáno spíše možnostmi, které ústav má (dostupné vzdělávání, internátní školy), než skutečným zájmem dítěte. Spolu s nízkou motivací k učení a obvyklými poruchami chování pak není překvapením výrazně podprůměrná úroveň vzdělání ústavních dětí. Chybí také sepejetí s běžně žitou každodenní realitou. „Provozní řády často znemožňují zapojení dětí do všech činností, které patří k běžnému životu, jako je praní, nakupování, vaření apod. Dovednosti nutné pro přežití ve společnosti se někdy takřka nerozvíjejí.“ (Nevládní zpráva 2002, část I, 2002, s. 13) Na druhé straně v současnosti řada dětských domovů disponuje výrazným materiálním přepychem (značkové oblečení, elektronické přístroje, dovolené v zahraničí), které vytváří v dětech návyk na nadstandardní zajištění, jež je mimo jejich reálné budoucí možnosti<sup>88</sup>.

Problémy, jimž děti v rámci ústavní výchovy čelí, se nejpalcivěji projeví při přechodu do života běžné společnosti. Mladý člověk, který se nachází i v tak dosti komplikovaném přirozeném stádiu adolescence, se najednou ocitá v prostředí, jehož

<sup>88</sup> Někteří mladí lidé po odchodu z ústavní výchovy jsou přesvědčeni, že je nezbytné, aby si ze svých sociálních dávek ve výši cca 2.000 Kč pořídili nové značkové džíny za 1.500 Kč, protože cokoli jiného by bylo pod jejich úroveň. S překvapením pak zjišťují, že jim nezbyvají peníze na jídlo a bydlení. Někteří ani pak nevidí souvislost mezi svým nákupem a hladem a zimou. Jedním z vysvětlení je výše zmíněný návyk na nadstandardní zaopatření, které je bráno jako norma. Další možné vysvětlení může spočívat ve faktu, že sebepojetí těchto lidí bývá tak nízké a deklasující, že si jeho alespoň minimální úroveň potřebují udržet prostřednictvím vnějších znaků, mezi které např. oblečení patří.

fungování nerozumí, neorientuje se v něm a nechápe požadavky, které jsou na něj kladeny. Přejít do normálního světa nebývá příliš ošetřen a častokrát mladým lidem chybí i velice základní praktické dovednosti. Děti z ústavní výchovy neměly „žádnou zkušenost s požadavky každodenního života. Byly špatně připraveny ke vstupu na pracovní trh, neznaly hodnotu peněz a málokteré mělo sociální dovednosti potřebné pro běžný život ve vnější společnosti.“ (Sigal, Rossignol, Quimet, 2003, s. 5). Přestože zmíněný citát hovoří o dětech, které opouštěly ústavní výchovu v polovině minulého století v Quebecu, lze bez váhání říci, že platí bezesbýtku i pro dnešní děti opouštějící ústavní výchovu v České republice. Vedle vlastních handicapů se se vstupem ústavního dítěte do běžného života mění i pohled normální populace na něj a jeho problematiku. S trochou nadsázky lze říci, že z ‘chudáka opuštěného dítěte, kterému je úctyhodné posílat vánoční dárky, aby se mělo lépe, když mělo tak těžký život,’ se stává úderem hodiny ‘podivná existence, agresivní asociál, vyděděnec a flákač zneužívající sociální dávky, kdy represe je nejvhodnějším způsobem řešení potíží’. Díky svým specifickým způsobům fungování se děti z ústavní výchovy často dostávají až na samý okraj společnosti, nezřídka ve spojení i s asociálními či přímo delikventními jevy<sup>89</sup>.

Langmeier a Matějček (1974) na základě svého pozorování dětí v ústavní výchově vymezili pět obecných typů ‘ústavního dítěte’, charakterizovaného specifickými projevy chování. Typ sociálně hyperaktivních dětí navazuje s kýmkoli bez zábran kontakty (i s lidmi málo známými či neznámými), často s výrazně předvádívkými tendencemi. Jde však o kontakt povrchní a nestálý, neznající citovou vázanost. Děti se tímto způsobem pravděpodobně snaží v podnětově chudém ústavním prostředí pro sebe získat co největší přísun sociálních podnětů (tj. jde o způsob adaptace na nenormální prostředí) (Zeanah, Smyke, Dumitrescu, 2002). Jiné teorie říkají, že jde o projev attachmentových poruch (Smyke, Dumitrescu, Zeanah, 2002). Ať již jsou příčiny jakékoli, jde o velice častý projev chování, popisovaný jak v české, tak zahraniční literatuře<sup>90</sup>. Sociální chování a způsoby komunikace sociálně hyperaktivních dětí zůstávají na nízké úrovni, pro svůj rozptýlený sociální zájem pak vytvářejí málo příležitostí ke hře, učení a práci. Proto ve škole i při dobré inteligenci obvykle zaostávají.

U sociálně provokativního typu dětí se touha po navázání kontaktu projevuje násilným, rušivým a provokujícím způsobem jak vůči ostatním dětem, tak vůči vychovatelům. Nestálost, těkavost a neklid spolu s náládovostí a dále hravostí až infantilismem tvoří základní rysy jejich chování. Vymáhají si různé přednosti, nezřídka agresivním způsobem, a touží mít vychovatele jen pro sebe. Pokud se jim toto přání splní, bývají naopak přítulné a hodné. Navázání kontaktu s nimi bývá obtížné, často se točí v nepřekonatelném cyklu provokace a trestu. Nezřídka proto bývají překládány do výchovných ústavů. „Tam ve společnosti starších a silnějších rychle ztrácejí svou agresivitu a zůstávají jim jen základní rysy osobnosti, které lze nejlépe vyjádřit slovem ‘infantilismus’... tyto děti mají zvláštní osobní problematiku, v níž převládají úzkostné tendence.“ (Langmeier, Matějček, 1974, s. 108-109)

<sup>89</sup> V říjnu 2007 proběhla našimi médii zpráva, že 51 % dětí, které prošly ústavní výchovou, mělo po jejím ukončení konflikt se zákonem.

<sup>90</sup> V zahraniční literatuře se tyto projevy popisují pojmem ‘indiscriminative friendliness/behavior’ (čes. nevybíravá přátelskost, nevybíravé chování) a hovoří o ni naprostá většina publikací, které se zabývají důsledky ústavní výchovy. Přehledový článek (Johnson, Browne, Hamilton-Giachritsis, 2006) dokonce hovoří o devíti studiích, jež byly zaměřeny a publikovány přímo k tomuto tématu.

Typ útlumový<sup>91</sup> (nebo také někdy nazývaný hypoaktivní) se vyznačuje významným snížením aktivity, nezájmem, emoční apatií. Zájem o věci převažuje nad zájmem sociálním a někdy mívá výrazně ritualizovaný a repetitivní charakter. Díky tomu se míra sociální stimulace těchto dětí ještě více snižuje a prohlubuje se riziko vývojového zaostávání. Někdy se v této souvislosti hovoří také o 'kvaziautistickém chování' či o 'ústavním autismu' (Federici, 1999).

Typ charakterizovaný náhradním uspokojováním potřeb souvisí s výše zmíněným typem útlumovým. Reagují na nedostatek emočních a sociálních podnětů zvýšenou snahou o získání podnětů jiných, zpravidla na nižší úrovni. Charakteristické bývá u těchto dětí přejídání, masturbace, další sexuální aktivity, manipulace s věcmi místo kontaktu s lidmi, žalování, škodolibost, šikanování, agresivita, přepjatá záliba ve vlastní osobě (narcismus) a někdy i projevy sadismu.

Vedle těchto abnormálních typů můžeme v ústavním zařízení vysledovat i děti relativně dobře přizpůsobené. Jde o děti, které procházejí ústavem relativně nedotčené (tzv. odolné děti) a dokáží si i v tomto prostředí najít své místo a osoby, ke kterým se byly schopny připojit. Zpravidla se na ně soustřeďuje pozitivní pozornost, dokáží navazovat kontakt klidně a zdrženlivě. Jejich vyrovnanost v chráněném ústavním prostředí však nevypovídá nic o jejich schopnosti obstát v standardních životních podmínkách „a může se snadno zhroutit pod tlakem nezvyklých nároků života mimo ústav.“ (Matějček, Bubleová, Kovařík, 1997, s. 9)

Pozdní následky ústavní výchovy v České republice po 40 letech zkoumala studie Matějčka, Bubleové a Kovaříka (1997). Srovnávala děti z ústavní výchovy, SOS vesniček a individuální pěstounské péče a děti z nechtěných těhotenství v porovnání s kontrolními skupinami. Autoři došli k závěru, že lidé, jež prošli dětskými domovy mají celkově nižší společenskou kompetenci, nízkou úroveň školního vzdělání a nynějšího zaměstnání vzhledem k výsledkům inteligenčních testů ve starším školním věku. Dosahují nízkého skóre sociální integrace a objevuje se u nich zřetelná mužsko-ženská diference. Tresty v době dětství v dětských domovech hodnotí jako nepřiměřeně přísné. Muži měli výrazně často záznam v rejstříku trestů, zatímco ženy měly vysoké procento interrupcí.<sup>92</sup>

Studie (pilotní a poté následující) bývalých dětí z dětského domova v Quebecu po 50 letech došly k podobným závěrům, ukazujícím, že tito jedinci mají výrazně nižší stupeň vzdělání a nízký socioekonomický status, disponují sníženou kapacitou navazovat dlouhodobé vztahy a jsou často sociálně izolovaní. V mnoha případech se u nich objevuje zvýšená hladina úzkosti a depresivní stavy, nezřídka také trpí dvěma či více chronickými nemocemi. (Sigal, Rossignol, Perry, 1999; Sigal, Rossignol, Quimet, 2003)

Ústavní výchova vytváří, jak bylo ukázáno výše, velice specifické prostředí, které intenzivně ovlivňuje jedince, jež v ní vyrůstají. Hovořili jsme o tom, jak pro tyto mladé lidi je šokující a náročný přechod do běžného každodenního života. Otázka, co dítě poškozuje více, zda-li dysfunkční rodina nebo umístění v ústavu, je nastolena již delší dobu bez definitivní odpovědi. Nefungující rodina může dítě vystavit řadě traumatických zážitků a též deprivaci, na druhé straně může dítě čerpat z jejich zdravějších částí - například

<sup>91</sup> Tento typ je častější u chlapců než u dívek a vyskytuje se zhruba u 20 % dětí. S rostoucím věkem této charakteristiky ubývá, takže do školního věku přetrvává méně často. Nejčastěji se objevuje u dětí vývojově opožděných. (Langmeier, Matějček, 1974)

<sup>92</sup> Více viz Matějček, Bubleová, Kovařík, 1997.

vzdálenější rodiny či oblastí, které nejsou rodinnou dysfunkcí zasaženy. Dítě neztrácí svou sociální síť a své přirozené prostředí. Často na druhé straně přebírá z rodiny některé patologické prvky a hodnoty. U dětí umístěných do ústavní výchovy až po určitém počtu let strávených ve své rodině můžeme obvykle nalézt nějakou mimoústavní sociální zkušenost, díky které mají alespoň nějakou, i když často zkreslenou a neurčitou představu o mimoústavním životě. Děti vyrůstající v ústavní výchově celoživotně bývají materiálně dostatečně zajištěny, avšak riziko deprivace a hospitalismu je zde nejvyšší. Umístěním do ústavní výchovy nemusí být zabráněno ani a priori předpokládanému dalšímu týráni či zneužívání dítěte (viz začátek kapitoly).

Na základě pozorování jednotlivých typů abnormálního vývoje můžeme dosti jasně říci, že největší šanci na úspěch ve společnosti a v životě mívají mladí lidé pocházející z rodin (i dysfunkčních), poté následují jedinci z ústavní výchovy, kteří v ní ale strávili pouze část svého života, a prognosticky nejhůře na tom bývají mladí lidé odcházející z celoživotní ústavní péče. Řešení je možné vidět v maximalizaci podpory nefungujících rodin, zaangažování jejich členů na řešení vzniklé situace tak, aby se vytvořila co největší šance pro ponechání dítěte v jeho přirozeném prostředí. Pokud by tato pomoc byla neúčinná, lze hledat možnosti v širším rodinném okolí (dítě zůstává ve svých širších rodinných vazbách), poté v náhradní rodinné péči a teprve poslední instancí, po vyčerpání ostatních možností, by měla představovat ústavní výchova. To platí zejména pro děti v předškolním věku, u nichž negativní důsledky ústavní výchovy páchají největší škody.

### 3.3.4 Specifické projevy klientů DPC odlišné od jejich vrstevníků

V kapitole o adolescenci (viz 3.3.2.6) jsme hovořili o standardních projevech této etapy a o problematice, kterou v tomto věku mladí lidé obvykle řeší. To nám pomůže odlišit nestandardní projevy klientů DPC od víceméně 'klasických' projevů adolescence, jakým je například vymezování se vůči autoritě. Klienti DPC během svého života zakusili velice často nestandardní vývojové podmínky, které byly vymezeny výše, nicméně zároveň i jejich vrozené charakteristiky mohou spolupůsobit při vzniku dále popisovaný odlišností. Obecně vymezená specifika této skupiny budou doplněna o konkrétní ilustrující příklady<sup>93</sup>, které autorka při své práci s touto klientelou zažila.

V oblasti kognitivního vývoje dochází u klientů DPC k výrazné retardaci. Většina z nich zůstává ve fázi konkrétních operací<sup>94</sup> a vykazuje velké obtíže s abstraktními a symbolickými pojmy. Vedle způsobu zacházení s pojmy se další nedostatky projevují ve velmi nízké úrovni pojmového a vědomostního aparátu. Klienti nerozumí řadě slovních obrátů, přirovnání, cizích slov a chybí jim obecný přehled a rozhled ve víceméně všech oblastech lidského vědění. Při komunikaci s nimi je proto nezbytné velice opatrně volit slova, hovořit velice jasně a konkrétně a případně ověřovat a nenásilně vysvětlovat pojmy, se kterými by mohli mít potíže při porozumění. Tato odlišnost působí klientům mnoho potíží při komunikaci v zaměstnání, úřadech nebo dalších místech v běžné společnosti. Často nerozumí, co jim bylo řečeno, stydí se to přiznat a následně situaci řeší podle svého velmi hrubého odhadu, případně rezignují na její řešení či vůbec nepochopí, že by něco řešit měli. Špatná reakce je pak přičtena na vrub jejich neochotě, nemotivovanosti nebo zlému záměru s následnými represivními opatřeními (nejsou jim přiznány sociální dávky, jsou vyhozeni z práce, z registrace úřadu práce, neproběhne specializované zdravotní vyšetření atd.).

*Radka přichází z odboru hmotné nouze na Městském úřadu, kam nesla již předem vyplněné formuláře (které vyplnila za pomoc pracovnice DPC) a doklady. Pracovnice DPC se jí ptá, jak to dopadlo, jestli měla s sebou vše, co na úřadě potřebovali. Klientka odpovídá, že neví, že tomu nerozuměla. Na otázky, kdy se má příště dostavit a kdy by měla dávky dostat, opět odpovídá, že neví. Na kartičce pak s pracovnící DPC nacházejí datum další návštěvy. Pracovnice ještě pro jistotu volá na úřad a dostává se jí potvrzení že je vše skutečně v pořádku.*

S nedostatečnou znalostí pojmů a úrovně vědomostí bývá úzce propojena nízká úroveň vzdělání<sup>95</sup>. Jen část klientů dosahuje výučního listu. Zpravidla to bývají děti, které prošly dětským domovem, kde existuje silný tlak na dokončení nějakého vzdělání. Klienti z výchovných ústavů díky častým přesunům a klienti z dysfunkčních rodin díky neexistující rodinné podpoře zpravidla střední vzdělání nedokončí. Vyšší vzdělání než výuční list je v DPC naprostou výjimkou<sup>96</sup>. Vedle potíží s porozuměním se u klientů DPC vyskytují i abnormality v řeči jako takové. Řeč bývá pojmově chudá, nerozvitá. Některá slova klientů používají, aniž by rozuměli jejich přesnému významu (předstírají, že jej znají,

<sup>93</sup> Jména klientů byla v rámci zachování jejich anonymity pozměněna.

<sup>94</sup> viz kapitola 3.3.2.4

<sup>95</sup> viz kapitola 3.3.1

<sup>96</sup> Za čtyři roky působení autorky v DPC (tj. ze zhruba 130 klientů) zde byli pouze dva klienti, kteří dosáhli maturity, oba byli velice specifickými případy – jeden z nich strávil celý život v pěstounské péči a druhý pocházel z původně dobře fungující rodiny, která po smrti otce v období dospívání klienta a následném alkoholismu matky byla vystěhována z bytu pro neplacení.



ale často může být posunut či být úplně jiný), navenek je možné pak pozorovat velice neobratná či překvapivá spojení či popisy.

Vedle potíží s vlastní řečí, větnými konstrukcemi a pojmy lze pozorovat velké problémy i v komunikaci jako takové. Často se objevují různé infantilní způsoby projevu či neschopnost pojmenovat nebo vyjádřit svou potřebu, jež nezřídka může být překryta hrubostí či agresivitou.

*Pavel odchází z budovy DPC, protože by se chtěl jít ještě do města podívat do obchodu na nový mobil. Pracovník ho zastavuje ve dveřích a ptá se ho, kam odchází, když mají za čtvrt hodiny domluvenou konzultaci<sup>97</sup>. Rozhovor pak probíhá přibližně následovně: K (klient) - „No, jo. Já na to zapomněl. Nemůžeme konzultovat jindy?“ P (pracovník)- „Bohužel to nejde, mám na později domluvené ještě jiné věci.“ K- „Jíto, prosím!“ P- „Opravdu to nejde, takhle jsme se dohodli.“ K- (vyčítavým hlasem) „Jíto!“ P- „Je mi líto, ale je to tak.“ K- „Ale, vždyť můžeme konzultovat jindy. Pro mě je to fakt důležitý.“ P- „Můžeš si tam dojít kdykoli ve svém volném čase, na tenhle čas jsme domluveni spolu.“ K- „Prosím!“ P- „Opravdu to nejde, přijd' jak jsme se dohodli.“ Pracovník se vrací k pokladně, kterou právě přepočítával, a dává najevo, že toto téma už je uzavřené. Klient stále stojí ve dveřích kanceláře a nehýbe se. Po chvíli se ozve znovu. P- „Vždyť tě prosím!“ To již pracovníkovi dochází trpělivost a fyzicky vytlačí klienta z kanceláře se slovy, že už mu to řekl mockrát a že ho rád uvidí právě za čtvrt hodiny na konzultaci, ale teď už se o tom s ním dál na toto téma bavit nebude.*

I celkem vyspěle komunikující klienti mívají výrazné potíže přiměřeně komunikovat v odpovídajících situacích, rolích a čase. Často tento rys můžeme vidět u klientů s průměrnou nebo nadprůměrnou inteligencí, která je však životními zkušenostmi prazvláštně pokřivená (někdy mívá i asociální charakter).

*Vojta je nadprůměrně výmluvný klient. Dokáže se vcelku dobře vyjadřovat, chybí mu však cit pro to, jak a kdy vhodnou komunikaci používat. Našel si práci v supermarketu a velice snadno začal používat familiérní tón řeči se svou přímou nadřízenou. Rád s ní seděl u oběda a povídal jí o svém životě a podporoval ji, aby hovořila také o sobě. O týden později se s ní dostal do konfliktu, když ho konfrontovala s tím, že si neadekvátně protahuje své pauzy. Dále to vytykala i dalším svým podřízeným. Vojtu to urazilo, řekl, že to dělá tady každý i ona sama a že si tím, že ho kritizuje, řeší svoje vlastní problémy, kterých – on to ví – má spoustu. Na to mu odpověděla, ať jde pryč. To vzal Vojta jako dobrou záminku k tomu odejít ten den z práce, protože se mu nečekaně volno hodilo na schůzku s jeho slečnou. Další den již dostal v práci výpověď. Další nalezený pracovní poměr měl velice podobný charakter. Majitelka pizzerie byla velice chápavá k potížím mladého hochy z dětského domova. Dokonce mu půjčila ze svého na pracovní oděv a tolerovala mu zaspávání při zaučování. Vojta si k ní brzy znovu našel podivně familiérní komunikaci a vztah, kterého rád využíval ve svůj prospěch. Neváhal jí například telefonovat, že se mu zítra nehodí jít do práce, na soukromý telefon či posílat sms v jednu hodinu v noci, přestože ho pracovníci DPC opakovaně upozorňovali, že to není vhodné. Paní majitelka toho postupně začínala mít dost, navíc se ukázaly některé informace, které jí dával, jako nepravdivé, a tak zabrzдила a začala vracet hranice do úrovně pracovního vztahu. To bylo však pro Vojtu nepřijatelné a je rozhodnutý v nejbližší době odejít a najít si novou práci.*

Klienti DPC nezřídka neréálně vyhodnocují okolní svět – situace, vztahy i osoby. Osobám přisuzují záměry, jež neměly, naopak snadno důvěřují nedůvěryhodným

<sup>97</sup> Konzultací je v DPC o.s. DOM míněno setkání klienta s jeho individuálním průvodcem (klíčovým pracovníkem), které probíhá každý týden a je v rámci programu povinné.

jedincům. Konkrétní situace hodnotí pouze ze svého úhlu pohledu. Pokud se jim nedaří, často z toho viní ostatní lidi nebo okolnosti. V důsledku své špatné rozlišovací schopnosti se nezdíka stávají obětí různých podvodů.

*Katku přemluvil jeden její známý, aby si na své jméno pořídila několik SIM karet do mobilních telefonů s tím, že si je vezme od ní a bude je platit. Jako důvod uvedl to, že v současnosti sám nemá občanský průkaz. SIM karty si od ní převzal a za zprostředkování jí dal 200 Kč. Po nějaké době Katce začaly chodit na její adresu velice vysoké faktury za telefon. Známý nebyl k zastížení. Katka začala být postupně ve velké úzkosti, stupňovaly se u ní agresivní a sebepoškozující výbuchy. Než se Katka odhodlala svěřit své průvodkyni<sup>98</sup>, které pátrala po příčinách změny jejího chování, a s ní situaci řešit, dosáhly její dluhy u telefonních společností desetitisícových částek.*

Klienti nedokáží obvykle realisticky plánovat a vytyčovat postupné kroky k realizaci svých cílů. Jejich cíle mívají podobu nereálných snů a tyto sny pak ve skutečném světě naráží na hranice reality. Součástí práce s klienty představuje tak i zrealnění klienta v jeho možnostech a vykreslení podrobných konkrétních kroků, které k danému realizovatelnému cíli směřují. Při nástupu do DPC noví klienti, zejména pak ti přicházející z dětských domovů, prezentují své cíle jako koupit si byt a stát se – podle povahy svého koníčku v dětském domově – slavným tanečníkem break dance, fotbalistou či kytaristou a zpěvákem. Po nějaké době pobytu změní řada klientů svůj profesní cíl – chtěli by pracovat jako průvodci v DPC. Teprve po delší době začínají představy dostávat reálnější podobu.

*Zdeněk při svém vstupním pohovoru před vstupem do DPC hovořil o svých plánech – získat práci, kde bude vydělávat alespoň 15.000 Kč měsíčně, ušetřit si na motorku, začít na ní závodit a tím si vydělávat peníze. Zdeněk nemá žádný řidičský průkaz a ani po ročním pobytu v DPC nebyl schopen vydržet v žádné práci déle než několik dní. Pracuje v chráněném prostředí tréninkové dílny<sup>99</sup> a i zde má velké potíže uspět. Nyní je však již částečně schopen nahlédnout své možnosti a jeho cíle dostaly reálnou podobu: zvládnout alespoň práci v tréninkové dílně a snažit se případně uspět v nějaké práci.*

Plánování selhává i po časové stránce. Klienti DPC špatně odhadují délku cestování v dopravě (většinou bývají velice optimističtí a nepočítají s žádnými překážkami), dobu potřebnou k vykonání určité činnosti (například povinnosti vaření, nákupu). Mají potíže s organizací času, včetně svého volného. Zejména mladí lidé, kteří prošli ústavní výchovou, bývají zvyklí na to, že je jejich čas z velké části organizován. Volný čas je pak pro ně naplněn nudou, pokud koníčky nejsou dány a zařízeny zvenčí, tak je klienti po odchodu z ústavu přestávají provozovat. Vedle pronuděného a 'zabitého' času na straně jedné se jim na druhé straně v podstatě nikdy 'nedostává' času na plnění povinností.

*Markéta chodí ještě do školy. Školní vyučování jí zpravidla nekončí později než ve dvě hodiny odpoledne. Mezi její povinnosti v DPC v týdnu patří jedna služba vaření, generální úklid o délce cca 1/2 hodiny, jedna hodina konzultace a jedna hodina komunitního setkání. Má velké dluhy na dopravních podnicích a rozhodla se, že je chce řešit. Přesto jí, přes opakované připomínání a plánování s různými pracovníky DPC, déle než měsíc 'nikdy' nezbyl čas, aby dojela na dopravní podniky si zařídit splátkový kalendář. Je zřejmé, že zde hrála velkou roli i úzkost z neznámé situace, přesto podobné 'nestihám' znělo z jejích úst i v situacích méně zúzkostňujících a bylo v rozporu s pozorovanou realitou, kdy řadu času bezcílně trávil v budově zařízení.*

<sup>98</sup> Klíčovému pracovníkovi daného klienta se v DPC o.s. DOM říká průvodce nebo osobní/individuální průvodce.

<sup>99</sup> O.s. DOM vedle DPC ještě provozuje další sociální službu – tréninkové zaměstnání pro klienty z DPC, kteří nejsou schopni uspět v standardním zaměstnání, tak pro klientelu mimo DPC.

S tematikou času souvisí i v předchozích kapitolách popsané a vysvětlované žití v přítomnosti. Pro klienty DPC bývá přítomnost hlavní prožívanou realitou a mají potíže s tím se omezit či vykonat navíc v současné přítomnosti v zájmu lepší budoucnosti či dosažení svého cíle.

*Martinovi se podařilo vydělat o prázdninách na brigádě značnou částku peněz, za kterou si pořídil úžasný mobil za 5.500 Kč. Na domečku chtěl danou skutečnost, že se mu tak dařilo, oslavit. Po návratu z prázdnin byl však již opět odkázán pouze na sociální dávky. Pozval ostatní klienty do hospody a aby měl na útratu, rozhodl se svůj nový mobil zastavit za 1.000 Kč. Peníze se rychle rozkutálely a Martin zůstal bez peněz i bez mobilu. Po měsíci zoufale sháněl k vypůjčení 160 Kč, které musel zaplatit v zastavárně, aby mu jeho mobil nepropadl.*

Tento příběh ilustruje i další významnou problematiku, kterou tvoří schopnost udržet a rozplánovat peníze. DPC se snaží v tomto ohledu klientům vyjít vstříc, a tak nájem a peníze za jídlo platí vždy ihned poté, co dostanou peníze. Zbytek peněz však naprosté většině klientů nevydrží déle než pár dní. Dny po výplatě jsou dny plné nákupů různých laskomin, sušenek, limonád, hamburgerů. Zbytek měsíce pak musí žít velice skromně. Pokročilejší klienti zvládají již částečné šetření pomocí systému různých obálek uložených u průvodců, ze kterých si mohou vybírat podle toho, jak si na základě dohody zvolí. Tím se učí alespoň částečně odložit svou potřebu a poznat výhody, které z toho plynou.

Potíže v hospodaření s penězi někdy také souvisí s návykem na nadstandardní péči z dětského domova. Značkové tričko, džíny, mikina nebo mp3 přehrávač, diskmen atp. se stávají odznakem hodnoty svého vlastníka. Bohužel však neodpovídají jeho finančním možnostem, a tak jejich nákup může způsobit nemalé problémy. Nadstandard děti z dětského domova očekávají i v oblasti péče, a tak si například stěžují, proč v DPC nejsou i obědy a svačiny. Neuvědomují si, že by to pak pro ně znamenalo zvýšení sumy, kterou platí za jídlo, nad jejich možnosti. Mívají potíže pochopit, že věci skutečně mají svou finanční hodnotu a že zadarmo v normálním světě věci a služby nepřichází.

Řada projevů chování klientů má svůj původ v hluboce zakořeněné nedůvěře<sup>100</sup> a stále hladině úzkosti. Klienti DPC, tak mnohokrát v životě zranění, si snaží držet své okolí od těla, nepřipustit blízkost, díky které by mohli zažít další ránu. Svě okolí drží daleko od sebe minimalizací očního kontaktu<sup>101</sup>, odtažitostí a uzavřeností nebo naopak agresivním chováním. Mají vysokou potřebu kontroly nad situací, nezřídka prostřednictvím paradoxních mechanismů. Často je možné vidět, když klient se dopustí něčeho problémového, co zůstane utajené, že se to viditelně projeví na jeho jiné úrovni chování, za které je postihován, a tak vlastně paradoxně sám dosáhne svého potrestání za utajenou záležitost.

*Zbyněk měl v DPC již řadu různých problémů. Nakonec mu byl prodloužen pobyt s podmínkou, že si najde práci a vydrží v ní. Práci našel a začal v ní pracovat. Měl v ní však řadu konfliktů a tak asi po týdnu dostal vyhazov. Tuto informaci nikomu nesdělil a dále předstíral, že do práce chodí. V daný čas se však jeho chování v DPC zhoršilo natolik, že mu málem byl ukončen pobyt z tohoto důvodu.*

<sup>100</sup> ke vzniku této nedůvěry viz kapitoly 3.3.2.1, 3.3.3.2.1 a 3.3.2.2

<sup>101</sup> Rodiče v nefungujících rodinách či nezkušení vychovatelé také mohou brát přímý pohled do očí jako výzvu k boji o moc. „Týrané nebo zneužívané děti proto sice mívají sklony k tomu být neustále ve střehu a pozorně sledovat vše, co se kolem nich děje, nicméně pozorují své okolí spíše koutkem oka, pošilhávají letnými pohledy, než aby na někoho zpřímá upřely zrak.“ (Universální vědma, 2005, s. 12)

*Při technice 'pád důvěry' (člověk padá dozadu a spoléhá se, že ho druhý chytne) měl Vojta velké potíže se spolehnout. Nejprve ho vůbec nechtěl zkusit a poté se hodně díval po tom, kdo ho chytal. Při pozdějším rozhovoru k tomu řekl, že se velice bál, že ho ten druhý nechytí a on spadne. Jistil se tím, že se díval dozadu a měl připravené vlastní ruce, aby pád případně zbrzdil. Stejně se opakovalo, když ho zachytávali i jiní lidé. Vojta pak mluví o tom, jak se celý život musel spoléhat sám na sebe. Aby zajistil, že se děje to, co by si přál, tak vše a všechny stále kontroloval. Je tomu tak i nadále, stále vše kontroluje.<sup>102</sup>*

Úzkost se objevuje u řady klientů a může mít různé projevy. Někteří klienti se bojí spát sami, potřebují mít v noci rozsvícené světlo či zahání noční ticho nepřetržitou hudbou, bez které nejsou schopni usnout. Někdo dokonce většinu noci zůstává vzhůru a usíná až se světlem k ránu. Nejsou neobvyklé také noční můry. Někteří klienti se snaží úzkost udržet v rozumné míře různými stereotypy.

*Katka měla velké úzkosti z toho spát o samotě. Cítila se v nebezpečí z nadpřirozených sil, a proto si vždy v noci vedle postele nechávala otevřenou bibli a na ni kříž.*

Podobně ilustruje nedostatek pocitu bezpečí následující příklad.

*Mojmír na prvním ze svých terapeutických sezení mimo zařízení DPC byl požádán, aby si v místnosti našel takové místo a takovou polohu, kde se bude cítit bezpečně. Bylo zde připraveno spousta polštářů, dek, měkkých pytlů apod. Mojmír však všechny tyto možnosti ignoroval a na pracovním stole si vybral velké kacelářské nůžky. S jejich hrotem zaměřeným ven do prostoru se nastraženě postavil do kouta místnosti, kde měl zdmi krytá záda. To byla jeho představa toho, co znamená pocit bezpečí.*

U klientů DPC můžeme také pozorovat nepřiměřenou úroveň aktivace, jež je buď extrémně vysoká nebo naopak velmi snižená. Vysoká úroveň aktivace se projevuje neklidným těkáním, nabuzením, vyhocenými emočními stavy, zatímco nízká úroveň znamená velkou pasivitu a zpomalení. Obě polohy se mohou u jednoho klienta střídát v čase. Přiměřené, vytrvalé a soustředěné úsilí dělá radě klientům potíže.

Emoční fungování představuje jednu z nejpoškozenějších oblastí v důsledku abnormálních vývojových zkušeností. Klienti mají zvýšenou zranitelnost (vulnerabilitu)<sup>103</sup> a s ní související velice nízkou frustrační toleranci. I menší zátěžové podmínky pak mohou způsobit eskalaci prudkých emocí a z nich vyplývajících činů. Nízká úroveň seberegulace<sup>104</sup> pak vede k zkratkovitějšímu, agresivnějšímu a destruktivnějšímu řešení konfliktů. Agresivita a impulzivita mohou pak vést i značně extrémnímu chování, někdy až asociálnímu.

*Evžen neměl rád Karla, jelikož měl dlouhodobý dojem, že se nad něj povyšuje. Karel byl skutečně sebejistější a psychicky silnější. K popisované situaci došlo v kuchyni, kdy Karel vařícímu Evženovi opět vyčítal, že něco nedělá či neudělal dobře. Evžen se bránil verbálně (už padaly vzájemné hrubé nadávky), ale Karel měl viditelně navrch. Do toho přišel průvodce, který slyšel vzájemnou hádku a našel Evžena štkajícího do skříně s nádobím a příbory. Snažil se ho zklidnit. Do situace se však vrátil Karel, který vcelku klidným hlasem opět zopakoval své námítky vůči Evženovi. Tu situaci už Evžen neunesl, v zuřivém afektu, při kterém byl zcela mimo sebe, popadl ze skříně ohromný nůž, vrhnul se směrem ke Karlovi a řval, že ho zabije.*

<sup>102</sup> Tento jev jsme podrobněji popisovali v kapitole 3.3.3.2.1 v rámci důsledků poruch attachmentu.

<sup>103</sup> více viz kapitola 3.3.3.1

<sup>104</sup> více viz kapitoly 3.3.2.1, 3.3.2.5 a kapitoly 3.3.3.2.1, 3.3.3.2.2 a 3.3.3.2.3

Ve svých emocích se klienti DPC zpravidla neorientují, mají potíže je pojmenovat, rozlišit a pochopit jejich původ a důvody<sup>105</sup>. Obvykle jsou pouze nesení na vlně vzteku, úzkosti či smutku a kam je tato vlna zamíří, tam se ocitnou. Postrádají schopnost přirozeného sebezklidnění, a tak se emoce ve svém vrcholu buď vybijí směrem ven nebo se uzavře dovnitř (pak nezřídka způsobuje tendence k sebepoškozování). Dezorientace ve vlastních emocích způsobuje i sníženou schopnost porozumět emocím druhých. Neschopnost empatického porozumění následně redukuje šance na vznik prosociálního chování.

*Štěpánka se dozvěděla, že zemřela její milovaná kočka, kterou měla, když žila u své babičky. Velmi z toho truchlila a plakala, průvodkyně s ní seděla na dvoře, držela jí za ramena a snažila se jí pomoci žalem projít a unést ho. Kolem šel jiný klient a zcela necitlivě k situaci prohodil – „no, to bych taky chtěl, aby se mnou takhle průvodce seděl“.*

Nedostatek empatie s občasnou věkovou regresí pak také spolupodmiňují rozvoj infantilních a egoistických způsobů jednání.

*Karel se dozvěděl, že ten den odpoledne, kdy měl službu na vaření, byl jinému klientovi ukončen pobyt (šlo o klienta, se kterým strávil v zařízení společně 9 měsíců). Zašel za svým průvodcem, aby se ho zeptal, jestli je to pravda. Když mu to průvodce potvrdil, tak jeho reakce byla skutečně překvapivá. Prohlásil, že mu to nejspíš průvodci dělají naschvál, že vždycky někoho vyhodí, když ON má vaření a má pak méně peněz na nákup jídla<sup>106</sup>.*

*Sylva přišla do kanceláře, kde průvodce něco zapisoval do počítače. V rukách nesla střepy keramické vázičky, oči vykulené, hromádka neštěstí, a kňouravým hlasem začala fňukat, že jí jiný průvodce špatně připevnil poličku, která teď spadla a jí se rozbila její vázička. Pak na stole průvodce začala s dalším šišlavým komentářem jednotlivé střepy k sobě skládat. V tu chvíli vypadala na děťátko, kterému se stala nehoda, tak ve věku dvou až tří let.*

Velké potíže mívají klienti DPC se vztahy. Jejich přátelství bývají často povrchní, proměnlivá a účelová. Partnerské vztahy bývají nestálé a závislého charakteru. Klienti díky svým zkušenostem jsou plni nedůvěry a navázání vztahu bývá obtížné. Přesto navázání vztahu attachmentové podoby mezi klientem a jeho osobním průvodcem představuje jednu z nejvýznamnějších podmínek a způsobů práce v DPC. Teprve pak je klient ochoten se učit z toho, co mu průvodce předává, a cítit se dostatečně bezpečně, aby mohl začít i pátrat v sobě samém a podívat se bez obran a ochran do svého nitra. Vyžaduje to však velké úsilí, vytrvalost, otevřenost, přijímání a empatii ze strany průvodce, protože obranné vrstvy nabalené na duši zraněného člověka mohou být mohutné. Z toho důvodu bývají klienti, často i přes život ve velké skupině, velice osamělí. Utvoření pevných vazeb bývá narušováno také tím, že klient dá přednost dočasnému uspokojení aktuální potřeby, byť méně významné, před dlouhodobějšími cíly. A tak snaha o dobré přátelství či vztah bývá rušena různými manipulacemi, provokacemi či lhaním (nezřídka i kvůli naprosto banálním záležitostem), které fungovaly v nestálém prostředí ústavu, avšak v běžném životě vztahy ničí.

*Veronika přišla za průvodkyní s tím, jestli by jí nedala ze skladu protizápachový sprej do pokoje. Průvodkyně si nebyla úplně jistá, zda se tyto spreje dávají klientům. Byla přesvědčena, že patří pouze na WC. Do věci se vložil další klient, který suverénně*

<sup>105</sup> více viz kapitoly 3.3.2.1 a 3.3.3.2.3

<sup>106</sup> Paradoxní je, že reálně tomu tak není. Menší je pouze celková suma, kterou dostává. Jinak na každou večeřící osobu funguje stejná jídelní norma – 33 Kč (přibližný průměr na den, jež vychází z 1.000 Kč, které klienti na jídlo platí). Ukázka tak ještě demonstruje zcela evidentní deficit v Karlově usuzování.

*tvrdil, že jemu tento sprej do pokoje dala sama vedoucí zařízení. Průvodkyně situaci uzavřela odkladem, že se o tom, jak to tedy je, domluví na poradě s kolegy. Ukázalo se, že klient bez skrupulí lhal, vedoucí zařízení mu nikdy žádný protizápachový sprej nedávala.*

Klienti DPC zpravidla necítí příliš velkou odpovědnost za své činy. Nedodržování slibů a svalování odpovědnosti na druhé k dobrým mezilidským vztahům též nepřispívá. Pomoc od druhých, zejména jedinci z dětských domovů, přijímají jako samozřejmost a sami jsou v řešení svých potíží obvykle pasivní.

*Téměř klasický a opakující se příklad nedodržování slibů se vyskytuje v souvislosti s povinností mýt po sobě nádobí, které klient přes den našpiní. Klient si vaří jídlo a hrnce po něm odsune nemyté do dřezu. Průvodce mu připomene, že si je má po sobě umýt. Klient v tu chvíli pocítí nutkavou potřebu si zakouřit/odejít na WC/atp. s tím, že nádobí umyje poté. V řadě případů průvodce po další kontrole nachází nádobí stále neumyté.*

Řadě klientů chybí přiměřeně postavené hranice v rámci různých mezilidských vztahů. Buď je možné pozorovat nepřiměřeně familiérní a blízké chování nebo naopak silnou odtažitost. Mladí lidé z dysfunkčních rodin mívají hranice postavené adekvátněji, zatímco extrémnější podoby zpravidla vidáme u mladých lidí, kteří prošli ústavní výchovou. Potíže s hranicemi se mohou projevovat i při respektování soukromí druhých lidí. Klienti z dětských domovů se teprve v DPC učí, že není možné si v pokoji druhého klienta brát věci, které se mu líbí.

*Matěj po příchodu z dětského domova do DPC si bral na pokojích jiných klientů bez jejich vědomí časopisy, voňavky a jiné drobné věci, které se mu hodily. Při upozornění pracovníků, že to není možné a že jde v podstatě o krádeže, nechápal, jaký v tom je problém.*

*Vilém přes opakované upozorňování měl tendenci při příchodu do kanceláře pracovníků manipulovat s věcmi, které tam byly. Šlo například o prohlížení si položeného CD, brání kalkulačky a hraní si s ní, hraní si CD mechanikou (zmáčknutí tlačítka na vyjetí mechaniky) atp. Nebyl schopen respektovat hranice soukromí a ani příliš nerozuměl, kde se nacházejí. Nedbal na vysvětlování, napomínání, ani příkré zastavování a toto chování měl tendenci při další příležitosti klidně zopakovat.*

S nejasnými hranicemi úzce souvisí nevyjasněné společenské role, ve kterých má velký počet klientů potíže se pohybovat. Obtížně rozlišují role (a s nimi spjaté odpovídající chování) partnerské, přátelské, klientské, zaměstnanecké a další. Z tohoto handicapu a komunikačních potíží pak plynou následné problémy v kontaktu s různými institucemi.

Mladým lidem v DPC často chybí rodinné zázemí, širší sociální síť, jež by je mohla zachytit v případě selhání. Proto tak snadno mimo DPC dopadají v případě problému až na dno společnosti. U klientů z dysfunkčních rodin či výchovných ústavů, kde nebyli příliš dlouho, často existuje alespoň nějaká osoba, která může dávat podporu – například babička, strýc, rodinný přítel, případně do určité míry fungující rodič. Jedinci s celoživotní ústavní výchovou se obvykle ocitají v naprostém vztahovém vakuu.

Sebepojetí mívají klienti DPC velice nízké. Často se tento fakt snaží překrýt suverénním či sebejistým vystupováním. V hloubi však jsou přesvědčeni, že jsou špatní, nehodní vztahů a dobrých věcí.

*Kamil se navenek projevuje rušivým, provokujícím a egocentrickým jednáním. Uvnitř se však cítí jako velice špatný a předpokládá, že jeho život bude stále horší. Plánuje, že pokud se situace zhorší na určitou úroveň, tak spáchá sebevraždu. Je přesvědčen, že je natolik špatný, že skončí v pekle a tam bude trpět navždy.*

Sebepercepce, identita i životní ideály bývají nejasné. Díky nízkému sebepojetí a s ním souvisejícími obranami jsou klienti DPC velmi citliví na jakoukoli kritiku, jelikož vytváří ohrožení jejich já, chybívá jim smysl pro humor (spíše se umí vysmívat než smát), mají vysokou potřebu obdivu a vinu za své selhání svádí na okolí. Často se negativní sebepojetí obráží v zanedbávání péče o sebe; někteří klienti DPC mívají značné potíže s hygienou.

Prostřednictvím svých životních zkušeností se klienti DPC naučili používat nepřiměřené prostředky k dosažení svých cílů. Obvykle hledají nejkratší a nejsnazší cestu, která nemusí být přijatelná z hlediska sociálních a někdy i zákonných norem. Proto se někdy objevuje různé asociální a delikventní jednání. U některých jedinců můžeme pozorovat opožděný nebo narušený vývoj svědomí.

*Jedné klientce se ztratil velice pěkný, neobvyklý poznámkový blok. Byla z toho velmi nešťastná, jelikož se jí před tím ztratily i jiné věci. Podezřívala svoji spolubydlící Lídu a přestože se ostýchala, tak se další den podívala do jejích věcí a tam svůj sešit našla. Prvních pár stránek, které měla popsáné, chybělo. Průvodkyně si Lídu pozvala do kanceláře na rozhovor a řešila s ní vzniklou situaci. Lída byla schopná do očí tvrdit, že je to její blok a velice se rozhořčovala, že její spolubydlící se dívala do jejích věcí. Nebyla schopna se postavit tomu, že kradla a celou situaci natolik vytěsnila, že sama sebe snad i přesvědčila o své verzi.*

*Podobná příhoda se Lídě stala i ve škole. Ze školní nástěnky se ztratily nějaké fotky. Lída sama na jejich nepřítomnost upozornila a při vyšetřování se našly v její tašce. Při příchodu do DPC Lída celou situaci ve zkreslené podobě sama od sebe líčila průvodkyni. Popisovala, že se ve škole ztratily fotky a ona byla z jejich ztráty nespravedlivě obviněna. Rozčillovala se, vždycky když se něco ztratí, tak začnou obviňovat ji. Když už byla později situace jasná (že fotky vzala ona), tak začala argumentovat tím, že si tam ty fotky přece brali i ostatní a jenom když si je vzala ona, tak z toho dělají průšvih.*

Rozvoj vůle během života klientů nebyl posilován, naopak často zažívali pocit vlastní zbytečnosti a marnost snahy něco ovlivnit. Řada klientů proto nemá rozvinutou ani vůli, ani zdravé prostředky k jejímu prosazování.

U klientů DPC se mohou vyskytovat i různé potíže z oblasti fyzického a psychického zdraví. Mezi nejčastější psychopatologie patří sebeпоškozování (řezání, bušení hlavou do zdi atp.), které se může stávat způsobem uvolňování napjetí, snahou vzbudit pozornost okolí, případně nabývá i jiných funkcí. Dále se setkáváme s depresemi, poruchami příjmu potravy, poruchami osobnosti a sebevražednými pokusy.

*Někdy může jít o sebevražedný pokus vysloveně demonstrativního charakteru. Radim v důsledku svých dlouhodobých potíží s pravidly a následným agresivním výbuchem v tréninkové dílně dostal sankci distancu, což znamená, že určitou dobu nemůže pobývat v zařízení<sup>107</sup>. Na svém pokoji proto podle svého sdělení spolykal rtuť teploměru a následně si zavolal záchranku, která ho odvezla do psychiatrické léčebny. Důvodem bylo, aby namísto na ulici strávil čas distancu v psychiatrické léčebně.*

Fyzické zdraví může být poškozeno zejména v důsledku sebezanedbávání, nezdědka v souvislosti s životem na ulici. Často dochází k somatizaci duševních stavů klienta, který je pak pronásledován medicínsky nevysvětlitelnými bolestmi hlavy, žaludku či závratěmi.

*V tomto ohledu extrémní případ představovala klientka Martina. Téměř každý den přicházela s popisy toho, co jí zrovna bolí – od hlavy, ruky, močového měchýře až po proklamované závratě, kvůli kterým si lehala na podlahu. Vyšetření žádná zjištění*

<sup>107</sup> Zpravidla jde o dobu jednoho dne až maximálně dvou týdnů.

*nepřinesla. Během pobytu intenzita projevů (bylo opravdu obtížné rozlišovat, zda-li její duševní trýzeň má tak silné projevy nebo příznaky z vnitřních důvodů přehání nebo si je dokonce vymýšlí) postupně klesla. Přesto se Martina během vaření byla schopna popálit o hrnec nebo se polít vařící vodou a po holení nohou skončit se třinácti řeznými ranami.*

Klientům mohou chybět i zcela neočekávané základní dovednosti. Řada klientů například nikdy nevařila, neprala či neumí vyplňovat formuláře.

*Honza má výuční list z oboru kuchařské práce. Přesto, když měl vařit první večeri, tak průvodce zjistil, že neumí vařit. Na dotaz, jak zvládl projít učebním oborem nedotčen, řekl, že celou dobu se vaření vyhýbal a pouze myl nádoby.*

*Pár týdnů po nástupu na DPC průvodci zjistili, že klientka Jiřina neumí hodiny. Rozuměla slovní formulaci, uměla si je přečíst v digitální podobě, ale nerozuměla ručičkovým hodinám. Velice se za to ve svých osmnácti letech styděla a maskovala to různými strategiemi (ptala se lidí kolik je hodin atp.). Průvodci ji hodiny začali učit a trénovali s ní odečítání ručiček. Přesto si dál občas pletla ručičku dlouhou a krátkou.*

Vyjmenované obtíže pak působí klientům problémy, jak v zaměstnání, tak v dalších praktických oblastech. Pro klienty DPC bývá obtížné pracovat samostatně bez dohledu, z důvodu nedostatečné vnitřní motivace mívají nízkou výkonnost, špatně navazují odpovídající pracovní vztah a mohou mít potíže s porozumění pracovním pokynům. Zejména mladí lidé z dětských domovů mívají dojem, že by zaměstnavatelé měli chápat a brát ohled na jejich speciální situaci a zlobí se, když tomu tak není.

*Je možné slyšet výroky jako: „oni (zaměstnavatelé, nadřízení) přece musí udělat výjimku/ nechtít tolik/ chápat, že ... občas zaspávám/ neudělám přesně to, co mi řekli/ jsem pomalejší/ se rozcílím ... když jsem z dětského domova.“*

Ukázali jsme, že škála abnormalit, které se u klientů DPC vyskytují oproti běžné populaci, může být značná. Výše zmíněné znaky se navzájem propojují, ovlivňují a u každého klienta se mohou vyskytovat s různou intenzitou a v různých podobách. Přesto vnímáme jako důležité pro účely výzkumné části vymezit do určité míry typického klienta DPC a jeho zvláštnosti, aby bylo možné pozorovat, jak tato specifika modelují jeho morální vývoj a morální chování.



### 3.4 Pracovníci DPC

Práce s klientelou DPC díky specifickým popsaným v předchozí části práce vyžaduje dobrou znalost jejich problematiky, účinných metod a bývá osobnostně i profesionálně náročná. V historii můžeme nalézt několik osobností, které byly schopny velice účinně s tímto typem mladých lidí pracovat. Mezi ně bezesporu patřili například Don Bosco<sup>108</sup>, žijící v 19. století v Itálii, zakládající salesiánské hnutí a věnující se problémům opuštěné dospívající a pracující mládeže, Anton Makarenko<sup>109</sup>, pečující na počátku 20. století o bezprizorné děti ve svých 'koloniích' či Guy Gilbert<sup>110</sup> pracující s mládeží na pařížské periferii v druhé polovině minulého století. Všechny tyto osobnosti měly velké charisma přitažlivé pro mládež, se kterou pracovali, a zejména úctu ke každému jedinci, ať jeho historie byla jakákoli. Zároveň byli schopni držet hranice toho, co je možné a co již možné není. Především ale byli lidmi, kteří práci s mladými bezprizorními lidmi zasvětili celý svůj život, a proto nepřekvapuje, že dva z nich měli kněžské povolání.

Míra nasazení, velikost charismatu a životní dedikace těchto mužů je výjimečná a pracovníkům žijícím mimo práci i své běžné životy do velké míry nedostupná. Inspirativní však zůstává fakt, že tyto osobnosti intuitivně a skrze svou zkušenost poznaly a účinně používaly zásady práce s rizikovou mládeží, které teprve v pozdější době začaly být systematictěji odhalovány díky řadě odborných poznatků a výzkumů – úcta k člověku, navázání vztahu, individuální přístup, potřeba hranic.

Práce s problémovou mládeží klade na pracovníka značné nároky. Na základě svého šetření v Alabamě uvádí Shealy následující optimální rysy pracovníka věnujícího se této klientele: flexibilita, zralost (dostatečné ovládnutí svých potřeb a dobré vnímání potřeb druhých), integrovanost a čestnost, dobrý úsudek, používání zdravého selského rozumu (zejména v případě nejasných pravidel), vyznávání hodnot v souladu s programem, odpovědnost, přiměřené sebevědomí, rozvážnost, respekt k hranicím své autority, dobrá komunikace, stabilita a tolerance k frustraci, otevřenost a čestnost, předpověditelnost, přijímání oprávněné kritiky, pevná podpora klientů, jasné hranice mezi svými problémy a problémy klientů, podpora nezávislosti klientů, schopnost být sám dobrým příkladem (Matoušek, Kroftová, 1998).

Vedle osobnostních rysů pracovníka klade Matoušek (Matoušek, Kroftová, 1998) důraz na rozlišení různých profesionálních rolí, jež pracovník může zaujímat. Role 'terapeutické rodičovské postavy' klade důraz na korekci nevhodného učení prostřednictvím vcítění se do klienta a jasného vymezení hranic chování. Oproti tomu role 'autority typu vůdce party' znamená poskytovat klientovi identifikační model prostřednictvím přátelského vztahu. Optimum se nachází někde na spektru mezi těmito dvěma póly. „... jednou mladý člověk potřebuje být umravňován, někdy postižen sankcemi, jindy potřebuje dodávat sebevědomí, jindy zase potřebuje být dotlačen ke společensky přijatelným způsobům, v jiných situacích může být dospělému rovnocenným partnerem, a někdy dokonce i vzorem, protože je přímočařejší a otevřenější, než obvykle dospělí bývají. V kontaktu s rizikovou mládeží jde o poměr těchto složek, o jejich dávkování, o jejich situační přiměřenost a o jejich přiměřenost klientovým individuálním potřebám.“ (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 247)

<sup>108</sup> více viz Teresio Bosco: Don Bosco, 2004

<sup>109</sup> více viz Milan Tůma: Kdo to byl Anton Makarenko?, 2007

<sup>110</sup> více viz Guy Gibert: Bratr vyvržených, 1993

V DPC o.s. DOM existují různé pracovní pozice odborné práce s klientem. Jeden pracovník zpravidla zastává více těchto funkcí najednou, přičemž oddělení jednotlivých rolí může být buď dáno časově nebo funkčně.

Nepřetržitou službu zajišťuje pozice žurnálního pracovníka<sup>111 112</sup>, jenž pracuje s celou skupinou klientů v rámci každodenního života. Snaží se zajistit klidné a bezpečné prostředí, ve kterém klienti mohou žít a nabírat síly, což díky cílové skupině není vždy bezproblémové. Z hlediska přímé práce s klientem má za úkol monitorovat jeho aktuální stav, tj. vcítit se do jeho konkrétní situace, pochopit problémy a důvody jeho chování a v případě krize provést intervenci. Během žurnální služby jsou jednotliví klienti doprovázeni pracovníkem při řešení a realizaci běžných každodenních aktivit, například vaření, úklid, vstávání, placení, plnění povinností na úřadech a u lékaře. Součástí této služby je i sledování (v případě potřeby i ovlivňování) skupinové dynamiky. Výstupem ze služby je zápis v deníku, kde si pracovníci předávají informace o průběhu dne, jednotlivých klientech i atmosféře ve skupině.

Individuální průvodce<sup>113</sup> je pracovník, který provádí individuální práci s klientem. Jeho hlavní úkol představuje doprovázení konkrétního klienta pokud možno k samostatnému a úspěšnému životu. Individuální průvodce je z hlediska spolupráce s klientem tou neklíčovější postavou, jak z hlediska klienta, tak z hlediska týmu. Má za úkol vést celý klientův případ, maximálně individualizovat péči podle konkrétní situace a osobnosti klienta a koordinovat péči, jak v rámci zařízení, tak v případě spolupráce s externími odborníky. Buduje s klientem vztah založený na důvěře, porozumění a přijetí. Individuální průvodce se snaží o poznání osobnosti klienta a jeho minulosti, o pochopení příčin jeho chování a případných selhání, o vysvětlování, jak funguje realita a v neposlední řadě o to, být oporou při řešení aktuálních problémů. Se získanými informacemi pak dále s klientem pracuje. Cílem práce je rozvinout klientův potenciál a naučit ho konkrétním dovednostem, jež zvýší jeho šance na úspěch v osobním životě a ve společnosti. Způsoby práce mohou být velice různorodé v závislosti na potřebách a situaci klienta – od vedení případu, přes poradenství, nácvik dovedností, krizovou intervenci, hodnotící rozhovor až po terapeutické působení. Setkání průvodce a klienta se děje pravidelně jednou týdně na konzultaci. Klient a jeho individuální průvodce si společně určí čas na vzájemné setkání, které v běžném případě trvá jednu hodinu. Informace z konzultací a případně další plány spolupráce, zakázky klienta apod. se zaznamenávají do spisu. Jedná se o dokumentaci o klientovi, ke které mají přístup pouze pracovníci DPC a příslušný klient.

Sociální pracovník představuje důležitý článek týmu. Většina klientů přichází do domu na půl cesty v situaci, kdy nemají dostatečné znalosti, dovednosti a naučené postupy při jednání na úřadech. Klient se aktivně učí, jak vyplňovat formuláře, zařídit doklady, registrovat se na úřadě práce, zažádat sociální dávky atp. Cílem je, aby se tyto záležitosti naučil samostatně vyřizovat a věděl, kam se v případě problémů obrátit. Ve svém spise má

<sup>111</sup> Od počátku roku 2007 se situace částečně proměnila. Žurnální službu během dne zajišťují odborní profesionálové (jako dříve), zatímco noční žurnální služba (22-9h) je v rukou pracovníků bez odborného vzdělání, jejichž rolí je zejména udržet pořádek a dohlédnout na vstávání klientů.

<sup>112</sup> Někdy se žurnálnímu pracovníkovi říká také průvodce. Toto slovo může také představovat obecné označení odborných pracovníků DPC.

<sup>113</sup> Pro tuto pozici existují obecně různá pojmenování – průvodce, osobní průvodce, klíčový pracovník či case manager.

klient vložnou 'sociální kartu', kam se zaznamenávají všechny kroky, které podnikl či má učinit.

Důraz v rámci DPC je kladen na týmovou spolupráci, maximální předávání informací a společné plánování práce s klientem v rámci porad. Několikrát během roku se konají odborné výcviky, jež přispívají k postupnému zvyšování profesionality práce s klientem. Každý měsíc probíhá v rámci týmu případová supervize.<sup>114</sup>

Během fungování DPC o.s. DOM od doby jeho vzniku po současnost je možno zaznamenat výrazný posun k profesionalizaci práce s klienty a k zvyšování nároků na pracovníky. Ještě před čtyřmi lety zde bylo možné potkat poslední pracovníky z 'nadšeneckého období', kdy v organizaci pracovali především mladí lidé maximálně do 30 let, někdy i bez vzdělání v humanitní oblasti, případně se vzděláním započatým. Jejich zkušenosti v práci s mladými lidmi před nástupem na DOM spočívaly v znalostech získaných na různých letních táborech a při vedení mladých lidí v rámci zájmových seskupení. Proto byla ve vztahování se ke klientům intenzivnější orientace na roli 'typu vůdce party' s důrazem na vrstevnickou nápodobu (tomu odpovídal i věk pracovníků). Postupem času se začal zvyšovat důraz na vzdělání, terapeutické výcviky, již předchozí zkušenost s prací s klienty a hlubší porozumění jejich problematice. V současné době již naprostá většina pracovníků v přímé práci s klienty má dokončené (či právě dokončuje) vysokoškolské vzdělání sociálního či psychologického směru nebo má dlouholetou terapeutickou zkušenost s prací s klienty. Všichni absolvovali (či právě absolvují) psychoterapeutický výcvik a při nástupu na DOM měli již několikaleté pracovní zkušenosti v oboru. Jejich věk je vyšší (v rozmezí cca 28-40 let) a v rámci práce s klienty je možné pozorovat i vyšší důraz na 'roli terapeutické rodičovské postavy'. V rámci vývoje došlo i k výrazné feminizaci pracovního týmu. Současné požadavky na pracovníka DPC o.s. DOM dobře charakterizuje znění reálného inzerátu: „VŠ - speciální pedagogika, sociální práce, psychologie, terapeutické výcviky a kurzy (i započaté), 3 roky zaměstnání v oboru (ideálně na jednom místě v přímé práci s mladými lidmi), samostatnost, pedagogické a terapeutické dovednosti a zkušenosti, otevřenost, ochotu učit se, výrazné osobní zaujetí.“ (nabídka práce vložena 19.10.2007 na [www.neziskovsky.cz](http://www.neziskovsky.cz)).

Vedle formulovaných nároků na pracovníka existují ještě další osobnostní předpoklady, schopnosti a dovednosti pro práci s klienty DPC. Základní nástroj pro spolupráci představuje vytvoření vztahu, proto pracovník musí být schopen tento vztah budovat i ke klientům, kteří primárně o vztah nestojí, bojí se ho, odmítají ho, jsou nepřijemní, 'divní' a občas zapáchají. Pro přijetí klienta i s jeho problémy a chybami je nezbytná dostatečně velká dávka citlivosti a empatie. Zároveň by měl být pracovník vybaven i velkou mírou trpělivosti a důslednosti. Důslednost představuje jeden ze základních nástrojů při práci s touto cílovou skupinou, jež má naučené vzorce chování, které směřují zejména k odkládání nepříjemných věcí na pozdější dobu. Jelikož jsou pracovníci DPC často vystaveni tlakům ze strany klientů a zároveň musí mnohdy na klienta tlak vyvíjet, aby došlo proti jeho spontánní vůli ke změně v chování a činech, je třeba mít dostatečnou míru odolnosti vůči stresu a schopnost pohybovat se často na hraně (a někdy i v rámci) konfliktní situace. Velice trefně se k vyvažování vztahu, důslednosti a hranic vyjádřil Glasser (2001, s. 38), když píše: „...odpovědnosti se učíme skrze pouto s odpovědnými lidskými bytostmi..., kteří nás milují a vštěpují nám kázeň a kteří jsou

<sup>114</sup> Dobrý tým, možnosti vzdělávání a supervize představují některé z faktorů, které snižují riziko vzniku syndromu vyhoření (burn-out syndrom).

dostatečně inteligentní, aby nám dopřáli svobodu vyzkoušet nově osvojenou odpovědnost, jakmile jsme k tomu připraveni.“

Pracovníci, jak v pozici 'vrstevnické autority', tak v roli 'terapeutické rodičovské postavy' představují pro klienty určitý vzor, demonstraci způsobů jednání, řešení situací a komunikace. Ať jsou si toho vědomi či ne, fungují jako nositelé hodnot, společenských norem a morálních principů. Jejich role se stává ještě důležitější tím, že velká část klientů DPC se dosud pohybuje ve stádiu heteronomní morálky (viz kapitola 3.3.2.4). Proto je velice důležité, aby pracovníci byli odpovědnými osobami s dostatečnou výší morálního vědomí a jednání, protože opačný případ může páchat v klientech velké škody, kdy se jen potvrzují zmatené a často abnormální vzorce, které získali během svého vývoje.

*Klient v DPC, který jde nakoupit, má za povinnost přinést z nákupu paragon s nakoupenými položkami, aby bylo možné zkontrolovat, zda-li mu odpovídají nakoupené věci, a vyúčtovat vydané a přijaté peníze. Klient František byl toho názoru, že pracovníci po něm chtějí účet, jelikož je používají na nějaké 'černé účetnictví'. Byl o tom přesvědčen, jelikož „u nich v děcáku se to taky tak dělalo“.*

Morálka a etické jednání se u pracovníků prolínají v různých oblastech – zejména osobní a pracovní. Osobní morálka a z ní vyplývající jednání je výsledkem individuálního vývoje jednotlivých pracovníků. V pracovní oblasti můžeme rozlišit, jak rovinu obecnou, která je dána různými etickými kodexy, standardy a pravidly chování dané profese<sup>115</sup>, tak konkrétní, kterou představuje etický kodex, metodiky a směrnice daného pracoviště. Stanovení základních etických principů napomáhá orientaci a tvoří oporu v morálně problematických situacích či při morálních dilematech. Profesní kodexy se zpravidla vyjadřují k tématům respektu, práv, důvěrnosti, informovaného souhlasu, různosti, kvalitě života klientů, kompetencím, hranicím profese, konfliktu zájmů, čestnosti a zodpovědnosti vůči společnosti (Pettifor, Estay, Paquet, 2002). Jelikož vycházejí z obecných norem a hodnot platných v dané společnosti, tak by ve většině případů nemělo docházet k významným konfliktům mezi nimi a osobními hodnotami jednotlivých pracovníků.

Etický kodex DPC o.s. DOM (viz Příloha č. 2) vymezuje zejména vztah organizace a pracovníků, včetně nároků na vyznávání a dodržování morálních hodnot. Vztahy ke klientům a principy k řešení morálně problematických situací popisují různé metodiky a směrnice. K principům práce s klienty patří dobrovolnost, otevřenost, respekt, individuální přístup a čas a evaluace. Vedle toho existuje určité zvykové a písemně neformulované know-how pro řešení některých obvyklejších situací (přenášené prostřednictvím kazuistik v rámci porad a supervizí). Život v DPC však přináší i situace nové, dosud nezmapované a je pak vždy na pracovníkovi, aby v souladu s obecnými principy a vlastním přesvědčením zaujal určité stanovisko. Pro konzistentní rozhodování je proto důležité, nakolik se hodnoty, normy a morální vědomí dané organizace překrývá s týmiž prvky v osobním rámci pracovníka.

Situaci ještě komplikuje fakt, že pracovník není odpovědný pouze vůči klientům a pracovišti, ale také vůči společnosti jako celku (jež mimo jiné poskytuje i finanční zajištění provozu dané služby), což může představovat také zdroj morálního konfliktu pracovníka.

*Příklad této situaci může představovat dilema pracovníka, který pomáhá studujícímu v rámci DPC vyřídit sociální dávky. Současný systém je nastaven tak, že pokud má*

<sup>115</sup> Pettifor (1996) rozlišuje mezi etickými kodexy, které vymezují principy či hodnoty, jež představují ideální nejvyšší standardy pro etické myšlení, jednání i celkové 'bytí', a kodexy/pravidly chování, které vymáhají svou autoritou minimální úroveň určitých standardů.

*studující snahu si přivydělat k dávkám, jež pobírá, tak přesně o to, co si vlastní snahou vydělá, se mu dávky zkrátí. Tímto způsobem je vlastně trestán za svoji iniciativu, protože ten, který nepracuje, dostává ve výsledku stejně jako ten, který se snaží. Pracovník se ocitá v dilematu, jestli doporučit klientovi, aby své příjmy ohlásil, a tak přispívat k nemotivujícímu a diskvalifikujícímu způsobu fungování systému. Podobné dilema (zákon versus pocit spravedlnosti) řeší i některé sociální pracovníce na dávkových odděleních. V některých případech i doporučují studujícím, aby jim o žádných brigádách neříkali či dělají, že o nich neví.*

### 3.5 Závěr

Domy na půl cesty v České republice slouží z velké části klientům, kteří po dovršení zletilosti odchází z ústavní a ochranné výchovy. Další část klientely tvoří mladí lidé pocházející z dysfunkčních rodin. V předcházejících kapitolách jsme se věnovali zejména specifikům vývoje těchto mladých lidí včetně odlišností od standardních vývojových zkušeností běžné populace.

Ukázalo se, že tyto odlišnosti ovlivňují strukturování osobnosti a vytváří některé specifické způsoby fungování klientů DPC. Zasaženy jsou (na základě různých životních zkušeností a vrozených vlivů) s odlišnou intenzitou různé úrovně kognice, emocí i stránky behaviorální. Ve všech těchto třech oblastech můžeme nalézt souvislosti s jednotlivými složkami morálního chování jedince. Přestože jsme v rámci předchozích kapitol téma morálky a morálního chování v některých souvislostech pouze naznačili, budou zmíněná fakta významným zdrojem pro rozvoj tohoto tématu v následující kapitole.

## 4. Teorie morálního chování

Morální chování představuje integrální součást lidského chování jako celku. V rámci předchozí kapitoly jsme se morálního chování jen letmo dotýkali v souvislosti s jednotlivými popisovanými tématy. Následující text se snaží morální chování přesněji vydefinovat, popsat základní teorie, jež se k němu vztahují, a uvést do souvislostí a otázek s ním spojených. Konkrétní morální či nemorální chování vzniká na základě mnoha faktorů, jejichž definitivní počet, ani vzájemný poměr nebyl dosud spolehlivě definován. Jednotlivé teorie zdůrazňují odlišné aspekty, které se na vzniku morálního chování spolupodílejí, a jsou proto důležité pro pochopení celé komplexity problému. K vyjasnění situace rozhodně nepřispívá ani terminologická nejasnost, která je v této oblasti velmi vysoká. Klíčovou teorií, o níž se opírá výzkumná část této práce představuje Restův 'čtyřsložkový model' (Four Component Model) morálního chování.

### 4.1 Definice a vymezení základních pojmů

Výrazy užívané v oblasti morálky trpí nedostatkem pojmové jasnosti. Navíc se tyto termíny užívají též v rámci běžného jazyka, což situaci ještě více zatemňuje. Nečasová (2003, s. 21-22) popisuje morálku jako „systém regulativů lidského jednání, který je založen na rozlišení správného a nesprávného, schopnosti rozlišovat dobro a zlo a v těchto intencích jednat.“ Mimo zmíněného rozlišování morálka zahrnuje aspekt mezilidského fungování. Piaget a Kohlberg proto vymezili oblast morálky na jednání, které ovlivňuje materiální a psychické blaho druhých lidí, Turiel hovoří o morálce jako o normativních úsudcích o spravedlnosti, právech a blahu týkající se toho, jak by se lidé k sobě měli navzájem vztahovat (Haidt, Koller, Dias, 1993, s. 614) a Rest pak definuje morálku jako „standardsy či návody, které řídí lidskou spolupráce, zejména pak v oblasti vymezení práv, povinností a výhod“ (Erwin, 2000, s.116). Morálka tedy může existovat pouze v kontextu sociální skupiny a pramení v sociálních normách a hodnotách. Proto není zanedbatelné, v kom vidí vyvíjející se jedinec nositele či reprezentanta těchto norem a závazků<sup>116</sup>.

Za morální chování můžeme považovat takové chování, které je v souladu s dobrem. Dobro podle empirických výzkumů Kohlberga má následující čtyři znaky: přináší spíše odměnu, než trest, uspokojuje vlastní zájmy při respektování zájmů druhých, vede k ocenění jinými lidmi a je oporou společenského a právního systému (Tyrlík, 2004). Glasser (2001, s. 76) k tématu morálního chování dodává, že „jestliže člověk jedná tak, že dává a přijímá lásku a cítí se užitečný pro sebe i pro ostatní, je jeho chování správné a mravné.“ Mravní lidé musí odolávat pokušení zneužít systém kooperace a snažit se uplatňovat na sebe stejné morální standardy jako uplatňují na druhé. Pro společnost se morální chování stává nezbytností pro její přežití.

Vztah morálního chování a morálního jednání není jednoznačně určen. Zatímco obecné definice vymezují chování jako veškerou vnější aktivitu jednice, tak jednání zužují na vědomý a volní projev vnější aktivace. Někteří autoři morální fungování omezují pouze na oblast vědomé a záměrné složky chování a projevy chování, jež tyto atributy nese, nezahrnují do morálky. V tomto případě pak pojem morálního chování splývá s pojmem

<sup>116</sup> Pokud je dítě vystaveno deviantnímu sociálnímu modelu, je zákonitě negativně ovlivněno utváření morálních kvalit jeho osobnosti.

morálního jednání. Narvaezová a Lapsley (Lapsley, Narvaez, 2004, 2005 a Narvaez, Lapsley 2005) jsou však přesvědčeni, že část lidského usuzování, mezi něž morální usuzování patří, probíhá na nevědomé, nevyslovené a automatické bázi. Následné chování pak nesplňuje podmínku vědomého rozhodnutí. Přesto jedinec může bez vědomého usuzování vykazovat vysokou úroveň morálního chování, a to na základě již dříve vytvořených mentálních schémat, jež automaticky a nevědomě využívá (více viz kapitola 4.6.3). V tomto případě pak morální jednání tvoří pouze součást morálního chování. O tento přístup se budeme v následujícím textu dále opírat.

Obrátme svou pozornost k dalším souvisejícím termínům. Prosociální chování bývá definováno jako „chování zaměřené na prospěch druhého“ (Kotásková, 1987, s. 74) a porovnáme-li tuto definici s vymezením morálky a morálního chování, zjistíme, že spolu velmi splývají. Etika pak představuje filozofickou disciplínu „zabývající se vysvětlením a zdůvodněním fenoménu mravnosti, zejména principu lidského cílevědomého chování v souladu s mravními kategoriemi dobra, 'správného', závaznosti, odpovědnosti a trestu“ (Cakirpaloglu, 2004, s. 316). Jde tedy o teorii morálky, morálního vědomí a chování. Hodnoty označují ideje nebo situace, o kterých existuje přesvědčení, že představují něco dobrého, žádoucího, něco, k jehož realizaci je třeba směřovat. Patří mezi stabilnější strukturální prvky osobnosti a představují vytoužené a uvědomělé tendence konstituující bio-psycho-socio-duchovní podstatu lidského bytí (Cakirpaloglu, 2004). Sociální normy (psané i nepsané) určují žádoucí chování jedince. Bez respektu k nim „by se jakékoli lidské společenství proměnilo na nepřehlednou vřavu a záhy by vznikla řada konfliktů s nepředvídatelnými průběhy a následky“ (Kořa, 2004b, s. 63). Jsou udržovány sankcemi, jak pozitivními, tak negativními a společnost se snaží přesvědčit své členy, že se jejich dodržování vyplatí. Přesto se v každém společenství nachází jedinci, kteří se chovají v rozporu s nimi.

Zkoumání morálního chování komplikuje fakt, že jen stěží můžeme vymezit objektivně platná definitivní kritéria pro jeho posuzování. Zdroje morálních standardů jsou četné a komplexní, mohou být komplementární, někdy i částečně se překrývající. To výrazně ztěžuje vědecké bádání v oblasti morálky jako celku. Podobná situace platí i v oblasti hodnot. Existuje pluralita hodnot a koncepcí dobrého života a často nejsou navzájem kompatibilní. Přesto i tyto různé a navzájem nesladitelné hodnoty a koncepce mohou mít smysl a být hodnotné i v rámci jedné společnosti. Dále i univerzální principy mohou zahrnovat odlišná pojetí 'dobrého' v rámci různých společností<sup>117</sup> a společenství. Není tedy od věci hledat, na základě čeho můžeme určité činy jedince hodnotit jako morální či nemorální. Věda v tomto smyslu nabízí jen málo pomoci, protože jak řekl Einstein „věda může pouze potvrdit to, co je, ale ne to, co by mělo být“ (McLaren, 2003, s. 15). McLaren si klade otázku, neexistuje-li nějaký vrozený vnitřní morální smysl, který člověku dává potřebné informace k jeho aktivitám a varuje ho před nebezpečnými a rizikovými situacemi. To by vysvětlovalo do určité míry fakt, že řada lidí se rozhoduje v desítkách každodenních situacích s morálním nábojem spíše na základě svého 'pocitu' o tom, jak by věci měly být, než na základě vědomého a záměrného usuzování. Definitivní odpověď však na své rozřešení stále ještě čeká.

S problémem morální objektivity úzce souvisí otázka, zda-li můžeme určitou morálku hodnotit jako lepší a jinou jako horší. Díky komplikovanosti této oblasti někteří autoři dospívali a dospívají k názoru, že není možné navzájem jednotlivé morální koncepty

<sup>117</sup> Příkladem může být třeba rozdíl v hodnocení individuality a individualismu v rámci západní kultury a kultury východní.

poměřovat a vytvářet z nich nějaký hodnotící žebříček. Snaha o překonání tohoto morálního relativismu byla i jedním z podnětů pro Kohlbergovo vymezení vývoje morálního usuzování jako určitých na sebe navazujících stupňů směřujících od egoismu k univerzalizmu, od vydělování se ze světa ke vztahu k světu (více viz kapitola 4.3). Není však únosné z hlediska vývoje jednotlivce i společnosti jako celku zcela rezignovat na hodnocení. Přestože určitá míra nejistoty ve vzájemném poměřování různých morálních kritérií zůstává, můžeme si pomoci v orientaci díky konstatování, že morální v sobě zahrnuje podporu k lidské spolupráci, odpovědnost k druhým a přispívá k blahu ostatních lidí a společnosti jako celku.

Morální usuzování obsahuje dvě základní složky – obsah a strukturu. Zatímco obsah vyjadřuje, CO by v dané situaci bylo nejspравnějši učinit, struktura odpovídá na otázku PROČ je daná akce nejspравnějši<sup>118</sup>. Právě na základě struktury daného morálního usuzování Kohlberg stanovuje svých šest stupňů morálního usuzování. Pro praktické výstupy a reálné fungování jedince ve společnosti však oblast obsahu zůstává neméně důležitá, ne-li důležitější. Kohlberg předpokládal víceméně nezávislost rozvoje struktur na obsahu dané morální situace. Ukazuje se, že tato nezávislost je sporná. Struktury se zakládají a uplatňují v rámci zkušenosti jedince v sociálním prostředí, jež nese svoje vlastní konkrétní obsahy.

V historii lidstva se morálkou zabývaly dvě základní disciplíny – filozofie a náboženství (často se také navzájem prolínaly). Pokoušely se najít a popsat povahu správného a špatného, dobrého a zlého. Už za dob Platóna a Aristotela byla položena v tomto směru základní filozofická otázka: 'jak by měl člověk žít?'. Z pohledu historie vědy se psychologie zabývá problematikou morálky a morálního fungování teprve velice krátkou dobu. Ve svém vývoji byla morální psychologie ovlivněna jak etikou z oblasti filozofie, tak ctnostmi, které jako ideály definovala různá náboženství<sup>119</sup>. Kohlbergovo<sup>120</sup> velmi vlivné zkoumání morálního usuzování spolu s jeho přesně formulovanou teorií na dlouhou dobu sepjalo psychologické pojetí morálky s filozofickými principy. To na určitý čas způsobilo odpojení morální psychologie od ostatních proudů psychologických výzkumů. Teprve ke konci dvacátého století se začíná ozývat intenzivní volání o propojení morální psychologie s dalšími prvky různých psychologických teorií. Lapsley a Narvaezová (2005) v tomto směru hovoří o potřebě 'psychologizace morálky'. Dochází tak k rozšiřování pohledu na morální fungování o emoce, intuici, identitu a sebepojetí, vliv kultury, situačního kontextu, mezilidských vztahů a dalších.

#### 4.1.1 Morální usuzování a morálního chování

Morální usuzování a morální chování představují dvě složky vztahující se k oblasti morálky. Různí autoři přikládali těmto dvěma tématům odlišnou důležitost. Kant byl například přesvědčen, že „morální hodnota není věcí akce, kterou je možné vidět, ale vnitřních principů, které vidět nejsou“ (Baird, Astington, 2004, s. 37). Kohlberg, jenž ve

<sup>118</sup> Rozhovory s klienty a pracovníky DPC o morálních situacích se zabývaly oběma těmito stránkami morálního usuzování.

<sup>119</sup> Mezi morální vlastnosti, tj. ctnosti, bývají, nezávisle na konkrétní podobě náboženského směru, považovány vlastnosti jako pokora, soucit, láska spojená s dobročinností a pravdivost.

<sup>120</sup> Kohlberg se ve svém pojetí stupňů morálního vývoje opírá nejen o kognitivní teorii Jeana Piageta, ale také o pojetí spravedlnosti a neosobních mravních zákonů Immanuela Kanta.



své práci reflektoval Kantovy filozofické principy, také svou pozornost primárně věnuje otázkám morálního usuzování. Na druhé straně může být jako hodnota vnímán právě čin, nikoli filozofování o tom, co by bylo ideálem. „V běžném životě je z praktického hlediska významnější, co lidé dělají, než co říkají.“ (Krebs, Denton, 2005, s. 44) Proto i pohled na morálku klientů DPC se zaměřuje právě na morální chování. Podobně i sociální normy, do kterých by měli klienti DPC při žádoucím vývoji postupně vrůstat, odkazují k akci, nikoli k motivům. Morálnímu životu lze nejlépe porozumět prostřednictvím aktuálního chování, které vzniká z reálné zkušenosti a ne prostřednictvím verbálních odpovědí na hypotetické otázky<sup>121</sup>. Morální reakce odráží charakter jedince, jeho osobnost a specifickou sociální situaci komplexním způsobem, jenž není redukovatelný na abstraktní předpoklady. (Vitz, 1990, 714) Rest je též skeptický k informační hodnotě vyděleného morálního usuzování: „testování morálního usuzování nám dává pouze informaci o tom, jaké má subjekt pojetí spravedlnosti; existuje však mnoho dalších psychických procesů, které jsou zahrnuty do interpretace a organizace vlastní akce“ (Malinowski, Smith, 1985, s. 1017). Lind jde ještě dál a prohlašuje, že výzkum morálního usuzování pravděpodobně nepředpovídá nic než sebe sama a klade si provokativní otázku: „Co nám úroveň morálního usuzování sděluje o tom, jak lidé doopravdy žijí své životy?“ (Rest, Thoma, Edwards, 1997, s. 20)

Odpověď na tuto otázku se budeme snažit hledat v následujícím textu. Vzájemný vztah morálního usuzování a morálního chování prošel vývojem během své historie. Obecně můžeme říci, že od vnímání čistě příčinného vztahu od usuzování k akci, se nyní hovoří o více či méně významné korelaci, případně vzájemném ovlivňování.

Piaget v rámci svého studia kognitivního vývoje dětí ve vztahu morálního usuzování a chování předpokládá vzájemné ovlivňování; přesto uvádí, že to, co si dítě o morálce myslí, nemá přímou spojitost s tím, co dělá nebo cítí v rámci své konkrétní zkušenosti. Soudí také, že děti přemýšlí o různých morálních záležitostech různými způsoby (tj. morální obsahy ovlivňují struktury usuzování). Kohlberg oproti tomu vychází z představy strukturní konzistence nezávislé na obsahu. Morální úsudek považuje za „nejvýznamnější či nejvlivnější dosud objevený faktor, jenž ovlivňuje morální chování“ (Bear, Richards, 1981, s. 664). Přesto nikdy netvrdil, že jde o faktor jediný, dostačující pro vysvětlení morálního chování (bral v úvahu například ještě sílu ega, odvahu či inteligenci). Kohlberg předpokládal, že čím zralejší je porozumění jedince tomu, proč je určitá morální volba správná, tím větší je pravděpodobnost, že bude podle ní jednat. Obecně podle něj tedy platí, že pokud vím, co je správné, tak mě to motivuje k danému činu. Kritici Kohlberga namítají, že není možné předpovědět morální chování na základě dosaženého stupně morálního usuzování už jen proto, že sám Kohlberg jasně poukázal na to, že lidé na různých stupních morálního vývoje mohou dělat stejná morální rozhodnutí a lidé na stejném stupni mohou dělat rozhodnutí různá.

Díky snaze rozluštit vzájemnou závislost či nezávislost těchto dvou proměnných vznikala řada různých výzkumů. Zkoumal se vztah morálního usuzování a konkrétního pozorovatelného chování – například delikvence, poruch chování, sexuálně rizikového chování, podvádění, konformity, ale také prosociálního chování a altruismu. Blasi ve své studii z roku 1980 (nyní již takřka chronicky citované v souvislosti s tímto tématem), která zpracovávala a porovnávala výsledky různých provedených zkoumání, dochází k zjištění, že souhrn různých studií nepřináší jednoznačný výstup, jenž by definitivně vyřešil otázku, kterou jsme si dříve položili. Výsledky jednotlivých studií se lišily, od významné korelace,

<sup>121</sup> Tento způsob testování morálního usuzování používá Kohlberg ve svém Moral Judgment Interview (MJI).

přes smíšené výsledky, až po žádný vztah. Empirická podpora hypotézy korelace morálního usuzování a morální akce vycházela různě v odlišných oblastech zkoumání. Nejvyšší byla nalezena ve vztahu morálního usuzování a delikventního chování (tj. delikventi mají nižší úroveň morálního usuzování než nedelikventi). Značná podpora se ukázala také pro tvrzení, že na vyšších stupních morálního usuzování existuje větší rezistence k tlakům na konformitu názoru jedince s názory ostatních. Oproti tomu podpora hypotézy, že jedinci na nejvyšších stupních morálního usuzování (postkonvenční morálka) budou odolávat lépe tlakům konformity na svou morální akci, se neprokázala. Méně prokázaná se ukázala také hypotéza, že vyšší stupeň morálního usuzování způsobuje větší tendenci k čestnosti a altruismu. (Blasi, 1980) Z těchto závěrů můžeme vyvodit, že přes Kohlbergovo přesvědčení o nezávislosti struktury na obsahu tato závislost existuje. K podobnému závěru ostatně dospěli již v roce 1928 Hartshorne a Mayová, když zkoumali otázky intraindividuální konzistence morálního jednání. Výsledky tohoto výzkumu byly potvrzeny i řadou dalších autorů a můžeme je vyjádřit slovy, že „variace v situacích produkují variace v morálním chování“ (Kotásková, 1987, s. 60). Definitivní podoba vztahu morálního usuzování a morálního chování však dosud empiricky vyjasněna nebyla. Na druhou stranu stále zřetelněji vyvstává fakt, že tento vztah je velice komplikovaný a komplexní a empirické zkoumání na základě kontroly několika málo proměnných může jen ztěžít dávat jasné výsledky.

Tyto výsledky samozřejmě podnítily snahu nalézt důvody, proč je zjištěný vztah natolik nejednoznačný a jaké další faktory hrají roli. Pomineme-li metodologické komplikace výzkumů, zjistíme, že i na straně kognice existuje řada potíží: když někdo něco říká, nevíme, zda-li si to také myslí; nevíme, jestli si je vědom případného nesouladu mezi tím, co říká a dělá; možností je i shoda mezi myšlením a chováním, kterou při mluvení nechce přiznat. Člověk může používat ideálně znějících ospravedlňování jako následnou racionalizaci chování, které sloužilo jeho zájmům. Může také existovat rozdíl v tom, je-li člověk přímo účastníkem situace či pouhým pozorovatelem (představuje významný rozdíl, pokud se rozhodují, jak se zachovám, či mluvím-li o tom, jak by se druhý člověk zachovat měl). Další rozdíly spočívají mezi vnímáním hypotetických morálních dilemat a morálních situací v rámci každodenního života. Morální situace také mívá různou úroveň komplexity.

Výzkumy též ukazují, že člověk neuvažuje vždy prostřednictvím svého nejvyšše dosaženého stupně morálního usuzování. Gibbs pak v tomto směru pokládá legitimní otázku, proč se raději nezkoumá běžně používaná úroveň morálního usuzování jedince než její nejvyšší dosažený stupeň (Gibbs, 2006). Některé jednoduché situace se například efektivněji řeší prostřednictvím nižšího stupně morálního usuzování. Dokonce i určitá společenská prostředí determinují specifickou používanou úroveň. Asi by bylo absurdní, kdyby zaměstnanec obchodní společnosti či manžel v rodině primárně uplatňoval pohled všelidské spravedlnosti a podle toho také jednal. V prostředí vězení mezi odsouzenými také nebude fungovat argumentace z hlediska norem společnosti.

Vztah mezi morálním usuzováním a chováním funguje obousměrně. Lidé mohou používat morální usuzování k tomu, aby našli nejlepší řešení daného problému a pak podle toho jednají. Mohou ho ale také využít k tomu, aby přesvědčili sebe či jiné lidi k takové podobě chování, která jim umožní dosáhnout své cíle. Navíc může sloužit k podpoře a ospravedlnění toho, co již udělali nebo k posílení chování, které vnímají jako žádoucí a zábraně chování nežádoucího. (Krebs, Denton, 2005)

Kochanska, Aksan a Nichols (2003) dokonce kladou otázku nad tím, zda-li je vztah morálního usuzování a morálního chování vůbec možný a jestli pozorované korelace nejsou výsledkem nějakého třetího faktoru. Opírají se o předpoklad, že morální usuzování a morální chování vycházejí z rozdílných oblastí a jsou produktem odlišných zdrojů. Morální chování odráží obecnou oblast chování jedince a je produktem vztahů, učení a temperamentu. Oproti tomu morální usuzování v rámci dilemat odráží kognitivní oblast jedince a vzniká na základě kognitivního vývoje. Přestože zmíněný názor patří k spíše k extrémnějším, je vhodné nezapomínat, že obě oblasti skutečně se mohou vyvíjet z různých zdrojů.

V současné době se předpokládá, že vztah morálního usuzování a morálního chování se pohybuje v řádu 10-15 % (Wilson, Goodwin, Beck, 2002; Kotásková, 1987). Zbytek (mimo kognici jedince) může být ovlivněn celou řadou jiných faktorů. Mezi ně patří aspekty, které se váží k osobnosti (schopnost odložit uspokojení, síla ega, schopnost seberegulace, sebevímání, sebepojetí, odvaha, odpovědnost, vůle, motivace), emoční stránka (schopnost empatie, nálada, emoční stabilita, kontrola impulsů), dále aspekty sociální povahy (míra podpory morálního chování, konkrétní podoba výstupů z hlediska vztahu a prestiže, publikum, začleněnost do společnosti, povaha vztahů) a nakonec i povaha konkrétní situace a jejího kontextu (míra pokušení, obsah dilematu, sociální kontext – příkazy autority, tlak konformity, míra rozptýlenosti odpovědnosti či úroveň vnější kontroly). Velké části těchto faktorů se budeme intenzivněji věnovat v následujících kapitolách. V podobném směru probíhal i myšlenkový vývoj tvůrce tzv. čtyřsložkového modelu morálního chování. Rest, jako žák Kohlbergův, svoji pozornost také nejprve upřel na oblast morálního usuzování a vytvořil nový nástroj k jejímu testování<sup>122</sup>. Teprve později dochází k tomu, že morální usuzování není faktor, který by dokázal dostatečně předpovědět a vysvětlit morální chování, a stanovuje další tři faktory, jež se na morálním chování podílí (více viz kapitola 4.6.2).

<sup>122</sup> Vytvořil Definig Issue Test (DIT), který se snažil překonat některé nedostatky Kohlbergova Moral Judgment Interview (MJI).

## 4.2 Exkurz do předkohlbergiánských zdrojů poznání morálního vývoje

V této kapitole se zaměříme zejména na dva základní proudy psychologického poznání – psychoanalytický přístup (včetně odkazů na navazující autory) a teorii sociálního učení. Budeme se stručně věnovat těm částem teorie, které souvisí s formováním morálního vývoje jedince. Poukážeme i na způsoby vysvětlení morálního pokrytectví a nemorálních činů, jež každá z těchto teorií přináší. Některé ze souvisejících teorií byly popsány již v předchozí části (teorie attachmentu, Eriksonova vývojová teorie), a proto k nim v této části pouze odkážeme a nebudeme se jimi znovu zabývat.

Je zřejmé, že způsob pohledu na fenomén morálky z roviny teoretických přístupů k morálce má svá pozitiva i negativa. Mezi pozitiva patří porozumění vývoji jednotlivých proudů uvažování a náhledu na danou problematiku, jejich vzájemnému ovlivňování a proplétání. Nevýhodou představuje určitá roztržitost pohledu, jelikož zdůraznění jistých složek v rámci jednotlivých teoretických konceptů neumožňuje konzistentní a integrativní pohled.

Morální vývoj dítěte v dospělého jedince představuje komplikovaný systém navzájem provázaných vlivů. V rámci této práce se snahou rozplést tento gordický uzel do jednotlivých a uspořádaných vláken nebudeme zabývat a odkazujeme v tomto směru na publikaci Kotáskové (1987). Na stejný zdroj odkazujeme i pro přehled základních výsledků jednotlivých výzkumů<sup>123</sup> v této oblasti.

### 4.2.1 Psychoanalytický přístup

Freudovo pojetí vnímá člověka jako primárně egoistickou bytost. Základ motivačních sil jedince představují puďy, zejména pud sexuální a agresivní, jež je nezbytné během života regulovat a omezovat v zájmu společenského soužití. Systém společenských norem a tabu funguje jako ochrana před projevy přirozených sociálních pudů jednotlivce a zároveň vyvíjí tlak, který v některých případech může vést až k psychickým poruchám.

Freud definuje, že „smysl pro morální povinnost vyrůstá ze vztahů s rodiči“ (Leman, 2001, s. 196). Rodiče, jako primární pečovatelé poskytují dítěti podporu, utěšení a bezpečí a stávají se tak primárními objekty lásky. Zároveň také fungují jako trestající činitelé v případě nesouhlasu s chováním dítěte. Trest vede u dítěte k pocitům frustrace a hněvu, a tak se zároveň stávají i objekty nenávisi. U malého dítěte potrestání funguje jako zdroj vnější kontroly ze strany rodičů. Prostřednictvím identifikace s trestajícím rodičem

<sup>123</sup> Řada experimentů se věnuje zkoumání rodičovské výchovy, užívání rodičovské moci a uplatňování disciplíny. V rámci generalizace je možné říci, že výzkumy z oblasti rodičovských postojů se shodují na tom, že: a) časté projevy vřelosti a lásky k dítěti podporují identifikaci dítěte s rodiči, b) disciplinární techniky jako odvolání se na potřebu lásky u dítěte, sebeocenění a zájem druhých ve spojitosti s láskyplnými vztahy podporují vývoj interiorizované morální orientace; techniky obsahující fyzickou krutost nebo prosazující moc rodičů nad dítětem přímo vedou pravděpodobněji k vývoji morální orientace založené na strachu z vnějšího přistižení a z trestu, c) speciální způsoby používání psychologických technik ve výchově např. zvláštní zřetel na systém potřeb dítěte, na nějž navazují, mohou ovlivnit typ interiorizované morálky. (Kotásková, 1987)

pak dítě postupně přijímá morální standardy a principy daného rodiče. Dítě tak vnější kontrolu internalizuje do své vnitřní struktury a vytváří se superego<sup>124</sup>.

Superego má silnou regulační funkci v potlačování pudových sil a je nositelem morálních stránek osobnosti. Obdobný přístup můžeme najít i u Junga, který říká, že „...přirozené přání, potřeby a pudové síly člověka stojí v protikladu k morálním hodnotám. Sociální zkušenost učí subjekt potlačovat agresivní sklony, incestní sklony apod. a individua v průběhu ontogeneze implikuje uvědomění si těchto původně nevědomých sklonů a konfliktů se společenskými restrikcemi.“ (Kotásková, 1987, s. 51)

Superego se projevuje v pocitech, že daný čin je dobrý nebo špatný, a v nevědomém strachu z trestu. Základní mechanismus internalizované sebekontroly pak představuje pocit viny. Motivace k morálnímu chování a chování v souladu s rodičovskými standardy pak vyplývá ze snahy zabránit pocitům viny či případně jiné formě sebetrestání. Na druhé straně při souladu mezi ego a superego vznikají i kladné morální emoce, jak například pocit hrdosti. Emoce tak v psychoanalytické teorii mají významnou korektivní funkci pro lidské jednání – kontrolují dodržování tradice a řádu, jak byly internalizovány v superego.

Pro nevědomí představují rodiče rozhodující a absolutní autority, avšak ego brzy dospívá k popření tohoto pojetí, a tak se vyvíjejí stále propracovanější racionalizace morálních přesvědčení. Tento vývoj je motivován narcistní potřebou popřít submisivitu vůči rodičům a hostilní postoj vůči nim jako důsledek odmrštění a odnětí jejich lásky. Požadavek spravedlnosti Freud vysvětluje zejména jako reakci na původní závist malých dětí vůči svým sourozencům. Nepřátelský postoj vůči sourozencům však není možné udržet, protože by způsobil nepřátelství ze strany milovaných rodičů. Proto se dítě naučí reagovat požadavkem spravedlnosti<sup>125</sup>, tj. aby bylo stejně zacházeno se všemi a stanovené normy nebyly narušovány ve prospěch žádného jedince. (Kotásková, 1987)

Neoanalytikové (Erikson, Bowlby, Fromm) pak pro rozvoj morálního chování a altruismu jedince používají jiný výklad, zaměřující se na psychosociální vývoj jedince. Předpokládají, že sociálně pozitivní jednání vzniká na základě raných vztahů dítěte s matkou (více viz kapitoly 3.3.2.1 a 3.3.2.2). Vyhovění potřebám dítěte je základem důvěry v sebe i v druhé a vede k vývoji empatie, která je předpokladem prosociálního chování.

Nemorální chování vniká na základě nedostatečné interiorizace vnějších norem a narušení vztahu jedince s primární pečující osobou. Morální pokrytectví, tj. snaha jedince vypadat morálně lépe, než je povaha jeho činů (které porušují jeho morální standardy), bývá v rámci psychoanalytického myšlení vysvětlováno dvěma způsoby. První vysvětlení bývá označováno jako 'kompromis integrity' (compromise of integrity). Ego a superego se dostávají do konfliktu a ve prospěch zájmů ega je ego posíleno a superego oslabeno. Morální pokrytectví tak bývá spojováno s potlačování, narcismem a slabostí superega.

<sup>124</sup> Mimo superego Freud vymezuje ještě další dva subsystemy lidské osobnosti – id (nevědomá, iracionální, pudová a energetická složka) a ego (racionální, vědomá část osobnosti, jež převádí požadavky id do praktických způsobů naplňování potřeb).

<sup>125</sup> Je zajímavé, jak intenzivně a částečně i paradoxně se tento požadavek spravedlnosti objevuje u klientů DPC. Na jednu stranu klienti DPC jsou vysoce citliví k tomu, aby se jinému klientovi dostalo výhody či výjimky, kterou oni nemají. Bývá jim často obtížně vysvětlitelná potřeba v určitých směrech přizpůsobovat práci s klientem jeho individuálním potřebám a životním zkušenostem. Na druhou stranu nemají žádné zábrany v tom požadovat někdy až absurdní výjimky pro sebe samé.

Druhé vysvětlení představuje koncept 'překrouceného charakteru' (character perversion). Forma vnímání jedince způsobuje utlumení okolní reality. Morální selhání pak vznikají v důsledku využívání fantazie, jejíž důsledky nejsou vyhodnocovány. (Naso, 2006)

#### 4.2.2 Teorie sociálního učení

Podle teorie sociálního učení představuje morální chování výsledek sociálního učení jedince prostřednictvím sociálního podmiňování a observačního učení. Když se dítě určitým způsobem chová, tak dostává zpětnou vazbu od ostatních lidí; nejvýznamnějšími osobami v tomto smyslu bývají rodiče či pečovatelé. Když je chování podporováno a povzbuzováno, tak se zvyšuje šance, že dítě bude dané chování opakovat. Naopak kritika či potrestání pravděpodobnost chování snižují. Podle modelu sociálního podmiňování, jenž formuloval Aronfeed (Leman, 2001), tak podpora určitých forem chování ze strany dospělých způsobí, že dítě začne určité způsoby chování považovat za morálně přijatelné či nepřijatelné. Morální myšlení se pak vytváří v důsledku procesu asociace – dítě si spojuje své chování a zpětnou vazbu na něj se svými myšlenkami, které chování předcházelo. Optimální způsoby posilování žádoucího morálního chování se mohou různit, jak po stránce obsahu, tak způsobu, mj. také podle vývojového stadia dítěte od nejjednodušších (např. materiální odměna) až po sociální (např. schválení či posílení sociálního statutu). Po interiorizaci vnějších norem funguje následně i proces sebeposilování, kdy seberegulační síla umožňuje řídit vlastní chování bez působení vnějších tlaků či odměn.

Pozdější vývoj teorie sociálního učení v pojetí Bandury pojímá morální vývoj dítěte spíše jako modelování založené na nepřímém procesu observačního a imitačního učení. Výzkum Bandury a McDonalda (Leman, 2001) ukázal, že dítě, které pozorovalo 'modelové' morální usuzování dospělé osoby, mělo tendence pak samo v následném testu reagovat morálně zralejšími formami úsudku. Oproti tomu odměna zralejších odpovědí u dítěte neměla na zralost odpovědí v následném testování vliv. Podle Bandury tedy dítě pozoruje, internalizuje a poté opakuje morální usuzování a chování dospělých. Hloubka a komplexita tohoto pozorování se postupně zvyšuje a umožňuje dítěti pochopit komplexitu stále zralejšího morálního myšlení. Obecně můžeme říci, že teorie sociálního učení pojímají vznik morálky v jedinci jako absorpci smyslu pro morálku od okolních významných osob.

Nemorální chování jinak morálních lidí může mít z hlediska teorie sociálního učení dva zdroje. První tvoří deficit v rámci učení, tj. pokud není jednání jedince dostatečně kontrolováno jeho standardy, znamená to, že se dostatečně či správným způsobem tyto standardy nenaučil. Druhý zdroj vzniká v důsledku situačních tlaků. Může jít například o příkazy vyšší autority<sup>126</sup>, tlak konformity či rozptýlenou odpovědnost.

<sup>126</sup> Příkladem toho mohou být Milgramovy pokusy.

### 4.3 Kognitivně vývojová teorie Lawrence Kohlberga

Již sám název teorie - kognitivně vývojová, vypovídá o jejích základních rysech. 'Kognitivní' odkazuje k faktu, že teorie morálky se primárně opírá o struktury logického myšlení, a 'vývojová' zaměřuje naši pozornost k tomu, že struktury morálního usuzování se vyvíjejí stupňovitým charakterem. Tato teorie tvrdí, že kognice a logické uvažování představují základ morálky jako takové. Morální rozhodnutí jsou výsledkem rozumové kalkulace, která váží principy, racionální úsudky a pravidla pro jejich aplikaci. Člověk vykazuje kognitivní úsilí při řešení morálních dilemat a na jeho základě činí volby a ospravedlňuje své jednání. Nereaguje pouze na externí podněty, naopak je od nich osvobozen<sup>127</sup> díky své schopnosti řídit své chování na základě racionálního záměru. Pozornost se soustředí zejména na rozumové uvažování, zatímco oblast morálních emocí a morálního chování se ponechává stranou.

Zmíněné pojetí morálního fungování mimo Kohlberga přijímala do určité míry i skupina dalších teoretiků, přestože v určitých rysech s jeho teorií nesouhlasili a kritizovali ji. Mezi ně patřila Carol Gilliganová se svou teorií etiky péče (ethics of care), Elliot Turiel s doménově zaměřeným přístupem (domain centered approach) a v rámci části své teorie i Jim Rest při tvorbě nového nástroje<sup>128</sup> pro měření morálního usuzování (moral judgment).

Kognitivně vývojová teorie získala v 60. letech 20. století naprostou dominanci v rámci zkoumání morálního fungování. Tato, někdy také nazývaná 'kognitivní revoluce' minimalizovala vliv psychoanalýzy, radikálních relativistů a teoretiků sociálního učení a znamenala vítězství kognitivismu nad emotivismem. Převaha kognitivně vývojové teorie v oblasti morální psychologie trvala dlouhá léta (až zhruba do 80. let 20. století). Přestože v řadě aspektů jsou její východiska již překonány, patří Kohlberg stále mezi nejčastěji citované autory z oblasti morální psychologie.

Lawrence Kohlberg (1927-1987) morálku vysvětloval z hlediska kognitivních struktur, které určují morální usuzování a rozhodování. Vycházel přitom z teorie kognitivního vývoje Piageta<sup>129</sup>. Sdílel jeho názor, že morální uvažování představuje primárně kognitivní proces a že pojem morálky je tvořen jako systém sociálních pravidel. Kohlberg převzal pro svá stádia morálního usuzování tři znaky Piagetova modelu kognitivní struktury: invariabilní pořadí, ireverzibilitu a obecnost. Mezi těmito dvěma modely však existují i zásadní rozdíly. Zatímco téměř celá populace dosáhne kognitivního vývojového stádia formálních operací, tak nejvyššího Kohlbergova stádia dosahuje pouze minimální počet jedinců. Piaget byl také přesvědčen, že morální uvažování je zapuštěno do sociálních vztahů, zatímco Kohlberg tvrdí, že morální porozumění je na sociálních vztazích nezávislé. Odmítl také Piagetova stádia autonomie a heteronomie jako nedostatečně konzistentní. Další zdroj Kohlbergovy teorie představuje filozofická západní tradice. Na základě normativních teorií morálních filozofů Kanta a Rawlse formuluje nejvyšší úroveň svých morálních stupňů. Z toho pak vyplývá nejednotnost logické konstrukce jeho modelu, kdy nižší stupně vznikají na základě empirických zjištění, zatímco stupně nejvyšší vytváří na základě teoretických předpokladů kantiánské etické teorie. (Lutz, 1996)

<sup>127</sup> Což je v přímém protikladu vůči teorii sociálního učení.

<sup>128</sup> Tímto nástrojem bylo DIT (Defining Issues Test), které v průběhu času do velké míry nahradilo používání Kohlbergova MJI (Moral Judgment Interview). Více viz kapitoly 4.6.1 a 4.6.3.

<sup>129</sup> více viz kapitola 3.3.2.4

Jak již bylo zmíněno, Kohlberg primárně klade důraz na racionalitu člověka, a proto i morální kognice musí vždy být vědomá, jasně formulovaná a záměrná. „Kohlbergův model předpokládá, že morální život je primárně výsledkem vývoje určitých, často abstraktních morálních principů, které je možné vyjádřit ve verbální podobě.“ (Vitz, 1990, s. 710) Podmínka vyjadřovací úrovně byla i důvodem, proč se zkoumání Kohlberga zaměřilo především na starší děti a adolescenty, jež mají již dostatečné formulační schopnosti.

Základní kritérium pro morální vývoj představuje zralost morálního usuzování. Morální vývoj však nenastává pouhým kognitivním zráním, nýbrž i zkušenostmi s přebíráním různých rolí (role-taking) v rámci vrstevnických vztahů a rozvíjející se schopností nahlížet na problém z různých perspektiv<sup>130</sup>. Za facilitující podmínky morálního vývoje Kohlberg považuje „časté interakce s druhými v různých situacích a zaujímání různých rolí v těchto situacích, příslušnost k různým sociálním skupinám (při různých pravidlech chování v nich), zkušenost s vůdcovskou pozicí a zkušenost s konflikty skupin s různými cíli – členství v těchto skupinách“ (Kotásková, 1987, s. 41). Z hlediska kognitivně-vývojové teorie představují vrstevnické vztahy důležitější aspekt, než vztahy rodinné. Rovnostářské vrstevnické vztahy podle této teorie mohou s větší pravděpodobností směřovat ke kooperaci a smyslu pro spravedlnost, zatímco mocensky nevyvážené vztahy dospělého a dítěte spíše povzbuzují konformitu (Taylor, Walker, 1997). Odmítnutí tradičně vnímané morální autority tak podcenilo možnou pozitivní roli rodičů v rámci morálního vývoje dítěte.

Kohlberg identifikoval tři úrovně morálky – předkonvenční (sociální perspektiva je soustředěna na vlastní osobu), konvenční (sociální perspektiva zahrnuje širší sociální skupinu včetně společnosti) a postkonvenční (celolidská sociální perspektiva), v nichž vymežil šest stádií morálního vývoje. Každý člověk začíná ve stádiu jedna a pokud existuje adekvátně stimulující kognitivní prostředí, tak jeho vývoj pokračuje až do šestého stádia. Každý stupeň představuje kvalitativně odlišný způsob morálního usuzování. Klíčem pro stanovení daného stupně se stává struktura morálního myšlení, nikoli konkrétní morální obsah.

Předkonvenční morálka je charakterizována morálními úsudky z konkrétní, individuální perspektivy. Morální hodnocení bývá založeno na vnějších událostech, člověk nemá ještě zvnitřnělé vědomí o užitečnosti konvencí, norem a zákonů. „Reaguje na kulturně společenská pravidla a rozlišuje dobré a zlé, správné a nesprávné, ale interpretuje tyto rozdíly ve smyslu tělesných nebo hedonistických důsledků (odměna, trest, favorizace), či ve smyslu fyzické dané moci nositelů těchto pravidel“ (Kotásková, 1987, s. 38). První, egocentrický stupeň morálního vývoje je orientován na trest a poslušnost. Správné nebo špatné jednání je určeno fyzickými důsledky bez ohledu na úmysl daného jednání. Člověk se snaží vyhnout trestu a podřídit se autoritám s převahou moci. Druhý stupeň vývoje má instrumentálně-relativistickou povahu. Správné jednání na této úrovni se vyznačuje

<sup>130</sup> Analogicky k Piagetovým stupňům logického myšlení a v souladu s Kohlbergovou teorií formuluje Selman sled stupňů sociální perspektivy. Na nulté úrovni funguje jedinec zcela egocentricky, nedokáže rozlišit svou perspektivu od perspektivy druhých. První úroveň znamená uvědomění, že druhý člověk je oddělenou bytostí, která může mít své pocity a potřeby. Druhý stupeň představuje sebereflekující perspektivu, kdy jedinec je schopen nahlédnout na sebe očima druhého. Třetí úroveň s sebou nese další obohacení o schopnost nahlédnout situaci mezi jedinci i z perspektivy třetí osoby. Čtvrtý a nejvyšší stupeň umožňuje pohlížet na vztah jako na síť nejrůznějších úrovně komunikace a interakce, a to i z pohledu společnosti. (Heidbrink, 1997)



účelovým uspokojováním vlastních potřeb (a někdy i potřeb druhých). Mezilidské vztahy jsou chápány jako tržní, jde o výměnný obchod vzájemných protislužeb. Cit pro spravedlnost nabývá v tomto stupni někdy podoby až rovnostářského fanatismu. U dospělých může myšlení druhého stupně nabýt formy morálního cynismu, který redukuje mezilidské vztahy na čistě účelové relace. (Heidbrink, 1997)

Na konvenční úrovni morálky se chápe jako hodnotné a správné splnění očekávání sociální skupiny, rodiny či národa bez ohledu na okamžité a zřejmé následky. Tento postoj zahrnuje nejen konformitu s očekáváním a sociálním řádem, ale také loajalitu s nimi, tj. aktivní udržování, podporování a ospravedlňování řádu a identifikaci s ním. Třetí stupeň je orientován na shodu s ostatními. Jedinec chce splnit to, co od něj očekávají blízcí lidé. Významný je dobrý úmysl a pomoc druhým. Člověk se orientuje střídavě na normy svých zájmových skupin (rodina, přátelé, kolegové). Problémy nastávají v okamžiku, kdy různé skupiny, do kterých jednotlivci patří, mají odlišné normy a hodnotové žebříčky, jež jsou ve vzájemném konfliktu. Čtvrtá úroveň morálního vývoje vychází ze zaměření na společenský zákon a řád. Orientační rámec tohoto stupně tvoří pevná pravidla, zákony a zachování pořádku. Správné chování vychází z respektu k autoritě, konání povinnosti a hájení stávajícího řádu a sociálního uspořádání.

Postkonvenční úroveň definuje hodnoty a principy nezávisle na autoritě nebo skupině osob či vymezení jedince vzhledem k těmto skupinám. Od předchozích etap se liší vysokou mírou autonomie a sebedeterminace jedince směrem k dalšímu morálnímu vývoji, pozornost se zaměřuje k vnitřnímu já člověka. Pátý stupeň se orientuje na zákony platné na základě sociální úmluvy. Správné jednání je vymezeno obecnými lidskými právy a normami, které byly kriticky zhodnoceny a odsouhlaseny v celé společnosti. Jedinec si uvědomuje relativnost osobních hodnot a názorů. Funkcí zákonů je sloužit k všeobecnému blahu a ochraně práv všech lidí. Má být dosaženo co největšího užítku pro co největší počet lidí. Šestý stupeň morálního vývoje vyznává univerzální etické principy. Vhodné jednání v tomto stádiu se zakládá na volbách jedince na základě jeho svědomí, jež je vztažené k autonomně zvolenému etickému principu, který splňuje podmínku ucelenosti, univerzality a konzistence. V základě jde o principy spravedlnosti, reciprocity, rovnosti lidských práv a ohledu na důstojnost jedince. (Tyrlik, 2004)

Šesté stádium vývoje bývá někdy považováno za empiricky neprokázané. Na kritiku Kohlberg reagoval v pozdější době dokonce vypuštěním šestého stádia ze záznamových archů pro vedení rozhovorů. Svou hierarchii Kohlberg v průběhu svého života přepracovával. Jednak přidal nové mezistupně 1½, 2½, 3½, 4½ a 5½ a dále každému stupni přiřadil heteronomní (A) a autonomní (B) podobu<sup>131</sup>. Podle jeho zjištění ve věku 20-22 let v rámci standardní populace dosahuje 9 % osob stupně 2½, 31 % stupeň 3, 41 % stupeň 3½ a 19 % stupeň 4. Ve věku 28-30 let pak 16 % osob dosahuje stupně 3, 51 % stupeň 3½, 19 % stupeň 4 a 14 % stupeň 4½. (Heidbrink, 1997)

Ohledně stádií morálního vývoje stanovuje Kohlberg několik základních premis. Vývoj v daných stádiích je invariabilní, tj. jedinec musí projít danými stádii ve vyjmenovaném sledu, a ireverzibilní, tj. není možný návrat směrem k nižšímu stupni. Kohlberg v tomto smyslu říká: „Za každých podmínek mimo extrémní trauma se jedinec pohybuje vždy směrem kupředu, nikdy zpět. Nikdy nemůže přeskočit stadium; pohyb existuje vždy směrem k následujícímu stádiu.“ (Lutz, 1996, s. 12) Během vývojového

<sup>131</sup> Rozlišení mezistupňů a autonomní versus heteronomní povahy překračuje již dalece účely této práce, a tak pro podrobnější popis tohoto tématu odkazujeme na publikaci Heidbringa (1997).

pohybu mezi těmito stádii subjekty nemohou porozumět morálnímu úsudku vyššímu než o jeden stupeň. Pohyb směrem k vyššímu stádiu je podpořen tzv. kognitivním disekvilibriem, stavem nerovnováhy vzniklým z konfliktu mezi existujícím a o stupeň vyšším stádiem morálního usuzování. Zkušenost s tímto konfliktem vytváří tlak na posun morálního vývoje do následujícího stupně. Při posunu se promění celá struktura usuzování, struktura původního stádia zaniká. Jakýkoli konkrétní úsudek je důsledkem této celistvé struktury (structure of the whole), která ovlivňuje zpracování veškerých informací, jež k jedinci přicházejí. Proto podle Kohlberga není možné, aby konkrétní osoba jedno morální dilemma řešila na úrovni druhého stádia a jiné na úrovni stádia čtvrtého. Zároveň na základě toho také předpokládá, že člověk bude činit stejné úsudky, jak o morálních dilematech hypotetického charakteru, tak o záležitostech svého každodenního života. Stejně tak je přesvědčen, že jedinec bude usuzovat stejně, když říká, co by měl jiný člověk v dané situaci udělat a když se sám v dané situaci rozhoduje, co učiní.<sup>132</sup> Postup skrze stádia je univerzální, nezávislý na kulturním, sociálním či historickém kontextu a může vyvrcholit v jakémkoli stádiu.

Nástroj měření stádia morálního vývoje Kohlberg vytvořil v rámci své doktorské disertační práce v roce 1958. Moral Judgment Interview (MJI) obsahuje devět hypotetických morálních dilemat. Zkoumaná osoba se rozhoduje mezi dvěma možnostmi řešení a poté volným způsobem zdůvodňuje, proč je toto řešení správné. Na základě způsobu zdůvodnění se pak vyhodnocuje úroveň morálního usuzování daného jedince.

Kohlberg se pokoušel vytvořit teoretický model morálního fungování, jenž by byl objektivní, morálně neutrální a nepodléhal indoktrinaci ideologií. Jeho cílem bylo redukovat etický relativismus obvyklý v předcházejících obdobích., kdy morální člověk byl definován prostřednictvím různých, a často odlišných, souborů morálních ctností. Do určité míry se mu to podařilo, zůstává však otázkou, zda-li je jeho model morálních stádií skutečně natolik morálně neutrální, jak původně zamýšlel. Sám v tomto směru byl rozporuplný. Na jedné straně tvrdil, že jeho metoda „nemůže určit, které stádium je nejlepší: psychologie nachází neměnnou sekvenci morálních stádií; je třeba ptát se morální filozofie zda-li pozdější stádium je lepším stádiem“ (Lutz, 1996, s. 13). Na druhé straně však velice často také vyjadřoval přesvědčení, že pozdější stádia jsou morálně nadřazená.

Na základě svých experimentů Kohlberg dospěl k následujícím názorům. Ženy mají tendenci morálně usuzovat na o něco nižší úrovni než muži. Studia chlapců pak ukázala, že chlapci s vyšším IQ rychleji postupují do vyšších stádií morálního usuzování. Našel také korelaci mezi úrovní usuzování a socio-ekonomickým statutem. Silný vztah se ukázal zejména ke vzděláním; žádný jedinec nedosáhl čtvrtého stádia, pokud nenavštěvoval střední školu. Přestože byl Kohlberg přesvědčen o interkulturní univerzalitě svého modelu, tak experimentální zkoumání tohoto fenoménu mělo smíšené výsledky. Některé z nich ukázaly, že západní kultury mají daleko větší proporcii vyšších stádií, zatímco některá kmenová společenství dosahovala maximálně třetího stádia. (Leman, 2001, s. 206)

Jak již bylo naznačeno v předchozím textu, kognitivní přístup značně potlačil význam emocí pro morální fungování. Kohlberg sám připouštěl, že „morální úsudky bývají obvykle doprovázeny morálními emocemi. Avšak tyto emoce samy o sobě nevytváří dostatečný důvod k tomu, aby daný čin byl ospravedlněn, to může učinit až morální úvaha.“ (Eisenberg, Zhou, Koller, 2001, s. 518) Přesto však nepopíral korelaci mezi

<sup>132</sup> Tj. hlavní rozdíly by měly pramenit z konkrétní vnitřní struktury člověka a nikoli kontextu či typu dilematu, které řeší.

zralostí emočních a kognitivních aspektů morálky a souhlasil s tím, že emoce hrají svou roli při přebírání perspektivy druhého člověka a v oblasti motivace.

Podobným způsobem byla zanedbána oblast lidského chování<sup>133</sup>, protože v Kohlbergově modelu z velké části pramení z morálního usuzování. Nemorální chování pak bývá vysvětlováno jako přednost osobních zájmů, které jsou v rozporu s morálními povinnostmi. Síla ega jedince (zahrnující inteligenci, pozornost či schopnost odložit uspokojení) nemusí být dostatečná, a tak způsobí morální selhání. Druhým důvodem může být fakt, že uvažování jedince nemusí být vždy morální povahy. Oba tyto důvody vysvětlují nemorální chování v situacích, kdy jsou v konfliktu dva stejně silné cíle či hodnoty, kdy morální chování přináší vysoké osobní ztráty a za zoufalých podmínek.

Altruismus byl vnímán jako druhá součást lidské morálky. Jeho koncepce však vychází čistě z kognitivně-vývojového hlediska, a tak za základ altruistického chování je považována kapacita myšlení, hodnocení, percepce, způsob usuzování o vnějších jevech a možnostech jejich zpracování do vlastních perspektiv. (Kotásková, 1987)

V oblasti výchovy k morálce či morálního vzdělávání Kohlberg odmítl tradiční přístupy, které se snažily naučit jedince soubor žádoucích ctností, jak skrze vlastní příklad, tak prostřednictvím komunikace, příležitostí k trénování ctností a podpoře při jejich vyjádření. Kohlberg odmítl zaměření na hodnoty a ctnosti nejen z důvodu nedostatečného koncenzu o tom, jaké z nich by měly být předávány, ale také z důvodu přílišné komplexnosti systému ctností, které by měly být v reálném chování uplatňovány. Byl přesvědčen, že nejlepší způsob, jak ovlivnit morální chování, je prostřednictvím koncentrace na stádia morálního vývoje. Cílem morálního vzdělávání se tak stala podpora jedince k rozvoji do dalšího stádia. Nejobvyklejším způsobem bylo předložení hypotetického morálního dilematu v rámci menší skupiny vrstevníků, kdy měli jednotliví členové ospravedlňovat svá rozhodnutí. Při následné diskuzi pak jedinci byli vystaveni odlišným názorům a podle Kohlbergovy teorie vnímali jako neadekvátnější zdůvodnění o stupeň vyšší, než bylo jejich vlastní (Kohlberg tento fakt nazývá ' +1 paradigma '). O stupeň vyšší stádium morálního usuzování pak působilo podpůrně pro posun do dalšího stádia.

Přestože Kohlberg oceňoval význam těchto diskuzí o morálních dilematech, tak si postupně uvědomil, že morální vzdělávání vyžaduje více než individuální reflexi. Snažil se o optimální kontext pro morální růst, a tak přišel s myšlenkou 'just community school' (školy typu spravedlivých komunit). Tyto školy fungovaly na principech demokratických komunit s intenzivní participací studentů na chodu školy, rozvíjely pocit skupinové náležitosti, zaměřovaly se na individuální potřeby jedinců. Měly omezenou velikost a základem jejich fungování byla komunitní setkání, na kterých se řešily záležitosti s ní spojené a kde studenti měli stejný hlas jako učitelé. Cílem bylo ustanovit taková pravidla, která by byla spravedlivá pro všechny členy komunity. Role učitelů byla velice delikátní; museli pečlivě balancovat mezi tím nechat studenty činit svá rozhodnutí a na druhé straně poukazovat na limity v jejich usuzování. Základní výhodou 'just community schools' byl jejich vliv nejen na morální usuzování, ale také na konkrétní chování studentů.

<sup>133</sup> Vztahu morálního usuzování a chování jsme se více věnovali v kapitole 4.1.1.

#### 4.4 Kritiky Kohlberga

Vliv a význam Kohlbergovy teorie můžeme pozorovat i na mohutném počtu jeho následovníků, opravovatelů a kritiků. Téměř žádná práce zabývající se morálním fungováním neopomene přínos a případně pomýlení tohoto autora zdůraznit. Nesmíme zapomínat, že Kohlbergova teorie se zrodila již před půl stoletím a výzkumy od té doby přinesly již řadu informací, které náš pohled na danou problematiku poupravily. V rámci této kapitoly se budeme věnovat základním kritickým připomínkám dalších autorů ke Kohlbergově teorii, jež nám mohou napomoci zpřesnit pohled na morální chování jedince.

Primárně bývá Kohlbergovi vyčítáno, že díky svému zaměření na racionální morální usuzování neadekvátně zúžil oblast morálky a přisoudil mu nepřiměřeně velký význam. Zúžení morálky na pouze vědomou a záměrnou kognitivní činnost také znepřístupnilo zkoumání tu část morálního fungování jedince, která je nevědomá, nezáměrná a automatická. Je však zřejmé, že jedinci, kteří vykazují morální chování, nejsou často schopni přesně formulovat důvody svého chování a definovat, které úsudky vedly k danému morálnímu činu.<sup>134</sup> Zároveň kognitivně vývojový přístup není dobře dimenzován pro propojování s dalšími oblastmi psychologického fungování (jako například s tématem paměti, motivačních procesů, seberegulace, učení či identity). Díky vlivu Kohlbergovy teorie tak došlo k dlouhodobému odtržení psychologie morálky od dalších proudů v rámci psychologických výzkumů i teorie.

Další oblast kritik směřuje k ireverzibilnímu a invariabilnímu modelu stádií morálního vývoje. Kohlberg se snažil vymezit stádia morálního usuzování analogicky k Piagetovu modelu vývoje myšlení; tato snaha však bývá vnímána jako neodpovídající realitě (Narvaez, 2005). Další námitka směřuje k nekonzistenci odpovědí osob řešících daná morální dilemata. Fungování jedince není možné definovat pouze na základě jediného aktuálního stádia vývoje usuzování. Krebs a Dentonová (2005, s. 635) na základě svého zkoumání dochází k závěru, že „lidé nejsou tolik kognitivně určeni či strukturně konzistentní, jak Kohlbergův model předpokládá. Druhy morálních záležitostí, které lidé berou v úvahu a kontexty, v jejichž rámci o nich uvažují, na sebe vzájemně působí řadou individuálních rozdílů, jež určují, zda-li bude morální usuzování spuštěno, a pokud ano, tak v jaké podobě.“ Také se nepotvrzuje, že nižší stádia jsou během vývoje potlačena a během ontogeneze vyhasínají. Naopak, jak jsme již zmínili dříve, mohou být aktivována v rámci určitých kontextů či typu morálního dilematu. Vliv může mít i 'publikum', kterému je morální rozhodnutí prezentováno. Krebs a Dentonová v jiné stati uvádí, že „...v akademickém prostředí, kde bývá Kohlbergův test většinou zadáván, bývají studenti motivováni se maximálně snažit, aby udělali dojem svou inteligencí na zadavatele testu. Morální úsudky v rámci každodenního života se však obrací k jiným typům obecnosti v odlišných souvislostech, a to může ovlivnit jejich druhy morálních úsudků. Dokonce i v rámci akademického prostředí bylo zjištěno, že studenti vykazovali vyšší stádia morálního usuzování při zadání a vyhodnocení testu profesorem filozofie, než profesorem z oblasti obchodního řízení.“ (Krebs, Denton, 1997, s. 133) Nebylo také možné najít dostatek průkazných důkazů pro páté a šesté stádium (postkonvenční myšlení). Někdy bývá Kohlberg kritizován též za neoprávněně hodnotící přístup k hierarchii kategorií, které

<sup>134</sup> V rámci výzkumu Klinkerové a Hackmanna (2003) řada respondentů zdůvodňovala své morální činy 'pocit v žaludku', pocitem, že prostě tak musí jednat; motivací zde rozhodně nebyl záměrný morální úsudek.

často bývají prezentovány ve smyslu 'čím vyšší kategorie, tím morálnější přístup'. Ve svých důsledcích však zůstává otázkou, zda-li je morálnější, pokud nepomohu své rodině v nouzi z důvodu, že společenský řád říká něco jiného, než když nepomohu, protože se bojím potrestání.

Metodologie MJI se ukazuje být příliš závislá na vyjadřovacích schopnostech člověka. Lidé zpravidla ví více, než jsou schopni vyjádřit ve slovech. Pro dokládání morálního vývoje měl Kohlberg vysoké požadavky na prokazující charakteristiky vyšších stádií. Metodologie rozhovoru, která pro určení postkonvenčních stádií vyžaduje filozofickou argumentaci, ve většině případů znemožňuje naprosté většině jedinců být zařazen do těchto stádií. Z tohoto důvodu podcenil i morální kapacity menších dětí. Další metodologické potíže vznikají z důvodu používání hypotetických morálních dilemat. Tento typ dilemat se může velice lišit od konkrétních situací reálného života, ve kterých se jedinec musí každodenně rozhodovat. Hypotetická dilemata jsou často neosobní, omezená, nepřirozená, bez kontextu a emoční angažovanosti. Zároveň se také obvykle neshoduje to, co si člověk myslí, že by měl někdo neznámý v dané situaci udělat, s tím, když tento se tento člověk rozhoduje, co v dané situaci udělá sám.

Kohlberg zanedbal podíl nekognitivních faktorů na řešení morálních dilemat – osobnostních charakteristik, sociálních postojů, emocí, pohlaví, působení rodiny, kultury, situačních proměnných a dalších. Na rozdíl od hypotetických dilemat řešených v rámci MJI, většina morálních rozhodnutí, které lidé činí v každodenním životě, bývá doprovázena silnými emočními reakcemi. Krebs a Dentonová (2005, s. 637) na základě svého zkoumání zjistili, že „...různé druhy emocí doprovázejí různé typy dilemat. Například dilemata zahrnující přestupky druhých mají tendenci vzbudit hněv a spravedlivé rozhořčení; dilemata obsahující podlehnutí pokušení vzbuzují vinu, stud a obranné reakce; dilemata s tématem nátlaku a hrozby vyvolávají úzkost, strach, zášť a pocit marnosti; dilemata zahrnující reakci na potřeby druhých evokují sympatii.“ Lidé jsou emočně více zaangažováni na morálních dilematech s osobním nábojem než na neosobních dilematech. Emoce, jako například empatie, mohou být (vedle Kohlbergem zdůrazňované spravedlnosti) též dalším významným zdrojem motivace morálního chování.

Zatímco se kognitivně vývojová teorie věnovala spíše interpersonálním aspektům morálního fungování, tak oblast intrapsychických jevů byla úmyslně opomenuta. Jak být dobrým člověkem a žít dobrý život začalo být po snížení Kohlbergova vlivu opět důležitou otázkou morální psychologie. Pozornost teorie i výzkumu se znovu zaměřila na morální ctnosti a morální osobnost. Colby a Damon na základě kvantitativní analýzy vymezili charakteristiky osobností, které jsou vnímány jako morální vzor: „trvalá schopnost změny, jistota ohledně morálních hodnot a principů vyvážená s neochabujícím hledáním pravdy a nepředpojatostí, pokora, láska, pozitivnost, základní víra a identita, která spojuje osobní a morální aspekty jejich životů“ (Walker, 1999b, s. 147).

Jednoho z významných kritiků Kohlbergova přístupu představovala Carol Gilliganová. Ve své knize *Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů* (v originále *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*) z roku 1982 vytýká Kohlbergovi, že svůj model vytvořil na základě analýzy odpovědí zkoumaných chlapců, zatímco názory žen se neměly šanci projevit. Na základě svého kvalitativního zkoumání ženského morálního usuzování (vychází z reálného životního dilematu týkajícího se potratu) pak dospívá k názoru, že toto usuzování je ve své podstatě jiné než mužské. Podle

Gilliganové<sup>135</sup> ho mnohem více určují vztahy a méně princip spravedlnosti; její morálka péče se zakládá na principu nenásilí, zatímco Kohlbergova morálka spravedlnosti a práva vychází z principu rovnosti. Gilliganová také předpokládala, že zatímco princip morálky spravedlnosti se vyskytuje častěji u mužů, tak morálka péče je obvyklejší v ženské populaci. Kohlberg její námitku přijal a princip péče zahrnul vedle principu spravedlnosti do své teorie. Následné zkoumání však přineslo do oblasti genderových rozdílů nové podněty. Ukázalo se, že situace není tak jednoznačná, jak Gilliganová předpokládala. Další výzkumy ukázaly, že jak muži, tak ženy používají oba způsoby uvažování. Některá zkoumání neprokázala žádný výraznější rozdíl mezi těmito dvěma skupinami, jiná odhalila mírné rozdíly – v závislosti na použité metodologii. Významnější než odlišnost mezi muži a ženami se jevil rozdíl v podobě socializace jedince, typu zkoumaného dilematu<sup>136</sup> a role jedince, rysech a očekávání konkrétní společnosti.

Kohlbergova teorie také významně snižuje roli rodičů v rámci morálního vývoje dítěte a důraz je oproti tomu kladen na vliv vrstevníků. Jde pravděpodobně o důsledek reakce kognitivně vývojové teorie morálního chování na přístupy psychoanalýzy a sociálního učení, které naopak význam raných interakcí dítěte s pečující osobou pro rozvoj morálního chování vyzdvihovaly. Avšak studie ukazují, že „spolehlivá výchova, láska, podpora, citlivost a angažovanost jsou spojeny s morální zralostí dítěte ... a ... vývojový stupeň adolescenta je možné určit na základě rodičovské podpory, nikoli však rodičovským chováním povzbuzujícím rozvoj kognice.“ (Walker, Hennig, 1999, s. 361) Smetana na základě své empirické studie soudí, že jak kognitivní, tak emoční aspekty rodičovské interakce s dětmi mohou podporovat jejich morální vývoj. Zdůrazňuje, že emoce rodičů mohou „ovlivnit motivaci dítěte brát v potaz názory rodičů a mohou ovlivnit to, jak si dítě uloží v sobě některé morálně významné události, jako například reakce na provinění.“ (Walker, 1999a, s. 263-264) Kognitivně vývojová teorie proto neposkytuje odpovědi jak rodičům, tak vychovatelům, jakým způsobem vést dítě a jaké dispozice v něm podporovat pro rozvoj zralosti morálního chování.

Elliot Turiel, jeden ze spolupracovníků Kohlberga, v rámci své teorie (domain-centered approach) tvrdí, že je nezbytné rozlišovat sociální konvence a morální pravidla. Sociální konvence dle něj mohou být relativní a měnit se napříč časem a kulturami. Oproti tomu morální pravidla považoval, stejně jako Kohlberg, za univerzální. Podle Turiela pak morální vývoj znamená odlišení konvenčních a morálních pravidel. Blasi (1990) však namítá, že „Turiel si dopředu vytvořil filozofické rozhodnutí o tom, co morálka zahrnuje, definoval ji příliš úzce jako vnitřní znak akce a přitom zanedbal to, co si o tomto rozdělení zkoumaný subjekt myslí.“ (Narvaez, 2005, s. 123) Turiel také své přesvědčení založil na základě jediné velice úzké studie. Neokohlbergiánští (více viz kapitola 4.6.3) autoři s Turielem souhlasí, že lidé rozlišují mezi chováním vycházejícím z konvence a morálního přesvědčení, avšak nepovažují za prokázané, že tak činí na morálním základě. Jsou také přesvědčeni, že jedinec začíná odlišovat konvence od morálky až v době přechodu svého morálního usuzování do postkonvenčního stádia.

<sup>135</sup> Gilliganová vytvořila svou stupnici morálního usuzování analogickou Kohlbergovu modelu. Předkonvenční úroveň usuzování je charakterizována vlastním zájmem. Druhé konvenční stádium se vyznačuje sebeobětováním se a třetí úroveň vnímá péči o ostatní jako universální povinnost jedince.

<sup>136</sup> Rozdílnost vzniká zejména na základě toho, zda danou problematiku ženy či muži vnímají jako osobně významnou. Proto morálka péče byla u žen typická v rámci problematiky potratu, zatímco muži tuto morálku používali v okruhu témat kolem povinné vojenské služby.

Další oblast kritik Turiela a Kohlberga přichází na základě jimi vnímané kulturní univerzality morálky. Shweder a jeho kolegové zkoumali odlišnost morálky a konvencí mezi indickými dětmi a ukázalo se, že tyto rozdíly nejsou zdaleka tak jasné jako v americké společnosti. Na základě svého zkoumání pak Shweder dospívá k názoru, že existují různé 'morální reality', které jsou produkty odlišných kultur, jejich tradicí a historií. (Leman, 2001) Zmiňovaný Kohlbergův a Turielův model mají etnocentrickou povahu a odráží mužské, liberální, západní a racionalistické hodnoty. Jiné kultury však mohou být nositeli jiných hodnot. Shweder vymezil tři oblasti morálního myšlení: morálku autonomie (ethics of autonomy), morálku komunity<sup>137</sup> (ethics of community) a morálku 'božskosti'<sup>138</sup> (ethics of divinity). Zatímco morálka autonomie zaměřená na újmu druhého, práva a spravedlnost bývá v západní kultuře považována za celkovou oblast morálky, tak jiné kultury mohou morálku vnímat v širším pojetí.

Existuje ještě další kulturní proměnná, a to socioekonomický status v rámci daného kulturního společenství. Ukazuje se, že nejlivnější sociální třídy bývají více individualistické, kladoucí důležitost na hodnoty autonomie a individuální svobody, než je tomu u nižších tříd. Oproti tomu nižší třídy vnímali častěji jako morální problém neúctu či urážku (ohrožení morálky komunity) či odporné činy pošpinující 'chrám těla' (ohrožení morálky 'božskosti'). Výzkum Haidta, Kollerové a Diasové (1993) porovnával reakce na příběhy zahrnující urážky či pošpinění z morálního hlediska v rámci dvou kultur a v každé kultuře odlišného socioekonomického statutu<sup>139</sup>. Mimo Shwederem popsaných druhů morálky výzkum poukázal ještě na jeden typ zdůvodnění morálnosti či nemorálnosti činu, které nebylo možné zahrnout do žádného z nich. Šlo o normativní tvrzení, že prostě 'toto jednání je špatné' a je špatné samo o sobě bez potřeby nějakého dalšího zdůvodňování. Dané zdůvodnění se velice často opakovalo u jedinců s nízkým socioekonomickým statutem a podobné vysvětlení se nezdálo objevovat i v rámci našeho zkoumání klientů DPC. Výzkum překvapivě ukázal, že mezi sociálními třídami existují výrazné rozdíly ve vnímání morálky, a tyto rozdíly jsou větší mezi sociálními třídami než kulturami. „Vysokoškolští studenti v Philadelphii mají více společného se svými kolegy v Brazílii, než se svými sousedy s nízkým socioekonomickým statutem ... Pokud vysokoškolští studenti v rámci různých národů sdílejí pojetí autonomní morálky, pak zkoumání této skupiny bude budit přehnaný dojem kulturní universalitě morálního usuzování.“ (Haidt, Koller, Dias, 1993, s. 625).

Přes výše zmíněné kritiky Kohlbergova přístupu a překonání celé řady aspektů konceptu stádií morálního usuzování zůstává jeho význam pro vývoj psychologického zkoumání morálky neopominutelný. Přinesl do této oblasti zcela nový myšlenkový proud, který definitivně pozměnil způsob nahlížení na morální fungování jedince. Dodnes řada dalších teorií, o kterých budeme hovořit v následujícím textu, z něj vychází či se staví do opozice k jeho pojetí.

<sup>137</sup> Morálka komunity se zaměřuje na povinnosti, respekt, poslušnost autoritě, činy odpovídající pohlaví, kastě, věku či dalším komponentům sociální role.

<sup>138</sup> Morálka 'božskosti' vnímá self člověka jako spirituální entitu, která se snaží zabránit svému pošpinění a získat čistotu a svatost. Činy, které by zohavovaly a ponižovaly spirituální povahu jedince jsou odsouzené, i kdyby v sobě neobsahovaly újmu druhého člověka.

<sup>139</sup> Šlo dvě města v Brazílii – Porto Alegre (nejrozvinutější a nejbohatší část Brazílie) a Recife (velmi chudá oblast) a město ve Spojených státech – Philadelphia. Všechna města byla srovnatelná svou velikostí. Skupiny z nich byly vybrány na základě socioekonomického statutu a každá skupina byla ještě rozdělena na děti a dospělé.

## 4.5 Stručný nástin dalších vývojových směrů morální psychologie

Po období dominance Kohlbergovy teorie se další myšlenkové proudy rozštěpily do různých směrů. Každý z nich se snažil o důkladné prozkoumání některé ze složek morálního fungování a případně o zvážení významu této složky v porovnání s jiným aspektem. Pozornost se zaměřila na morální emoce, intuici, gender, věk, vzdělání, vliv školy, rodičů, osobnost, morální identitu a charakter, kontext a sociální variability a v neposlední řadě na vliv kultury a subkultury. Řadě těchto témat jsme se stručně věnovali již v rámci předchozí kapitoly, a tak se s nimi nebudeme vracet. V této kapitole se zaměříme na některé z dalších přístupů, které jsme dosud nezmínili či vzhledem k jejich významu pojednali pouze okrajově. Účelem této kapitoly není vytvořit kompletní soubor všech směrů rozvoje zkoumání morálního fungování, nýbrž nastínit možné směry, kam se toto zkoumání může ubírat. O integraci jednotlivých složek do komplexního modelu se pokusil Rest v rámci svého čtyřsložkového modelu, kterému věnujeme další část práce a o němž se opírá i výzkumná část této práce.

### 4.5.1 Sociálně intuitivní model Jonathana Haidta

Zkoumání morálních úsudků na základě racionalistickým modelů, které pojímaly morální úsudek jako výsledek racionálního procesu uvažování, dominovaly dlouhou dobu na poli morální psychologie. Jonathan Haidt přichází se svým sociálně intuitivním modelem (social intuitionist model) jako s alternativou k vysvětlení pomocí vědomých morálních úsudků jedince. Tento model snižuje význam individuálního morálního usuzování a zdůrazňuje význam sociálních a kulturních vlivů. Zároveň se zakládá na klíčovém předpokladu, že morální úsudek je obecně výsledkem rychlých, automatických vyhodnocení, tj. intuice jedince.

Intuice představuje, stejně jako usuzování, součást kognitivních procesů člověka. Podle Haidta (2001) se většina kognitivních procesů děje automaticky a mimo vědomou kontrolu a lidé často nejsou schopni vyjádřit, jak ve skutečnosti dospěli danému úsudku. Morální intuice (včetně morálních emocí) se objevuje dříve než morální usuzování a rozhodování a přímo formuje morální úsudek jedince. Sociálně intuitivní model odmítá tezi, že morální úsudek je důsledkem vědomého, záměrného a ve své podstatě pomalého uvažování. Ve většině případů morální úsudek vzniká velice rychle, automaticky, nezáměrně a bez úsilí na základě vnitřních intuitivních modelů. „Člověk nachází odpověď, která může být správná nebo špatná, s malým či dokonce žádným vědomým procesem, kterým k ní došel.“ (Haidt, 2001, s. 818) Jedinec tak v okamžiku, kdy se dozví o určité sociální události, pocítí buď souhlas či nesouhlas. „Emoční ohodnocení situace se děje tak rychle, automaticky a vše pronikajícím, že může být obecně považováno za nedělitelnou součást vnímání.“ (Haidt, 2001, s. 819)

Záměrné a vědomé morální uvažování v podstatě nastává až po vytvoření morálního úsudku a jeho cílem je najít argumenty a verbálně ospravedlnit již vytvořený morální úsudek druhým lidem. Jelikož lidé bývají velmi naladěni na skupinové normy, tak už pouhý fakt, že přátelé či známí mají určitý morální úsudek, může mít přímý vliv na



morální úsudek jedince. Toto 'sociální přesvědčování' (social persuasion) může fungovat také jako mechanismus pro zlepšování uvažování člověka<sup>140</sup>.

Jen zřídka se stává, že následné morální uvažování převáží a změní vliv primárního intuitivního úsudku. Může se to stát v situaci, kdy primární intuice je nejasná či slabá a jedinec disponuje velkou kapacitou racionálního zpracovávání informací. Druhou možností představuje stav, kdy jedinec vnímá morální záležitost z různých úhlů pohledu, a tak se v něm objevuje několik intuitivních modelů, které jsou ve vzájemném nesouladu. Výsledný úsudek je pak výsledkem buď nejsilnější intuice či ponechání rozhodnutí na racionálním uvažování a aplikaci určitého pravidla či normy.

Sociální aspekty mají významný vliv na morální úsudek. Motívem může být touha po skupinové kohezi – tj. zachování bezkonfliktní interakce s ostatními lidmi a snaha na ně udělat dojem. Jinou motivací představuje úsilí o udržení vnitřní ucelenosti pohledu na okolní svět a sebe sama, kdy kognitivní disonance může spustit celé spektrum různých obranných mechanismů. Haidt uzavírá: „Proces uvažování v rámci morálních úsudků může být schopný objektivně fungovat pouze za velice omezených podmínek: když má jedinec dostatečný čas a kapacitu na zpracování podnětu, motivací k tomu být precizní, když nezaujímá dopředu žádné úsudky, které potřebuje bránit či ospravedlňovat a pokud není motivován udržením svých vztahů či koherence. Takové podmínky je možné najít v rámci studií morálního úsudku, které používají hypotetická nebo neemocionální dilemata. Metody racionalistického výzkumu tak vytváří mimořádné a nereprezentativní druhy morálních úsudků.“ (Haidt, 2001, s. 821)

Haidt také zdůraznil vliv emocí na morální chování. „Lidé jsou často motivováni pomáhat druhým. Důvody pro pomáhání tvoří primárně afektivní složka, která zahrnuje jak empatii, tak odraz neštěstí a úzkosti druhého (reflexive distress), smutek, pocity viny a studu.“ (Haidt, 2001, s. 824). Emoční zkušenosti zahrnují změny v těle a pocity, které pak slouží jako zdroje informací pro vytváření úsudků a rozhodnutí.

Morální intuice vzniká jako automatický výstup vnitřního nevědomého souboru morálních představ. Vlastní morální vývoj probíhá na základě zrání, přirozené selekce a kulturního utváření těchto vnitřních intuicí. Haidt je přesvědčen, že nejcitlivější období pro toto zrání představuje pozdní dětství a adolescence.

Přínos Haidtovy sociálně intuitivní teorie spočívá ve zdůraznění automatické, intuitivní složky morálního fungování, která byla v důsledku dominance Kohlbergova modelu naprosto zatlačena do pozadí. Stačí vzpomenout na definice morálního chování (viz kapitola 4.1), které zahrnovaly do této oblasti pouze chování na základě vědomého a záměrného kognitivního procesu. Existence automatické a nezáměrné složky morální kognice byla potvrzena i dalšími autory (např. Narvaezová). K tomuto tématu se ještě vrátíme v souvislosti s nekohlbergiánským přístupem (kapitola 4.6.3).

<sup>140</sup> Sociálně intuitivní model říká, že pokud člověk vyhledává ke svým rozhovorům partnery, kteří jsou váženi díky své moudrosti a otevřenosti, tak rozhovory s nimi o důkazech, ospravedlnění a polehčujících okolnostech v rámci daného morálního dilematu mohou spustit řadu různých intuicí. Výsledný morální úsudek má pak daleko více jemných odstínů a je v důsledku toho i více rozumný a přiměřený.

#### 4.5.2 Morální emoce

Podobně jako jsme hovořili o 'kognitivní revoluci' v 60. letech 20. století, lze nazvat 80. léta dobou 'afektivní revoluce'. Role emocí v rámci morálního fungování byla opět zdůrazněna a dokonce vyzdvížena nad kognitivní stránku morálního chování. 90. léta 20. století přinesla do oblasti zkoumání emocí novou oblast zájmu, když se pozornost začala obracet také k automatickým, nevědomým a nezáměrným složkám morálního fungování (více viz kapitola 4.6.3).

Oblast emocí byla zkoumána spíše prostřednictvím řady výzkumů nejrůznějších aspektů vztahu emocí a morálního fungování než díky nějaké ucelené formulované teorii, kterou by zde bylo možné představit. Proto zde představíme několik sond do výsledků těchto výzkumů a zaměříme se na závěry, jež přináší dva nejcitovanější autoři – Martin Hoffman a Nancy Eisenbergová. Některým aspektům emocí v rámci morálního chování jsme se již věnovali v kapitolách 3.3.2.5 a 3.3.3.2.3, a proto se jim zde nebudeme s takovou podrobností věnovat.

Martin Hoffman se intenzivně zabýval zkoumáním morálních emocí u dětí, zejména pak empatií<sup>141</sup>. Výzkumy potvrdil svůj předpoklad, že děti mají obecnou tendenci empatizovat s druhými. Empatii pak definoval jako „zastupující emoční reakci, která se více vztahuje k situaci druhého než k situaci vlastní“ (Vitz, 1990, s. 713). Přestože empatie představuje primárně emoční reakci na základě vnímané skutečnosti, tak si dítě již brzy vytváří spolupůsobící kognitivní komponent, tj. starší děti a dospělí samozřejmě vědí, že jejich reakce je vyvozena z toho, co se děje někomu druhému. Porozumění interakcím s druhými umožňuje člověku pochopit, jak se pravděpodobně může cítit druhá osoba. Člověk k tomuto pochopení dospívá díky přímé mezilidské zkušenosti, kdy se učí odečítat různé podněty – výraz tváře, tón hlasu či pozici těla.

Základní projevy morálky u dětí pozoroval Hoffman již ve věku dvou let. Pomáhající chování bylo tak možné sledovat daleko dříve, než děti byly schopné formulovat a verbalizovat jakékoli morální principy. Většina raných empatických reakcí vzniká na základě situačních a neverbálních podnětů a je zprostředkována tzv. povrchním kognitivním zpracováním (shallow cognitive processing). To zahrnuje vnímání, představitivost a obrazovou paměť či jednoduchá verbální sdělení, které nesou intenzivní obrazová vyjádření či emoční obsahy. Během vývoje dítěte empatické reakce mohou postupně vést k formulování morálních principů, tj. abstrakci získané z konkrétních zkušeností.

Hoffman přichází také s pojmem pocitu 'empatického bezpráví' (empathic injustice), který vzniká v okamžiku, kdy člověk pozoruje znevýhodněného jedince v kontextu, ve kterém zřetelně vyčnívá neadekvátní chování jiných lidí. Pro morálně emoční reakci člověka je také významný vztah mezi nepříznivou situací oběti a jejím chováním či charakterem. „Pokud jedinec vnímá oběť jako špatnou, která si svůj osud zaslouží, pak se jeho empatická či sympatická tíseň (distress) sníží. Pokud je na oběť nahlíženo jako na primárně dobrou nebo alespoň ne jako na špatnou, nemorální či línou, tak je její osud viděn jako nespravedlivý. Poté empatická tíseň (či tíseň sympatická, vina či

<sup>141</sup> Hoffman ve svém pojetí do pojmu empatie zahrnuje i sympatii. Definice rozdílu mezi těmito dvěma pojmy je uvedena v kapitole 3.3.2.5.

empatický hněv) pravděpodobně vzroste.“ (Vitz, 1990, s. 713) Tím se zvýší pravděpodobnost, že jedinec bude motivován k prosociální akci.

Nancy Eisenbergová upozorňuje, že po době, kdy emoce byly vnímány jako výraz osobní, zaměřené a zaujaté perspektivy, a proto považovány za faktor narušující racionální morální myšlení, přišla nová doba, kdy „zaujaté emoční reakce jsou ospravedlnitelné; emoce pomáhají rozlišit morální znaky v rámci jednotlivých kontextů, motivují morální a snižují nemorální chování. Navíc mají i komunikativní roli tím, že odhalují naše morální hodnoty a zájmy jak druhým, tak nám samotným.“ (Eisenberg, 2000, s. 666)

Za klíčové emoce pro oblast morálky bývá považována vina, zahanbení a empatie spolu se sympatií. Základnímu vymezení těchto emocí jsme se již věnovali v kapitole 3.3.2.5, a tak se na tomto místě budeme věnovat především jejich souvislostem s morálním fungováním a některým zajímavým výsledkům jejich zkoumání v tomto kontextu. Stud a vina v sobě zahrnují vědomí zodpovědnosti a pocit, že člověk porušil určitý morální standard. Často vznikají v důsledku znepokojení nad důsledky jedince chování pro druhé. Stud se však častěji objevuje i nemorálních kontextech, a proto vina představuje emoci, která se s morálkou spojuje intenzivněji. Vina motivuje jedince k nápravě, doznání a omluvám. Vina<sup>142</sup> pozitivně koreluje s empatickými reakcemi, zatímco stud se vztahuje k externalizaci<sup>143</sup> problémů, včetně agresivního chování.

Empatii Eisenbergová (2000, s. 671) definuje jako „afektivní odpověď, jež pramení z vnímání a porozumění emočnímu stavu druhé osoby a podobá se tomu, co druhá osoba cítí nebo se předpokládá, že cítí“. Prostřednictvím dalšího kognitivního zpracování (tj. rozlišení stavu svého a druhé osoby) se pak empatická reakce zpravidla proměňuje v sympatii, pocit osobní tísně (personal distress) nebo jejich kombinaci. Sympatie oproti empatii zahrnuje pocity lítosti či zájmu o druhého a představuje emoci, která významně podporuje altruismus. Oproti tomu osobní tíseň představuje reakci na určitou emoci (například smutek, úzkost či znepokojení) druhého člověka. Sympatie bývá proto řazena mezi morální emoce, zatímco osobní tíseň motivuje spíše egoistické chování. Výzkumy opakovaně potvrdily pozitivní vztah mezi sympatií a prosociálním chováním. Jak sympatie, tak empatie jsou také spojovány s nízkou hladinou agresivity a externalizace potíží v adolescenci. Vznik pocitu sympatie nebo osobní tísně jsou podmíněny schopností regulace. „Lidé, kteří umí regulovat své emoce a s nimi související chování, častěji zažívají pocity sympatie než osobní tísně“ (Eisenberg, 2000, s. 674). A protože spokojené osoby jsou méně zaujaté vlastními potřebami, a proto lépe schopné reagovat na potřeby druhých, předpokládá se korelace mezi sympatií a pozitivním emočním vyladěním.

Vývoj sympatie, viny a studu souvisí s celou řadou faktorů socializace a s druhem rodičovské péče. Výzkumy ukázaly korelaci výskytu sympatie s následnými rysy rodičovské péče a socializace: vysoká úroveň sympatie u rodičů, umožnění vyjádření negativních emocí dítěte bez ublížení druhým, nízká hladina nepřátelských emocí v rodině, rodičovské praktiky pomáhající dítěti vyjádřit negativní emoce a zaměřit se porozumět emocím druhých lidí. Oproti tomu výskyt pocitů studu (za nízkého stupně pocitů viny)

<sup>142</sup> Je potřeba rozlišit situační a chronické pocity viny. Zatímco chronické pocity viny koreluje s negativním emočním naladěním, tak tento vztah u situačních pocitů viny nebyl nalezen.

<sup>143</sup> Externalizace znamená mentální přesun příčin problémů mimo jedince, do jeho okolí. Externalitní jedinci vnímají sociální realitu jako neovladatelnou, osudovou, závisující na štěstí či moci druhých osob. Oproti tomu subjekty, jež se vyznačují internalitou, vnímají sociální zkušenost jako důsledek vlastních aktivit a považují se za převážně odpovědné za různé situace, kterých se účastní.

souvisel s vysokou hladinou vzteku u rodičů, nepřítomností disciplíny – včetně hranic, citlivých kompromisů a uplatňování moci, a nepřítomností pozitivních reakcí na vhodné chování. (Eisenberg, 2000) Chronické pocity viny se vyvíjí, zejména u dívek, v rodinách s depresivními matkami.

Nedávné výzkumy ukázaly, že i tzv. nemorální emoce jako štěstí, smutek či hněv mohou předpovídat nebo korelovat s morálním chováním. Pozitivní emoční naladění souvisí se zvýšenou úrovní prosociality, zatímco negativní hladina vyladění redukuje pomáhající chování. Emoce jako hněv, znechucení nebo smutek bývají spojené s vnímáním nespravedlnosti či nemorálního činu. Zážitek negativních emocí jako vina či hněv, které se týkají aspektu spravedlnosti, často pak vedou k úvahám o otázkách spravedlnosti jako takové.

Morální chování také souvisí s intenzitou a charakterem emočního naladění. Ukázalo se, že děti, které zažívají časté a intenzivní negativní emoce, vykazují vysokou úroveň agrese a externalizace problémů (šikana, krádeže, lhaní), méně často se chovají prosociálně, neumí vhodně zacházet se svým hněvem a existuje u nich vyšší riziko závislosti na psychoaktivních látkách. Vysoká hladina hněvu a frustrace v dětství predikuje vyšší úroveň agresivity v předškolních letech a dále větší pravděpodobnost antisociálního chování spojeného s obviňováním druhých a delikvencí v adolescenci a dospělosti. Pokud jsou děti náchylné spíše k interiorizaci emocí jako je například úzkost, vykazují nižší hladinu agresivity a jejich socializace probíhá snadněji. Otupení a znečitlivění emočního prožívání pak v řadě případů může vést k antisociálnímu chování; příkladem mohou být jedinci s psychopatickými rysy, kteří vykazují velmi nízkou hladinu empatie a pocitů viny (a zároveň zvýšené pocity zlosti).

Regulace emocí a s ní spojené morálního chování byly popsány podrobně již v kapitolách 3.3.2.5 a 3.3.3.2.3. Proto na tomto místě pouze dodáme, že seberegulace hraje významnou roli jak v projevech morálního chování, tak v obecné oblasti sociální kompetence. Opakovaně se ukázalo, že vysoká úroveň regulace v dětství souvisí s rozvojem svědomí a ochotou jedince se angažovat, tj. schopností plně se zaujmout, činit nápravu, nepodvádět a odolávat svodu. Na druhou stranu rozvoj regulace je snížen u dětí, jež jsou vystaveny opakovanému násilí, a které tak chronicky zažívají negativní emoce jako hněv, smutek či úzkost.

Vztah emoční a kognitivní složky morálního fungování není ještě definitivně rozřešen. Na jedné straně stojí Kohlberg s prioritou morálního usuzování a se svou představou pocitů jako významotvorných činitelů pro interpretaci smyslu sociální situace, na straně druhé Hoffman hovořící o empatii jako základní emoci morálního fungování, jejíž podoby vyjádřené chováním dozrávají prostřednictvím kognitivního vývoje. Moderní přístupy se shodují na tom, že v morálním fungování hrají obě dvě složky svou roli. Pravdu tak můžeme hledat někde uprostřed a bude pravděpodobně potřeba ještě dalších výzkumů k definitivnímu objasnění jejich vztahu k morálnímu chování a k sobě navzájem.

#### 4.5.3 Model morální identity Augusta Blasiho

Výzkumy ukázaly, že jak morální usuzování, tak morální emoce se k výslednému morálnímu chování vztahují jen částečně. Ve snaze vyplnit mlhavé místo mezi těmito

dvěma faktory Augusto Blasi navrhl v roce 1983 vlastní model morálního fungování založený na morální identitě. Přestože řada odborníků v oblasti morálního fungování (Colby, Damon, Eisenbergová, Gibbs, Hoffman, Krebs, Rest, Narvaezová, Lapsleyová, Hart, Walker, Aquino, Reed a další) souhlasí s tím, že identita a morální charakter hrají významnou roli v motivaci morálního chování, tak Blasiho model představuje v současnosti nejpropracovanější koncepci identity ve spojení s morálním fungováním.

Model má tři základní součásti. Zaprvé, předtím, než morální úsudek vede k morální akci, musí nejprve projít 'úsudkem o zodpovědnosti' (judgment of responsibility). To znamená, že daná akce, kterou jedinec vyhodnotí jako morální, musí být také posouzena jako nezbytná. Člověk se rozhoduje nejen o tom, jaký je správný (morální) způsob naložení s danou situací, ale také, zda se na základě svého úsudku cítí také zodpovědný v tomto směru konat. Zadruhé, úsudky o odpovědnosti vychází často ze struktury self jedince. Morální identita tak odráží individuální rozdíly v míře, do jaké morálka představuje centrální charakteristiku self. Třetí komponentu modelu vytváří konzistence self (self-consistency). Existuje přirozená lidská tendence žít v souladu se svým vnímaným self; v případě, kdy self je zaměřeno především na morální témata, vzniká silná motivační síla k morální akci. (Hardy, Carlo, 2005)

O deset let později (1993) Blasi svůj model rozšířil o téma struktury identity, jež dále objasňuje roli identity v rámci morálky. Identitu jedince vnímá jako komplex dvou do jisté míry nezávislých proměnných identity – specifických obsahů, kolem kterých je self vytvořeno (objektivní součást identity), a způsobů, jakými jedinec identitu subjektivně zakouší (subjektivní součást identity). Morální obsahy identity se mohou u různých lidí lišit – „zatímco jedna osoba vidí jako klíčové pro svou identitu projevení soucitu, tak jiná osoba může zdůrazňovat čestnost a spravedlnost“ (Aquino, Reed, 2002, s. 1424). Avšak přestože Blasi uznává, že existují některé nepřekrývající se jedinečné charakteristiky morální identity, tak obecně soudí, že lze najít určitý společný soubor morálních rysů, který funguje jako základ morálního sebepojetí u většiny lidí. 'Být morální osobou' představuje významnou část sebepojetí jen u části jedinců, jiní lidé mohou být zaměřeni na odlišné aspekty své identity. Podle míry zásadnosti morální identity pro vlastní sebepojetí se pak liší i z ní plynoucí síla morální motivace, což má vliv na morální chování.

Se zráním subjektivní části identity se self zakládá více na vnitřních obsazích identity (jakými jsou hodnoty a cíle) než na vnější identitě (fyzické znaky a vztahy), a stává se více organizované a jednotné. V rámci zrání si také jedinec začíná stále více uvědomovat své možnosti působení a pocit vlastnictví 'své identity'. V souvislosti s těmito pocity člověk cítí zvýšenou odpovědnost za ochranu své identity a její realizaci v každodenním životě. Zralost identity s sebou nese větší touhu po konzistentnosti svého sebepojetí, nekonzistence vzbuzuje velmi negativní emoce. Tímto způsobem se identita stává motivačním zdrojem morální akce.

Na druhé straně lidé, kteří vnímají morálku jako centrální součást svého sebepojetí, nemusí zároveň prožívat pocit kontroly a zodpovědnosti za svou identitu (tj. mají jinou subjektivní zkušenost s morální identitou). „Morální ideály a z nich vyplývající požadavky prostě existují, dané svou povahou, nad kterou necítí žádnou kontrolu. V těchto případech pak prostě jen stojí vedle dalších jiných charakteristik, jež jsou všechny stejně významné.“ (Hardy, Carlo, 2005, s. 236) Tímto způsobem může být díky nedostatečné zralosti subjektivní identity vztah mezi morálním chováním a morální identitou umenšován.

Ve svém dalším zkoumání se poté Blasi zaměřil i na oblast morálního charakteru. Podle jeho teorie má morální charakter tři součásti: sílu vůle, morální touhy a celistvost. Je přesvědčen, že „...všechny tři oblasti ctností jsou nezbytné pro morální charakter, avšak různými způsoby: síla vůle je nutná pro překonání vnitřních a vnějších překážek k dosažení dlouhodobých cílů; celistvost se vztahuje k závazkům vůči vlastnímu sebepojetí; morální touhy řídí vůli a celistvost a naplňují je morálním smyslem.“ (Lapsley, Narvaez, 2004, s. 192)

Význam Blasiho modelu leží zejména v teoretickém skloubení oblastí morálky a identity a zároveň přináší pohled na jedince jako aktivního morálního činitele. „Jedinci nejsou pouhými příjemci morálního porozumění skrze kognitivní vývoj a proces socializace; spíše si výběrově a záměně vštěpují morální hodnoty, jež mají osobní důležitost, a propojují je do svého sebepojetí ... získávají tak kontrolu a ručení nad svou morálkou a tím se udržuje jejich odpovědnost za ni.“ (Hardy, Carlo, 2005, s. 237)

## 4.6 Minnesotská škola morálního vývoje

Minnesotská škola přinesla do oblasti zkoumání morálního fungování řadu nových poznatků a zároveň se pokusila integrativním přístupem sjednotit soubor dosavadního poznání v této oblasti. V následující části se budeme věnovat jejímu vývoji, který probíhal od 70. let 20. století až do současnosti. Dále podrobně popíšeme dvě oblasti jejího největšího přínosu pro porozumění morálnímu chování a usuzování – čtyřsložkový model morálního chování a neokohlbergiánský přístup. Integrovaný pohled minnesotské školy na morální fungování člověka tvoří teoretický základ pro výzkumnou část této práce.

### 4.6.1 Vývoj minnesotské školy

Vznik minnesotské školy morálního vývoje a její rozvoj úzce souvisí s postavou Jamese Resty. Tento žák Kohlberga původně vycházel z práce a teoretických konceptů svého učitele. Podobně jako řada dalších Kohlbergových žáků si však brzy začal být vědom rozdílu mezi Kohlbergovou teorií a daty získanými z empirických výzkumů prostřednictvím Moral Judgement Interview (MJI). Byl přesvědčen, že empirická data na základě spontánně generovaných odpovědí v rámci interview nejsou schopna reálně vyhodnotit skutečnou úroveň morálního usuzování jedince, jelikož vyžadují nejen úroveň daného stupně usuzování, ale též zároveň dostatečnou verbální a formulační schopnost pro jeho vyjádření. Již ve své disertační práci si Rest povšiml, že porozumění a preference určitých morálních tvrzení jsou dostatečná pro stanovení morálního stádia zkoumaného jedince.

Po příchodu na minnesotskou univerzitu se proto Restův zájem obrátil k vývoji metodologie, jež by byla přizpůsobena kognitivně vývojové teorii, avšak minimalizovala by praktickou stránku Kohlbergova systému. Tato první fáze minnesotského přístupu probíhající v sedmdesátých letech 20. století se zaměřila na vytvoření metodologického nástroje, jež by byl schopen měřit úroveň morálního vývoje. V roce 1974 byl poprvé publikován Defining Issue Test (DIT), který se díky své snadné použitelnosti brzy stal široce využívaným testovacím nástrojem. Zaměřoval se, podobně jako MJI, na morální dilemata. Ke každému z morálních dilemat (některá byla dokonce identická s Kohlbergovými) bylo přiřazeno dvanáct položek, které představovaly výroky, jež by protagonista příběhu měl vzít v úvahu. Zkoumaná osoba měla za úkol ohodnotit jednotlivé položky na pětibodovém spektru podle jejich důležitosti. Větší část z výroků odpovídala různým Kohlbergovým stupňům morálního usuzování, menší část sloužila ke kontrole spolehlivosti výsledků. V druhé části respondent vybíral čtyři položky, které nejlépe reprezentovaly jeho zdůvodnění pro vyřešení dilematu. Na základě souboru získaných dat pak vznikl ukazatel morálního usuzování, jenž primárně nebyl orientován na stádia morálního úsudku, nýbrž stanovoval na kontinuální škále úroveň morálního usuzování. Zacielenost měření morálního usuzování na porozumění v úrovni daného stádia spíše než na jejich zjišťování či rozpoznání využívané Kohlbergovým MJI kladlo nižší nároky na zkoumané osoby, a umožnilo tak snadněji dosahovat vyšších úrovní morálního usuzování. Minnesotská skupina se také zaměřila na dosažení validity a reliability DIT jako psychometrického nástroje.

Z teoretického hlediska pak minnesotská škola dospěla k přesvědčení, že není možné jedince zařadit pouze do jednoho z šesti stádií. Akceptovali variabilní výsledky, které přinášelo měření prostřednictvím DIT a navrhli alternativní model, který předpokládal variabilitu výsledků napříč jednotlivými stádii a jejich vzájemné překrytí. Tento tzv. komplexní model stádií (complex stage model) popisoval morální vývoj jedince na základě posouvajícího se rozložení odpovědí, kdy Kohlbergova stadia sloužila pouze jako ukazatel tohoto vývoje.

Po konsolidaci a několika revizích DIT přichází druhá fáze vývoje minnesotské skupiny, kdy DIT začalo být široce používaným nástrojem pro zkoumání morálního vývoje v nejrůznějších kontextech. K tomu přispěly i pro počítač upravené skórovací systémy, které umožňovaly rychlé vyhodnocení získaných výsledků. Během osmdesátých let začalo v rámci minnesotské školy narůstat přesvědčení, že pouhé zaměření na morální úsudek nestačí a je nezbytné zahrnout i další procesy související s morálním fungováním. Pro tento posun zaměření byl též klíčový Blasiho (1980) výzkum vztahu morálního usuzování a morálního chování, o kterém jsme již hovořili v kapitole 4.1.1. Výsledky tohoto výzkumu vedly postupně k přesvědčení, že je nezbytné zaměřit se na zkoumání morálních činů jako proměnných morálního usuzování. Minnesotská skupina též dospěla k názoru, že „neschopnost najít silné vztahy mezi morálním usuzováním a morální akcí nepramení z metodologických problémů, ale z koncepčních chyb“ (Thoma, 2002, s. 235).

Na základě zkoumání relevantní literatury z oblasti morální psychologie se pak Rest pokusil určit další procesy, jež se mimo morální usuzování na morálním chování podílí. V druhé polovině 80. let tak byl zformulován čtyřsložkový model morálního chování, jenž definuje, že „morální akce je výsledkem působení minimálně čtyř složek, které fungují jak jednotlivě, tak ve vzájemné interakci“ (Thoma, 2002, s. 235). V tomto třetím stádiu vývoje minnesotského přístupu, tak významně poklesl význam DIT a souvisejících otázek. Tato fáze se také intenzivně zaměřila na morální vzdělávání. Integrativní povaha čtyřsložkového modelu znamenala významný příspěvek k porozumění různým komponentám a procesům morálního fungování. Teoretické a empirické zkoumání tohoto modelu pokračuje do současnosti.

Čtvrtou, a v současnosti nejčerstvější, fází vývoje minnesotské skupiny představuje tzv. neokohlbergiánský přístup. Tento přístup na základě výzkumů pomocí DIT, kritik a nových teoretických i praktických poznatků přehodnocuje oblast morálního usuzování a jeho měřicího nástroje DIT. Vzniká nová teorie morálních schémat, jež nahrazuje Kohlbergova stadia; pozornost je věnována také automatickým, nevědomým a nezáměrným procesům morálního usuzování a charakteru 'morálních expertů'. V neposlední řadě jsou naznačeny možnosti vzdělávání v oblasti morálního charakteru.

Minnesotská škola se v současnosti nachází již ve čtvrtém desetiletí své existence. Během své historie vnesla řadu nových poznatků do zkoumání morálního fungování. Její vývoj však pokračuje stále dál a v následujících kapitolách si představíme jeho současné směry.



#### 4.6.2 Čtyřsložkový model morálního chování

Čtyřsložkový model (Four Component Model) byl poprvé představen v roce 1983 jako součást publikace Handbook of Child Psychology. Rest zde formuluje myšlenku, že „teorie morální psychologie zahrnující pouze jednu proměnnou jsou neudržitelné tváří v tvář komplexitě morálního fungování“ (Walker, 2002, s. 354). Snažil se proto popsat psychologické procesy, které ve vzájemné interakci tvoří pozorované morální chování. Byl přesvědčen, že „aktuální chování musí být součástí toho, co definuje morálku ... a intrapsychické procesy, jež na aktuální chování nemají vliv, přestože mohou souviset s psychologickým fungováním, nemohou být morálně relevantní. Chování může být považováno za morální pouze tehdy, když známe jak pozorované chování, tak psychologické procesy, které způsobily jeho vznik.“ (Walker, 2002, s. 354)

Rest formuloval následující čtyři složky morálního chování – morální senzitivitu, morální úsudek, morální motivaci a morální charakter (někdy také označovaný jako morální akce). Morální senzitivita se vztahuje ke schopnosti rozpoznat a starat se o morální záležitosti, morální úsudek znamená schopnost uvažovat a ospravedlnit morálně ideální způsoby chování, morální motivace vymezuje motivační systém, který dává přednost morálně ideální volbě před jinými volbami a požadavky, a morální charakter pomáhá produkovat vhodné chování a vytrvat v něm. Model nepředpokládá, že by jednotlivé složky musely nutně probíhat v jednoduché lineární sekvenci dané jejich pořadím, nicméně toto pořadí vzniklo jako určité zobecnění pozorované logické návaznosti.

Každá ze čtyř komponent v sobě zahrnuje jak emoční, tak kognitivní procesy. Obě oblasti spolupůsobí jednak v rámci jednotlivých složek, tak napříč mezi nimi. Rest byl přesvědčen, že „emoční procesy jsou klíčové pro tok informací napříč komponenty“ (Thoma, 2002, s. 237), tj. že síla vztahu mezi jednotlivými komponenty je dána mírou emočního nabuzení jedince. Emočním procesům se tak přiznala důležitost v rámci ovlivňování výsledného morálního chování a byl též naznačen interagující vztah mezi emočními a kognitivními procesy. Bohužel zatím většina z těchto navržených vztahů dosud nebyla výzkumně ověřena.

Vedle zaměření na afektivní stránku lidského morálního fungování přinesl čtyřsložkový model také své vysvětlení, jak se široce založené makro-morální systémy vztahují ke každodenní mikro-morálce jedince. Tradiční způsoby měření morálky (MJI, DIT) se vztahovaly právě k makro-morálce a snažily se maximálně redukovat vliv dalších proměnných, jako například kontextu, situačních tlaků či afektivních reakcí. Zkoumaná dilemata byla proto vymezena jako co nejméně ambivalentní; obecně definovala situaci a vyžadovala jednoduchou odpověď. Morální dilemata běžného života však kromě této oblasti, kterou bychom mohli vymezit jako oblast druhé složky čtyřsložkového modelu, zahrnují celou řadu komplexit a ovlivňujících proměnných. Čtyřsložkový model právě na tyto komplexity reaguje definováním dalších třech složek, které hrají při výsledném reálném každodenním morálním chování svou roli. „Interpretace situací každodenního života je výsledkem procesu, při kterém informace jedné složky jsou ovlivňovány a zároveň působí na informace ostatních komponent. Díky směsici morálních a nemorálních činitelů, které ovlivňují tuto interpretaci, jsou situace z běžného života považovány za vysoce kontextuální, emoční a vystavené řadě soupeřících tlaků a zájmů. Vytvoření čtyřsložkového modelu souviselo zejména se snahou přinést tento pohled na morální

fungování a popsat různé procesy ovlivňující porozumění a jednání v rámci běžných životních situací.“ (Thoma, 2002, s. 238)

Morální selhání může být důsledkem nedokonalosti či zkreslení v jakékoli z komponent. Důvody se mohou různit od neschopnosti rozpoznat morální znaky dané situace až po neschopnost či neochotu realizovat optimální morální volbu. Jak jsme již zmínili, jednotlivé složky modelu nemají jednoznačnou časovou či lineární následnost. Často je možné pozorovat různé zpětnovazební smyčky či působení jednotlivých komponent na sebe navzájem.

Snahou čtyřsložkového modelu bylo shrnout poznání morální psychologie do jednoho celku, sloučit poznatky různých teoretických tradic a definovat širokou koncepci morálního chování. Další záměr představovalo vytvoření analytického nástroje, jenž by se věnoval řadě koncepčních problémů (například vztahu mezi kognicí, emocemi a chováním), a v neposlední řadě i poskytnutí rámce pro realizaci a vyhodnocení různých morálních intervencí.

#### **4.6.2.1 Morální senzitivita**

Morální senzitivita představuje první ze čtyř komponent čtyřsložkového modelu. Rest ji v největší stručnosti definuje jako „uvědomování si toho, jak naše činy ovlivňují druhé lidi“ (Myyry, Helkama, 2002, s. 36). Morální vědomí znamená uvědomění si, že určitá situace nese morální obsah a je tedy legitimní o ní uvažovat z morálního hlediska. Morální senzitivita zahrnuje interpretaci situace, schopnost uvědomit si, jaké strany jsou na situaci zaangażovány, jak určitý čin ovlivní jednotlivé strany a jaké morální aspekty a souvislosti situace obsahuje, empatii a přebírání rolí, konstrukci alternativních scénářů a v neposlední řadě i porozumění vlastním intuicím a emočním reakcím. Konkrétní morální situace v sobě často nese řadu ambivalencí ohledně významných činitelů, perspektiv a záměrů jednotlivých osob, uskutečnitelných možností i pravděpodobných důsledků různých jednání. Morální senzitivita napomáhá tento vysoce komplexní a roztržštěný obraz složit do určitého smysluplného celku, na jehož základě mohou být informovány a ovlivňovány další složky morálního chování.

Morální senzitivita v sobě zároveň nese jak složku kognitivní (přebírání rolí, vyhodnocení situace a důsledků různých činů atp.), tak emoční (empatie, sympatie, vina atp.). Situace mohou vzbuzovat řadu různých emocí; například můžeme s někým automaticky sympatizovat, zatímco jiná osoba v nás může vzbuzovat nelibost. Je však potřeba si své první dojmy a probíhající pocity uvědomovat, protože ovlivňují naši interpretaci situace. Zahrnuje též jak morální percepci, tj. zpozorování problémové situace, tak morální imaginaci, tj. interpretaci situace podle toho, kdo může být ovlivněn, jaké jsou možnosti řešení a jaké pravděpodobně mohou vzniknout reakce a výsledky. Pardales (2002, s. 431) k tomu říká: „Naše morální imaginace zvyšuje naši schopnost vnímat situace, které vyžadují naši pozornost. ... Zvýšená morální percepce nás činí citlivými k situacím, ve kterých bychom mohli být jinak otrlí a bezcitní. Vedle zlepšeného vnímání morálně relevantních situací nám také morální imaginace dodává schopnost zasadit naše vnímání do příslušného kontextu.“ Dále má morální senzitivita jak část vědomou, tak nevědomou (intuice), které spolu navzájem interagují.

K této komponentě čtyřsložkového modelu se vztahuje celá škála výzkumů v oblasti morální psychologie. Z těch, o kterých jsme již hovořili, jde například o téma klasifikace sociálních situací na morální, konvenční a osobní (Turiel), roli empatie (Hoffman), sociální perspektivy (Seman) či intuice (Haidt). Z minnesotské školy se této složce věnovala zejména Bebeauová a Narvaezová.

Bebeauová vytvořila a následně prakticky ověřila Ethical Sensitivity Test<sup>144</sup> (EST), který vyhodnocuje reakce účastníků na realistické dramatizace situací (v audio či video podobě), které nesou určité morální znaky. Výsledky jejího zkoumání přinesly zjištění, že existuje významná individuální variabilita v rámci morální senzitivity a že morální senzitivita se výrazně liší od morálního úsudku. Mezi oběma složkami byly nalezeny jen velice slabé korelace, což indikuje, že jde skutečně o dva na sobě značně nezávislé procesy. Ukázala se také závislost mezi úrovní morální senzitivity a délkou formálního vzdělávání – jedinci s delší dobou formálního vzdělávání vykazovali vyšší hladiny senzitivity. Šlo však o výzkumy v kontextu profesní etiky a je třeba ještě prověřit, nakolik se morální senzitivita a úsudek potkávají v rámci každodenních morálních záležitostí. (Myry, Helkama, 2002).

Narvaezová se věnovala tomu, jak lidé zpracovávají morální události předkládané v textové podobě (ačkoli tuto techniku lze rozšířit i na jiná média a reálné životní situace). Její výzkum je založen na předpokladu, že znalosti jedince o okolním světě jsou strukturovány do mentálních schémat<sup>145</sup>, jejichž podoba ovlivňuje zpracování a interpretaci přijímaných informací. Výzkum zjistil, že děti interpretují morální události s výrazným zkrácením. To Narvaezové potvrdilo její předpoklad, že lidé jsou schopni porozumět tomu, co je v souladu s jejich schématy, avšak špatně vykládají to, co v souladu není. Ukázalo se, že morální porozumění a senzitivitu ovlivňuje kulturní zázemí, typ morální situace a vývojový stupeň jedince.

Finští autoři Myryová a Helkama (2002) se ve svém výzkumu zabývali souvislostmi morální senzitivity (měřené pomocí upravené podoby EST) s hodnotovou orientací jedince měřenou prostřednictvím Schwartz Value Inventory a zároveň možností jejího rozvoje. Zkoumanou skupinou byli studenti sociální psychologie, kterým byl předložen příběh v rámci profesního kontextu (z oblasti sociální práce) a kteří po přečtení daného příběhu měli vybrat základní prvky, jež je pro vyřešení problému potřeba vzít v úvahu. Výsledky ukázaly, že morální senzitivita významně negativně koreluje s třemi hodnotovými skupinami – moc, požitkářství a podněty. Pozitivní korelace se ukázala s hodnotovou skupinou univerzalizmu. Vysoká úroveň sebetranscendence (tj. motivace překračovat své sobecké zájmy a podporovat blaho ostatních reprezentované hodnotami jako universalismus a laskavost) byla významně spojena se schopností empatie. Ukázalo se také, že výcvik v oblasti profesní etiky má smysl u jedinců s nízkou úrovní sebetranscendence; v těchto případech výcvik podpořil jejich morální senzitivitu. U osob s vysokou úrovní, které měly již od počátku vyšší hladinu morální senzitivity, nemělo další cvičení vliv.<sup>146</sup>

<sup>144</sup> Ethical Sensitivity Test (Test etické senzitivity) se primárně zaměřil pro studenty stomatology. Termín 'test etické senzitivity' namísto 'test morální senzitivity' byl použit z důvodu, že měřil schopnost jedince vysvětlovat situace vzniklé v rámci zdravotnického zařízení na základě etického kodexu zubařů.

<sup>145</sup> O mentálních schématech budeme ještě více hovořit v kapitole 4.6.3.

<sup>146</sup> Zde můžeme vidět možnost působení na klienty DPC, jejichž pozorovaná hladina morální senzitivity a s ní související empatie, bývá nižší než je obvyklé v běžné populaci.

Klinkerová a Hackmann (2003) ve svém výzkumu ředitelů středních škol zjistili, že řada z nich často vnímá morální situace intuitivním způsobem, prostřednictvím 'vnitřního pocitu' či 'pocitu v žaludku' (tzv. gut feelings). Většinou jde o vymezení adekvátnosti určité reakce na morální situaci prostřednictvím různých obměn slova 'správné', bez dalšího vysvětlení. (Podobné výroky byly obvyklé i při zkoumání klientů a pracovníků DPC pro účely této práce.)

Bredemeierová a Shields (Erwin, 2000) popsali tři různé faktory, které ovlivňují morální senzitivitu: kontextové vlivy (vlivy prostředí), osobní kompetence (kognitivní a emoční proměnné, které utlumují nebo potencují morální chování) a fungování ega jedince (koordinace funkcí různých psychologických procesů). Výzkumy Erwina (2000) potvrdily jejich teorii, že čím více je daná morální situace ambivalentní, tím méně morálně senzitivní k ní jedinci jsou. Největší morální senzitivitu pak bylo možné vidět v rámci jasně vymezených hypotetických případů, které se vyznačovaly minimální ambivalencí. Studie Bredemeierové a Shieldse na druhou stranu nepotvrdily teorii, že morální senzitivita se vztahuje ke schopnosti přebírat různé role a sociální perspektivy.

Z obecného hlediska je možné prohlásit, že každý jedinec přirozeně disponuje určitou úrovní morální senzitivity; lidé s vyšší hladinou mají přirozenou schopnost lépe vnímat morální souvislosti v dané situaci. Projevení morální senzitivity v rámci konkrétní morální záležitosti je výrazně situačně vázané. Člověk tak může jednat nemorálně pouze v důsledku toho, že nevyhodnotí danou situaci jako morální. Chambliss v této souvislosti tvrdí, že „největší morální nebezpečí nespočívá v tom, že uděláme špatné rozhodnutí, ale v tom, že si vůbec nevšimneme, že nějaké volbě čelíme“ (Killen, 2002, s. 412).

#### **4.6.2.2 Morální úsudek**

Morální úsudek představuje druhou součást čtyřsložkového modelu. Jelikož jsme o morálním úsudku hovořili již několikrát - v souvislosti s kognitivně vývojovou teorií Kohlberga a její kritikou (kapitoly 4.3 a 4.4), v kapitole o vztahu morálního usuzování a chování (kapitola 4.1.1), v souvislosti s teoretickým vývojem minnesotské školy (kapitola 4.6.1) a ještě se mu budeme věnovat v rámci neokohlbergiánského přístupu (kapitola 4.6.3), tak na tomto místě danou problematiku pouze stručně načrtne.

Morální úsudek jako komponenta čtyřsložkového modelu v sobě zahrnuje usuzování o možných jednání v rámci dané situace a úsudek o tom, která z těchto akcí by byla nejmorálnější. Jedinec se snaží najít nejlepší řešení nebo rozhodnutí ohledně morálního problému. Morální úsudek představuje významnou součást rozhodovacího procesu. Optimální rozhodnutí či efektivní vyřešení problému se zakládá na existujících kognitivních a afektivních schopnostech jedince. Mezi základní kognitivní dovednosti patří „porozumění tomu, co to morální problém je, znalost použitelných morálních norem, používání usuzování pro určení nejlepšího řešení, přemýšlení o situaci tak, aby bylo jisté, že bylo použito nejlepší řešení a plánování toho, jak uskutečnit dané rozhodnutí“ (Bock, 2001, s. 8). Mezi afektivní součást morálního úsudku můžeme počítat například smysl pro spravedlnost či péči. Dále na základě Haidtova modelu (viz kapitola 4.5.1) můžeme mluvit o intuitivní části morálního úsudku. Haidt (Greene, Haidt, 2002, s. 517) definuje, že „morální úsudek se podobá spíše estetickému úsudku: vidíme určité jednání nebo slyšíme daný příběh a na jejich základě se v nás objevují bezprostřední pocity souhlasu či nesouhlasu“.

Propojení mezi kognitivní a afektivní stránkou morálního úsudku nebylo dosud dostatečně zkoumáno; v rámci experimentálních přístupů stále převažuje zaměření na poznávací, racionální oblast lidského usuzování. Restův čtyřsložkový model se zaměřuje v duchu Kohlbergiánské tradice zejména na otázky spravedlnosti a sociální spolupráce. Vedle toho však existují i další přístupy orientované na jiné součásti morálky – například morálka péče Gilliganové či Shwederova morálka komunity a 'božskosti' (viz kapitola 4.4). Nové poznatky v tomto směru přináší také neokohlbergiánský přístup, který se zaměřuje na oblast nevědomých, nezáměrných a automatických procesů daných vnitřními mentálními schémata jedince.

Minnesotská škola přichází se zjištěním, že morální úsudek můžeme rozdělit do tří relativně nezávislých konstruktů, které odrážejí různou míru abstrakce: abstraktní struktura stádií či vývojových schémat (tj. konstrukt, na nějž se zaměřovalo DIT a MJI), střední úroveň morálních konceptů a konkrétní pravidla či kodexy. Střední úrovní morálních konceptů se ve své práci zabývali Thoma a Bebeauová. Jde o konstrukty, jež jsou konkrétnější než abstraktní schémata, avšak obecnější než konkrétní pravidla. Tyto koncepty fungují přibližně na úrovni profesní etiky (například může jít o koncept informovaného souhlasu) a mohou tak dobře sloužit jako vodítka pro morální akci. Thoma a Bebeauová vytvořili i měřicí nástroj Intermediate Concept Measure (ICM), jenž popisuje několik morálních situací a žádá respondenty, aby ohodnotili nabízené možné reakce a jejich ospravedlnění. Ukazuje se pouze mírná korelace mezi tímto nástrojem a DIT, což potvrzuje přesvědčení, že ICM umožňuje zkoumat jinou část morálního úsudku než DIT. (Walker, 2002)

Frostová, Michael a Guarino (1997) se zabývali zkoumáním vztahu morálního úsudku a hodnotových orientací jedince<sup>147</sup>. Výzkum potvrdil jejich přesvědčení, že mezi morálním úsudkem, jenž zahrnuje rozhodování mezi správným a nesprávným jednáním, a hodnotami, které jsou zdrojem motivace pro provedení vybraného jednání (a tedy součástí třetího složky modelu) neexistují významné vztahy a že tedy jde o dva skutečně oddělené komponenty, které se vztahují více k výslednému jednání, než k sobě navzájem.

Na závěr můžeme říci, že zkoumání morálního úsudku byla věnována již celá řada studií vyhodnocující jej z různých úhlů pohledu a teorií. V rámci čtyřsložkového modelu zajišťuje morální úsudek zejména základní a obecné vymezení dané morální situace.

### **4.6.2.3 Morální motivace**

Třetí součást čtyřsložkového modelu představuje morální motivace. Zaměřuje se na otázku 'proč se chovat morálně'. Morální motivace znamená dávat přednost morálním hodnotám před jinými hodnotami a obsahuje v sobě závazek udržovat morální směřování svého chování a nést zodpovědnost za jeho výstupy. Motivace vlastního morálního chování v sobě zahrnuje dva aspekty. První zahrnuje dokončení konkrétní morální akce, zatímco druhý představuje obecnou morální orientaci v rámci celkového fungování jedince. „Pokud člověk není poháněn morální identitou obecně, tak může činit věci, které ublíží jiným lidem. Podobně, pokud člověk nemá na mysli konkrétní morální cíl v okamžiku, kdy jedná,

<sup>147</sup> Hodnoty byly v rámci toho výzkumu měřeny prostřednictvím Rokeachovy 'konceptualizace lidských hodnot' (Conceptualization of Human Values), zatímco pro měření morálního úsudku bylo využito DIT.

tak může jednat takovým způsobem, který zraní ostatní či jeho samotného. Výchova morální motivace probíhá prostřednictvím učení se respektu k druhým, jednání na tomto základě a rozvoji pozitivní identity.“ (Narvaez, Lies, 2001, s. 8)

Kohlberg předpokládal, že opravdové morální porozumění je sebemotivující<sup>148</sup> a nese v sobě dostatečnou sílu, aby umožnilo morální akci. Často zmiňované rozdíly mezi morálním usuzováním a morálním činem tento předpoklad značně zpochybnily a v současnosti je jasné, že usuzování a rozpoznání ideálního směřování morálního činu (druhá složka morálního chování) neznamena, že se jedinec bude cítit povinen tímto směrem jednat.

Čtyřsložkový model zatím, díky malé koncepční a výzkumné práci na této složce, příliš jasných odpovědí do této oblasti nepřinesl. Rest identifikoval v rámci svého studia literatury několik rozdílných teorií morální motivace, avšak dosud nebyla navržena jejich syntetizace či konkrétní začlenění do modelu. V rámci minnesotské školy se morální motivaci částečně věnovala Bebeauová, která se snažila o vývoj výzkumného nástroje pro měření závazků jedince k profesním hodnotám jeho povolání v rámci konceptů odpovědnosti a autority – Professional Rule Inventory. (Walker, 2002) Tato autorka je přesvědčena, že „morální motivace se váže ke konceptům já, jakými je například profesní identita, která zahrnuje morální prvky a odlišuje tak profesi od zaměstnání či obchodu“ (Klinker, Hackmann, 2003, s. 11).

V rámci komponentu morální motivace se jako obzvláště významné ukazuje propojení kognitivní a emoční složky pro porozumění závazkům jak k určitému morálnímu ideálu, tak k rozvoji morální identity a osobnosti. V současnosti už je zřejmé, že mnoho různých typů morální motivace může fungovat souběžně.

Jeden ze zdrojů morální motivace představuje morální identita (již dříve zmíněná v kapitole 4.5.3). Blasi a dále také autoři Colby & Damon a Hart & Fegley identifikovali morální identitu, zejména pak významnost morálních hodnot pro koncepci sebepojetí, jako klíčovou oblast morálního fungování. Cobly a Damon studovali osoby, jež fungovaly jako morální příklad. Ukázalo se, že tito jedinci se necítili být morálně odvážnější, spíše věřili, že jiný způsob chování prostě není možný či přijatelný. Jejich chování pak vyplývalo z konstrukce identity okolo morálních přesvědčení a v důsledku toho byly některé činy viděny ne pouze jako 'nemorální', ale zejména jako 'nemyslitelné'. (Maclean, Walker, Matsuba, 2004) K tomu neokohlbergiánský směr (více viz kapitola 4.6.3) dodává, že „morální kategorie, které představují nepostradatelnou, ústřední a významnou součást sebepojetí jedince, jsou tytéž, jež jsou chronicky přístupné pro interpretaci sociální oblasti“ (Lapsley, Narvaez, 2005, s. 30). K morální identitě se úzce vztahuje pojetí hodnot. Podle Resta se třetí složka, tj. morální motivace, úzce týká právě lidských hodnot a jejich uspořádání.

Nemůžeme ponechat stranou kognitivní stránku, tj. motivaci morálního chování na základě morálních úsudků a stanovení morálních ideálů, jak již definoval Kohlberg. Na druhé straně představují významnou motivační oblast emoce. Může jít o Hoffmanem (viz

<sup>148</sup> Podle Kohlberga se jednotlivé motivace liší podle úrovně morálního úsudku, na kterém se jedinec nachází. Tak můžeme od nejnižší úrovně po úroveň nejvyšší pozorovat následující motivace: vyhnutí se trestu, manipulace s odměnami druhých, nesouhlas ze strany druhých, cenzura od legitimních autorit, pociny viny, společenský respekt či nerespekt a sebeodsuzování.

kapitola 4.5.2) popsanou empatickou a sympatickou 'tíseň' (distress)<sup>149</sup> či o motivaci morálními – empatie, sympatie, vina, atp., a nemorálními – hněv, úzkost, atp., emocemi a celkovým emočním naladěním, jak je popsala Eisenbergová (viz kapitola 4.5.2).

Další faktor motivace morálního chování představuje osobnost jedince. Osobnost jedince souvisí se všemi předchozími aspekty, které jsme již načrtli. Jelikož se morálnímu charakteru budeme intenzivněji věnovat v následující kapitole, zde načrtneme pouze některá specifická témata. Již několikrát jsme v rámci této práce zmínili téma lokalizace kontroly jedince (internalita versus externalita). Výzkumy ukazují, že externalitní zaměření osobnosti vede obecně k pasivitě a lhostejnosti, a snižuje tak motivaci jedince k prosociálnímu chování (Kotásková, 1987). Simpsonová tvrdí, že motivace plyne nejen z emocí, ale také z potřeb a jejich individuální hierarchie (více viz kapitoly 3.3.2.3 a 3.3.3.2.2). Soudí, že „jedinci, kteří zůstanou motivováni neuspokojenými psychickými potřebami, nemohou fungovat na vyšších úrovních morálního vývoje“ (Kotásková, 1987, s. 45).

V neposlední řadě pak zdrojem morální motivace mohou být i různé sociální tlaky, a to jak ze strany jednotlivců, tak prostřednictvím obecnějších sociálních norem, kodifikovaných i nekodifikovaných. Tyto společenské normativy a hodnoty mohou být ve větší či menší míře interiorizovány a pak prožívány jako součást vlastních přesvědčení. Haidt je dokonce přesvědčen, že „morální volby jsou motivovány vyhlídkou na získání nějaké sociální výhody a vyhnutím se sociálně nepříznivým důsledkům“ (Saltzstein, Kasachkoff, 2004, s. 274). Někdy ale snaha působit dobře před sociálním okolím může vést k morálnímu pokrytectví, kdy se jedinec snaží vypadat morálně dobře, jak v očích vlastních, tak v očích okolí bez toho, aby 'zaplatil' za to, být morální<sup>150</sup>.

V předchozích řádcích jsme uvedli, jaké různé zdroje může morální motivace mít. Nesmíme však zapomenout, že vedle morální motivace jedinec disponuje celou řadou dalších odlišných motivací, cílů a hodnot. Morální motivace znamená, že před všemi možnými hodnotami a cíli se upřednostní právě aspekty morální. „Mnoho situací zahrnuje různé sociální ohledy, avšak ne všechny z nich jsou morálního charakteru. Za určitých podmínek tyto ne-morální povinnosti a ohledy mohou mít přednost před morálními povinnostmi. V takových případech pak jedinec může jednat nemorálně prostě v důsledku naplňování těchto významnějších či naléhavějších ne-morálních povinností.“ (Bersoff, 1999, s. 414)

#### **4.6.2.4 Morální charakter**

Čtvrtou součástí Restova modelu tvoří morální charakter. Někdy je tato složka také nazývána morální akcí (moral action) či morálním usilováním (moral striving). Název tohoto komponentu působí někdy zmatení, jelikož obecný význam slova 'charakter' se vztahuje i k rysům jedince, které působí v ostatních třech složkách modelu. Morální

<sup>149</sup> Empatická 'tíseň' je Hoffmanem považována za vývojově první morální kategorii, projevující se dlouho před tím, než si dítě vytvoří pojetí sebe a pojetí druhých. Motivace je zde hedonistická – snaha o eliminaci vlastních negativních pocitů. Sympatická 'tíseň' představuje podle Hoffmana vyšší vývojový stupeň, kde již je potřeba rozlišení já a druhých, a kdy je transformována empatie s obětí (s její afektivní paralelou) v sympatizující zájem o oběť (s reciprocitou a skutečným prosociálním motivem). Z původního zájmu dítěte zbavit se empatické 'tísně' se stává sympatizující zájem zbavit 'tísně' druhou osobu. (Kotásková, 1987)

<sup>150</sup> k tomuto tématu více viz Batson (1999)

charakter v terminologii čtyřsložkového modelu se zaměřuje na dovednosti a strategie nezbytné k realizaci morální volby (učiněné v rámci morálního úsudku). Dále obsahuje povahové rysy, které podporují účinné provedení morální akce. „Člověk musí mít dostatečnou vytrvalost, sílu ega a realizační dovednosti, aby byl schopen následovat svůj záměr jednat morálně, musí vydržet únavu, ochabující vůli a překonat překážky“ (Klinker, Hackmann, 2003, s.10).

V rámci zkoumání minnesotské školy této složce nebyla zatím věnována dostatečná pozornost, protože energie této skupiny se zaměřila primárně na morální úsudek. Bebauová zatím vytvořila soubor dovedností potřebných v nemocničním prostředí, avšak obecnější nástroj měření morálního charakteru dosud nebyl vytvořen. Dalším autorem minnesotské skupiny, jež se zabýval morálním charakterem a rysy jedinců, kteří fungují jako morální příklady, byl Lawrence Walker.

Narvaezová (2001a) definuje, že morální charakter zahrnuje jednak 'mezilidské' dovednosti, jako například vyjednávání a řešení konfliktních situací, schopnost vést, asertivitu a dostatečnou úroveň komunikace, a jednak 'osobní' dovednosti jako odvalu, iniciativnost, houževnatost a úsilí. Jiní autoři vymezují ještě další vlastnosti: sílu ega, rezistenci ke svodu, schopnost plánování a řešení, schopnost odložit uspokojení a vůli. V neposlední řadě sem také bezpochyby patří schopnost seberegulace, o které jsme již hovořili dříve (viz kapitoly 3.3.2.5, 3.3.3.2.3 a 4.5.2)

Prostřednictvím těchto rysů osobnosti, které umožňují konečnou realizaci morálního činu, se morální psychologie kruhem vrací ke svým předkohlbergiánským začátkům, kdy morálka byla zkoumána a definována prostřednictvím ctností jedince. Nejznámějšími současnými autory, kteří se pokoušeli najít rysy osobnosti jedinců vnímaných jako morální příklady byli Colby a Damon a již zmíněný Walker. Jejich zkoumání morálního charakteru se však zaměřovalo spíše na široké pojetí tohoto pojmu a nikoli zúžený význam daný čtyřsložkovým modelem. Colby a Damon na základě rozhovorů a následné kvalitativní analýzy vyhodnotili následující rysy, jimiž se vyznačují osobnosti morálních jedinců (jak jsme naznačili již v dříve v kapitole 4.4) a kterými jsou otevřenost, spolehlivost, jistota ohledně morálních hodnot a principů, pravdivost, rozhodnost, nepředpojatost, pokora, láska, pozitivita a morální identita. (Walker, 1999b) Walker pak na základě svých výzkumů definuje, že jde o povahové rysy, které se zejména seskupují kolem faktorů zásadovosti (důslednost, pracovitost, uspořádanost, plánovanost, spolehlivost, zodpovědnost, sebekázeň, důkladnost atp.) a příjemnosti (vnímavost, ohleduplnost, kooperace, ochota odpouštět, šlechtnost, ochota pomoci, laskavost, citlivost, soucitnost, důvěryhodnost atp.). Walker (1999b, s. 160) sám však podotýká, že „ačkoliv studie poskytla seznam rysů morální osobnosti, jež bychom mohli označit za morální ctnosti, tak tento přehled představuje takové spojení osobních rysů, které by bylo nejen reálně nemožné, ale také nesoudržné pro ztělesnění v jedné osobě.“ Dále poukazuje na to, že není pouze jediný, na kultuře nezávislý, ideál morální osobnosti, ale že existují jejich různé typy. Navíc „většina ctností má maladaptivní nebo morálně sporné aspekty v určitých kontextech. Dosud dostatečně nerozumíme, jak se tyto rysy v rámci smysluplného psychologického fungování navzájem ovlivňují.“ (Walker, 1999b, s. 160)

„To, co vidíme, záleží na tom, kým jsme.“ (Lapsley, Narvaez, 2005, s. 31) Tímto citátem se vracíme od morálního charakteru a morální osobnosti zpět ke komponentu prvnímu, morální senzitivě. Mohli jsme pozorovat, jak se jednotlivé části čtyřsložkového modelu navzájem prolínají a obohacují. Čtyřsložkový model tak vytváří funkční



integrativní rámeček pro porozumění morálnímu chování jedince, model, který syntetizuje dosud získané poznatky. Přesto zde zůstává ještě celá řada nezodpovězených otázek a nejasností. Walker (2002) definuje čtyři základní oblasti, kterými by se měla minnesotská škola nadále zabývat: a) včlenění dalších teoretických koncepcí a výzkumů do čtyřsložkového modelu, b) vývoj validních a reliabilních nástrojů měření jednotlivých složek, c) vyhodnocení vzájemného působení jednotlivých složek v rámci vysvětlování různých typů morálního chování, d) pečlivá formulace programů morálního vzdělávání, jež by podporovaly rozvoj ve všech čtyřech složkách.

### 4.6.3 Neokohlbergiánský přístup

Druhý nejvýznamnější příspěvek minnesotské školy představuje neokohlbergiánský přístup, který byl představen poprvé v článku Resta, Narvaezové, Bebeauové a Thomy v roce 1999 (Rest, 1999a). Rest se svými kolegy věřil, že Kohlbergův model a jeho metodologie mají i v současné době v obecné rovině své opodstatnění a platnost, přes nutnost učinit některé modifikace. Neokohlbergiánský model se i svým názvem hlásí ke Kohlbergově odkazu. Následuje Kohlberga v důrazu na kognitivní stránku morálního úsudku, vývoj (tj. podobné přesvědčení, že vyšší stupně morálního úsudku jsou více ospravedlnitelné z morálně filozofického náhledu) a zaměřením se na přechod mezi konvenčním a postkonvenčním způsobem myšlení. DIT (vytvořené v raných fázích vývoje Minnesotské školy) jako nástroj měření morálního úsudku vychází, stejně jako MJI, z omezeného a jasně definovaného počtu hypotetických dilemat. Shoda panuje v podobném zdůraznění osobní konstrukce morálních významů na rozdíl od spoléhání se na získané sociální normy. Neokohlbergiánský model se také primárně zaměřuje na oblast makro-morálky, tj. věnuje se zejména formálním strukturám existujícím ve společnosti, na rozdíl od čtyřsložkového modelu, který se snaží obsáhnout oblast morálky od makro- do mikro- formy, tj. včetně morálky každodenního života. Reálné modifikace neokohlbergiánského přístupu jsou však větší, než by se na první pohled mohlo zdát. A v průběhu času se tento rozdíl ještě zvětšuje, tím jak tato teorie postupně nachází a integruje další pohledy na oblast morálky.

Na základě faktorových analýz výsledků, které přineslo měření prostřednictvím DIT za zhruba 25 let a jež zahrnovalo více než 500 studií, stanovil neokohlbergiánský přístup tři rozdílná schémata morálního usuzování. Tato schémata nahradila Kohlbergovy tři úrovně (předkonvenční, konvenční a postkonvenční) a šest stádií morálního úsudku. Je nutné zdůraznit, že tato tři schémata neodpovídají třem Kohlbergem vymezeným stupňům. Schémata na rozdíl od stádií nejsou definována na základě kognitivních operací, a jsou tak více konkrétní - nesou v sobě více obsahu a konkrétních kontextů. Tři schémata stanovená DIT mají představovat způsob, „jakým lidé reagují na makro-morální otázky, jak řídit kooperaci s neznámými druhými v rámci celé společnosti, spíše než formy řešení mikro-morálních otázek, jak vyjít s rodinou a přáteli“ (Narvaez, 2005, s. 126).

Jako první schéma funguje schéma osobních zájmů. V rámci schémat představuje nejzákladnější typ, který je možné<sup>151</sup> změřit prostřednictvím DIT. Zahrnuje jak Kohlbergovo druhé stádium instrumentálního hédonismu, tak jeho třetí stádium morálky zaměřené na osobní vztahy<sup>152</sup>. V rámci tohoto schématu se jedinec vnímá prostřednictvím egocentrické a interpersonální perspektivy, díky nimž se zaměřuje na individuální souvislosti morálního dilematu a jeho důsledků. Spolupráce s druhými lidmi probíhá pouze na základě blízkých vztahů a mikro-morálky. „Jeden z největších posunů kupředu v rámci morálního vývoje, které probíhá v období adolescence, představuje 'objev společnosti', vědomí, že se lidé vztahují k sobě navzájem nejen na osobní bázi, ale i prostřednictvím

<sup>151</sup> Na tomto faktu se zakládá jedna z výtek zaměřených na DIT. Aby bylo možné tímto způsobem měřit morální úsudek je nezbytné, aby zkoumaný jedinec byl minimálně na úrovni čtby dvanáctiletého dítěte. Nelze tak tímto způsobem měřit morálku mladších dětí a mít možnost sledovat, jak se utváří morální vývoj jedince od útlého dětství.

<sup>152</sup> V pozdější době si Thoma a Rest uvědomili, že je možné, že u dětí tyto dvě zmíněné pozice mohou zahrnovat dvě oddělená schémata a clusterová analýza výsledků níže skórujících jedinců tuto možnost potvrdila.

institucí, systému rolí a ustanovenou praxí.“ (Narvaez, 2005, s. 126) Tento posun charakterizuje přestup ze schématu osobních zájmů do schématu udržování norem. Nové schéma znamená, že jedinec začíná být schopen brát v úvahu blaho neznámých druhých, uvědomovat si výhody systému rolí a ustanovené praxe. Člověk vnímá nezbytnost široce zaměřeného systému mezilidské kooperace a nutnost existence obecně přijímaných norem, které tuto kooperaci řídí. Tyto normy musí být v dané společnosti univerzálně platné a zajištěné prostřednictvím zákonů, jež jsou jasné a jednotné. Normy zahrnují také ustanovení hierarchií struktur, organizačních schémat a autorit. Podle schématu udržování norem mají mezilidské vztahy, včetně respektu k druhým lidem, menší význam, než udržení daného systému. Obecně není vnímána potřeba odvolávat se na morální kritéria mimo zákon samotný. V rámci dalšího morálního vývoje jedinec může dosáhnout postkonvenčního schématu morálního usuzování. Jde o nejkompaktnější ze zmíněných schémat, které lze charakterizovat jako „hluboké přesvědčení, že morální povinnosti se zakládají na sdílených idejích, jež jsou reciproční povahy a jsou přístupné diskuzi a přezkoumání jak své logické konzistence, tak na základě zkušeností daného společenství.“ (Endicott, Bock, Narvaez, 2003, s. 406) Jelikož postkonvenční schéma staví na základech společné morálky (common morality) dané komunity, mohou podle této teorie zároveň existovat rozdílné konstrukce postkonvenční morálky<sup>153</sup>. Rest tuto společnou morálku (common morality) definuje jako „sociální konstrukci, jež vzniká ze zkušeností daného společenství, specifických institucionálních uspořádání, úvahách a aspiracích, které získaly v rámci společenství podporu“ (Walker, 2002, s. 361). Pozornost neokohlbergiánského přístupu se zaměřovala zejména na přechod ze schématu udržování norem do postkonvenčního schématu.

Neokohlbergiáni odmítli Kohlbergův 'tvrdý' model stádií, kdy se jedinec nachází vždy pouze v jednom z nich, a navrhli 'měkký' model, který popisuje vývoj jako postupnou změnu rozložení uvažování napříč jednotlivými stádii. Proto je překvapující, že přes tuto antipatii k 'tvrdému' přístupu Rest vytvořil analogický model šesti morálních typů, které byly vývojově seřazeny. Vychází zde z modelu stádií, k nimž přidává přechodové typy charakterizované vývojovým disekvilibiem (nerovnováhou).

Rozvoj neokohlbergiánského hnutí neovlivnil pouze koncepční práci minnesotské školy, ale také se dotkl jejího klasického testovacího nástroje – DIT. Začala se rozvíjet jeho upravená verze, která byla později nazvána DIT-2. Při jeho konstrukci se vzaly úvahu poznámky uživatelů a kritiků dosavadního DIT a na jejich základě byl pozměněn obsah dilemat tak, aby více odpovídal současné realitě (některá dříve používaná dilemata byla vnímána jako již neaktuální), zmenšil se počet zkoumaných dilemat, jasněji byly dány pokyny k provádění testu, větší pozornost byla věnována používaným slovům a jejich syntaxi. Místo dříve používaného P-skóre, které charakterizovalo úroveň postkonvenčních odpovědí začalo DIT využívat index N2, který byl schopen lépe posoudit distribuci odpovědí jednotlivců a umožnil získat validní výsledky i s menším počtem respondentů.<sup>154</sup>

Řadu nových přístupů a poznatků přinesla do neokohlbergiánského směru sociálně kognitivní teorie. Stala se důležitým zdrojem podnětů pro porozumění morálnímu fungování a zároveň přispěla k integraci morální psychologie zpět do hlavního proudu psychologických teorií a výzkumů. Díky tomuto vlivu se začal neokohlbergiánský přístup

<sup>153</sup> Zde můžeme pozorovat jasný rozdíl oproti Kohlbergově univerzalistickému pojetí postkonvenční morálky, jež bylo zaměřeno na princip spravedlnosti.

<sup>154</sup> Pro podrobnější popis tohoto nástroje odkazujeme na Walkera (2002) a Thomu (2002).

věnovat tématům jako přístupnost schémat, aktivace vědomostí, nevyslovitelné, skryté a automatické stránky sociální kognice a morálnímu charakteru.

Neokohlbergiánská schémata bývají definována jako „obecné znalostní struktury, které sídlí v dlouhodobé paměti“ (Narvaez, 2005, s. 131). Podle Marshalla (Narvaez, 2005) mají různou velikost a mohou se překrývat nebo být včleněny do jiných schémat; zároveň se liší svou přístupností a přizpůsobivostí. Vznikají prostřednictvím porozumění a na základě dřívějších vědomostí. Opakované řešení určitého typu problémů postupně vytváří dané schéma. Přestože lidé zažívají zkušenosti ze svého života individuálním způsobem, podobnost jednotlivých situací způsobuje vznik podobných schémat. Mohou být využívána jak vědomým a kontrolovaným způsobem, tak nevědomě a automaticky.

DIT je vnímáno jako nástroj, který aktivuje schémata morálního usuzování z dlouhodobé paměti. Schémata pak pomáhají soustředit pozornost, urychlují zpracování informací a řešení problému. Proto lidé, kteří dávají přednost například schématu udržování norem, reagují rychleji na témata znázorňující toto schéma, než ti, jež měli vysoké skóre v postkonvenčním schématu. Existující schéma podporuje takový výběr informací z okolní reality, které tomuto schématu odpovídají, a to někdy i za cenu zkrácení reálné informace.

Některá schémata jedinec využívá natolik opakovaně, že se postupně stanou chronicky přístupnými, tj. v dané známé situaci přichází automaticky, bez jakékoli vědomé námahy a zaměřeného usilování. V rámci svých chronicky přístupných schémat se jedinec stává expertem na danou problematiku a tato schémata ovlivňují i jeho další výběr životních úkolů a cílů. Chronická přístupnost morálních schémat tak tvoří klíčovou součást fungování tzv. morálního charakteru. Trvale dostupná schémata jsou snadněji aktivována a postupně vytváří rutinní formy chování, ve kterých se jedinec vycvičí a které fungují automaticky. Expert daného schématu se kvalitativně liší od začátečníků. Narvaezová a Lapsley (2005) vymezují čtyři základní oblasti těchto rozdílů: zaprvé, experti mají velkou, bohatou a organizovanou síť schémat, jež obsahují velkou část vědomostí o daném tématu; zadruhé, díky této bohaté síti vnímají svět rozdílně, vidí více detailů a souvislostí; zatřetí, mají lepší dovednosti, díky kterým vědí, jaké poznatky získat, jak je zpracovat a použít při dané situaci; začtvrté, experti na rozdíl od začátečníků často činí rozhodnutí rychle a automaticky. Experti používají automatické, záměrné a na cíl zaměřené procesy již na základě zpozorování smysluplné relevantní informace. Díky velké praxi v dané oblasti je jejich rozhodovací proces do velké míry automatický a nevědomý.

‘Morálními experty’ se tak stávají lidé, kteří jsou experty (tj. mají chronicky přístupná schémata) v oblastech, která se týkají morálního fungování. Na základě čtyřsložkového modelu tak můžeme mluvit o expertech v rámci jeho jednotlivých oblastí. „Expert v dovednostech morální senzitivity rychleji a přesněji ‘čtou’ morální situaci a stanovují svou roli v ní. Expert v dovednostech morálního úsudku vlastní řadu nástrojů pro řešení komplexních morálních problémů. Expert v dovednostech morální identity<sup>155</sup> podporují rozvoj své morální identity, která vede k upřednostňování morálních cílů. Expert v dovednostech morálního usilování<sup>156</sup> vědí, jak udržet stanovené směřování a jaké jsou nutné kroky k realizaci daného úkolu.“ (Narvaez, 2005, s. 137)<sup>157</sup>

<sup>155</sup> tj. morální motivace

<sup>156</sup> tj. morálního charakteru

<sup>157</sup> Oblasti výzkumů chronické přístupnosti a morálních expertů se z minnesotské školy věnovala zejména Narvaezová a Lapsley. Pro výstupy z jejich zkoumání odkazujeme na článek Lapsley, Narvaez, 2004.

Sociálně kognitivní přístup proto vnímá morální charakter jedince spíše jako soubor jeho chronicky přístupných morálních schémat, než jako soubor jeho charakterových vlastností a rysů (o které jsme hovořili v kapitole 4.6.2.4). „Morální osoba je ten člověk, jehož morální konstrukty jsou chronicky přístupné a snadno aktivovatelné v rámci sociálního zpracovávání informací“ (Lapsley, Narvaez, 2004, s. 200). V podobném smyslu hovořil již Blasi o morální identitě (viz kapitola 4.5.3), kterou jedinec disponoval, pokud morální kategorie byly základní, klíčové a významné pro jeho sebepojetí. Morální schémata se vytváří již od dětství prostřednictvím interakce dítěte s jeho rodiči. Thompson je přesvědčen, že „otázky rodičů (‘Co se stalo, když si strčil bratra?’, ‘Proč plakal?’, ‘Co jsi měl potom udělat?’) umožňují dětem organizovat události do osobně významných autobiografických vzpomínek, které zajišťují tvorbu osobních návodných scénářů (‘Rozdělil jsem se s ním.’, ‘Rekl jsem, že mě to mrzí.’), které se stanou extrémně naučenými, často opakovanými, rutinními, navyklými a automatickými. V rámci těchto dialogů dítě získává důležitá ponaučení o emocích, vztazích a morálce.“ (Lapsley, Narvaez, 2004, s. 206)

Neokohlbergiánský přístup dále pokračuje a rozvíjí se. Přináší řadu nových informací, které může do sebe včleňovat čtyřsložkový model, zejména co se týče oblasti morálního úsudku. V rámci minnesotské školy existovala a stále existuje významná tendence včlenit poznatky získané v rámci jejího vývoje do uceleného modelu morálního vzdělávání, jenž by byl použitelný pro podporu morálního vývoje v rámci školní docházky.<sup>158</sup> Tomuto modelu se budeme věnovat v rámci následující kapitoly.

---

<sup>158</sup> V tomto ohledu můžeme pozorovat další podobnost s Kohlbergovým přístupem, jenž se také, prostřednictvím svého modelu ‘Just Communities’ (viz kapitola 4.3), snažil své teorie prakticky začlenit do proudu morálního vzdělávání a výchovy.

#### 4.6.4 Výchova charakteru

Narvaezová a její kolegové vytvořili<sup>159</sup> vzdělávací model založený na teoriích přístupnosti schémat, morálních expertů a čtyřsložkovém modelu. Tento model, nazvaný Ethical Expertise Model<sup>160</sup> (EEM), vnímá morální charakter jako soubor dovedností, které je možné rozvíjet až k vysoké úrovni expertnosti. Nabízí rámec pro dovednosti, jež jsou založeny jednak na univerzálních přístupech jako jsou lidská práva, jednak na obecných představách o občanství v rámci demokratického uspořádání, a také na prvcích, které podporují lidský růst jak individuálně, tak v prostředí komunity. EEM vyrůstá z psychologických poznatků v rámci oblasti morálky. Důležitý aspekt, který jsme zdůraznili již v rámci definic morálky (více viz kapitola 4.1), představuje fakt, že není možné žít morální život v izolaci a tedy že morální fungování probíhá v rámci interakce s druhými, se kterými sdílíme životní prostor. Hunter v podobném smyslu říká, že „morální charakter mimo život komunity, spletitost komplikovaných sociálních vztahů a jejich společného příběhu není možný“ (Narvaez, 2005, s. 141).

Pro výchovu expertů v oblasti morálky se ukazují jako nezbytné tři aspekty: dobře strukturované prostředí (tj. které oceňuje vhodné chování), souběžné učení se teorii a praxi a cvičení daných dovedností (v dostatečném rozsahu a adekvátního zaměření). Narvaezová spolu s kolegy formulovala na základě zkušeností a studia odborné literatury oblast vědomostí, jež by měl mít expert v oblasti morálky. Tu pak rozdělila do jednotlivých morálních dovedností, z nichž každá obsahovala několik naučitelných 'poddovedností'. Jednotlivé dovednosti a poddovednosti byly pak přiřazeny k jednotlivým procesům čtyřsložkového modelu (v průběhu práce na tomto modelu se rozřazení dále vyvíjelo a přeměňovalo). Toto dělení ukazuje Tabulka č. 2. V roce 2001 byla vydána jednak obecná příručka pro učitele k tomuto vzdělávacímu modelu a zároveň příručka ke každému z procesů čtyřsložkového modelu s návrhy na vyučování a procvičování jednotlivých dovedností.<sup>161</sup>

**Tabulka č. 2 - Čtyři procesy čtyřsložkového modelu a související dovednosti a poddovednosti (Narvaez, Lapsley, 2005)**

MORÁLNÍ SENZITIVITA	MORÁLNÍ ÚSDEK
1. POROZUMĚNÍ EMOČNÍMU VYJÁDŘENÍ Rozpoznání a vyjádření emocí Jemné vyladění emocí Řízení hněvu a agresivity	1. POROZUMĚNÍ ETICKÝM PROBLÉMŮM Shromažďování informací Třídění problémů Analýza morálních problémů
2. CHÁPÁNÍ PERSPEKTIVY DRUHÝCH Chápání odlišné perspektivy Porozumění kulturní perspektivě Porozumění perspektivě spravedlnosti	2. UŽÍVÁNÍ KODEXŮ A URČENÍ KRITÉRIÍ USUZOVÁNÍ Posouzení charakteristik kodexů Kritické používání kodexu Hodnocení validity kodexu

<sup>159</sup> Formulace modelu proběhla v rámci projektu Community Voices and Character Education Project v roce 2001.

<sup>160</sup> Česky by bylo možné tento název přeložit jako model etické expertnosti.

<sup>161</sup> Tyto příručky včetně dalších materiálů pro vzdělávání morálního charakteru jsou dostupné na internetu na adrese <http://cee.nd.edu/curriculum/curriculum1.shtml>.

<p><b>3. PÉČE O DRUHÉ A PROPOJENÍ S NIMI</b>            Vztahování se k druhým            Péče o druhé            Přátelství</p>	<p><b>3. USUZOVÁNÍ OBECNĚ</b>            Objektivní usuzování            Používání plateného usuzování            Vyhýbání se léčkám v usuzování</p>
<p><b>4. RESPEKT K RŮZNORODOSTI</b>            Práce se skupinovými a individuálními rozdíly            Vnímání odlišností            Multikulturalita</p>	<p><b>4. MORÁLNÍ USUZOVÁNÍ</b>            Hodnocení perspektiv            Uvažování o standardech a ideálech            Uvažování o činech a následcích</p>
<p><b>5. PRÁCE SE SOCIÁLNÍMI PŘEDSUDKY</b>            Rozpoznání předsudků            Překonání předsudků            Podpora tolerance</p>	<p><b>5. POROZUMĚNÍ DŮSLEDKŮM</b>            Analýza důsledků            Předpovídání důsledků            Reakce na důsledky</p>
<p><b>6. INTERPRETACE SITUACÍ</b>            Určení toho, co se děje            Vnímání morálních aspektů            Tvořivé reagování</p>	<p><b>6. REFLEXE PROCESŮ A VÝSTUPŮ</b>            Uvažování o prostředcích a výstupech            Dělán správných rozhodnutí            Sledování způsobu uvažování</p>
<p><b>7. DOBRÁ KOMUNIKACE</b>            Schopnost hovořit a naslouchat            Neverbální a alternativní komunikace            Pozorování komunikace</p>	<p><b>7. ZVLÁDÁNÍ</b>            Používání pozitivního uvažování            Zmádání zklamání a selhání            Rozvoj odolnosti</p>
<p><b>MORÁLNÍ MOTIVACE</b></p>	<p><b>MORÁLNÍ CHARAKTER / AKCE</b></p>
<p><b>1. RESPEKT K DRUHÝM</b>            Ohleduplnost a zdvořilost            Nenásilí            Prokazování úcty</p>	<p><b>1. VYŘEŠENÍ KONFLIKTŮ A PROBLÉMŮ</b>            Řešení mezilidských problémů            Vjednávání            Schopnost dělat ústupky</p>
<p><b>2. ROZVOJ SVĚDOMÍ</b>            Sebeovládání            Ovládání vlivu a moci            Čestnost</p>	<p><b>2. ZDVOŘILÉ PROSAZOVÁNÍ</b>            Pozornost k lidským potřebám            Rozvoj asertivních dovedností            Zdvořilá rétorika</p>
<p><b>3. ODPOVĚDNÉ JEDNÁNÍ</b>            Plnění povinností            Bytí dobrým správcem            Globální občanství</p>	<p><b>3. PŘEBÍRÁNÍ INICIATIVY V ROLI VŮDCE</b>            Bytí vůdcem            Přebírání iniciativy pro druhé a s druhými            Udílení rad druhým</p>
<p><b>4. POMOC DRUHÝM PŘI SPOLUPRÁCI</b>            Promyšlené jednání            Sdílení zdrojů</p>	<p><b>4. PLÁNOVÁNÍ REALIZACE ROZHODNUTÍ</b>            Strategické myšlení            Úspěšné zavádění            Určení zdrojů k použití</p>
<p><b>5. NALEZENÍ SMYSLU V ŽIVOTĚ</b>            Zaměření se na sebe            Rozvoj závazků            Rozvoj zájmů</p>	<p><b>5. ROZVOJ ODVAHY</b>            Práce se strachem            Nepodlehnutí tlaku            Práce se změnou a nejistotou</p>
<p><b>6. OCEŇOVÁNÍ TRADICE A INSTITUCÍ</b>            Poznání a ocenění tradice            Porozumění sociální struktuře            Praktikování demokracie</p>	<p><b>6. VYTRVALOST</b>            Vytvalost            Překonávání překážek            Rozvoj způsobilosti</p>
<p><b>7. ROZVOJ MORÁLNÍ IDENTITY A INTEGRITY</b>            Volba dobrých hodnot            Budování své identity            Dosažení svého potenciálu</p>	<p><b>7. PILNÁ PRÁCE</b>            Sestavení dosažitelných cílů            Práce s časem            Přijmutí odpovědnosti za svůj život</p>

Podle Marshalla (Narvaez, Lapsley, 2005) existuje několik úrovní znalostí v rámci jednoho schématu, které můžeme odstupňovat od nejjednodušší k nejkompexnější. Studenti postupují od jednoduché, obecné představy o dané oblasti vědění. Vytváří si schopnost rozpoznat danou oblast znalostí na základě různých zkušeností. Následující dodání dalších detailů umožňuje ji podrobněji rozpracovat. Následující úroveň – porozumění – vyžaduje opakované řešení konkrétních problémů v dané oblasti. Díky zpřístupnění, propracování a realizaci této znalosti může pak student rozvíjet plánování v souvislosti s ní. Nejkompexnější úroveň zahrnuje včlenění dané znalosti do různých kontextů a vytvoření schopnosti jejího provádění. Stručně řečeno, studenti postupují od obecného obrázku situace k jeho větším detailům, učí se v rámci dané oblasti konkrétním postupům a na závěr integrují získané dovednosti nezávisle na kontextu. V dobře strukturovaném prostředí tak mají možnost se naučit teorii zároveň s rozvojem intuice pro danou oblast. Další dlouhodobá praxe pak může vést až k vytvoření expertní znalosti, o které jsme hovořili dříve.

Možnosti vzdělávání a výchovy morálního charakteru v rámci školských zařízení má své příznivce i odpůrce<sup>162</sup>. Je však nezpochybnitelné, že úroveň morálního fungování jednotlivců, od dětí po dospělé, kvalitativně ovlivňuje mezilidské soužití, život v rámci daného společenství i globálního světa. Proto snaha o porozumění morálnímu chování jedince a hledání způsobů jeho ovlivňování má svůj smysl.

---

<sup>162</sup> Kritiku ohledně některých sporných otázek vzdělávání morálního charakteru provedl Michael Davis (2003) ve svém článku 'What's Wrong with Character Education?'. Ve svém článku se zabývá nejen výchovou a vzděláváním morálního charakteru, nýbrž se věnuje ještě dalším dvěma typům vzdělávání v oblasti morálky – jednoduchému etickému vzdělávání a vzdělávání v rámci Kohlbergových 'Just Communities'.



## 5. Morální chování klientů DPC

Jak světová, tak česká literatura je v oblasti tématu morálky u klientů DPC pozoruhodně skoupá. Maximálně se omezuje na prohlášení ve smyslu, že tento typ klientely 'nemá dostatečně rozvinutou morálku' či že 'jejich systém hodnot je zdeformovaný'. Tento stav vyplývá z několika okolností. Zaprvé, díky deinstitucionalizaci výchovy dětí ve vyspělých zemích tam již DPC s klientelou, jaká je u nás, téměř neexistují. Zadruhé, česká literatura a výzkum se (mimo drobné pokusy několik seminárních či diplomových prací) spokojuje s výše naznačenými konstatováními a rozsáhlejší vědecká zkoumání v této oblasti dosud neprobíhala. Matějček se se svými kolegy v rámci prováděného longitudinálního výzkumu dětí z ústavní výchovy a SOS vesniček (Matějček, Bubleová, Kovařík, 1997) na oblast morálky nezaměřil; z jeho výzkumu jsou pro naše účely částečně relevantní zjištění ohledně delikvence této skupiny. Částečnou pozornost morální oblasti věnuje v rámci zkoumání delikventní a rizikové mládeže také Matoušek (Matoušek, Kroftová, 1998). Zatřetí, problém zkoumání morálky klientely DPC tkví zřejmě i v nejednoznačnosti vymezení této oblasti, která nedisponuje jedinou, všeobecně přijímanou teorií, na níž by bylo možné výzkum postavit. Vedle teoretické různorodosti, kterou jsme se pokusili naznačit v předchozí části, oblast morálky trpí i terminologickou nejednoznačností.

Pro účely této práce se pokusíme shrnout řadu již výše zmíněných specifických rysů klientely DPC, které souvisí s jejich morálním fungováním. Okolnostmi jejich vzniku jsme se podrobněji zabývali již dříve. Poukážeme též na výsledky některých výzkumů v této oblasti. Jelikož neexistují výzkumy zaměřené přímo na klienty DPC, budou nás zajímat zjištění vzniklá zkoumáním skupin, které vykazují podobné charakteristiky – tj. výsledky výzkumů týraných a traumatizovaných jedinců, osob s poruchami attachmentu, jedinců zanedbávaných a deprivovaných, delikventů, dětí z ústavní výchovy, dětí s poruchami chování a zvýšenou agresivitou. Znaky související s morálním chováním jedince rozdělíme na základě čtyřsložkového modelu do čtyř základních skupin – morální senzitivity, morálního úsudku, morální motivace a morálního charakteru. Je pochopitelné, že některé prvky se objevují ve více složkách – například empatie a sympatie fungují jak v oblasti senzitivity, tak motivace. Informace ohledně součástí jednotlivých složek budou ilustrovány stručnými kazuistikami klientů DPC.

## 5.1 Morální senzitivita klientů DPC

Morální senzitivita obsahuje jak schopnost rozpoznat, tak schopnost zacházet s morálními situacemi. První oblast deficitů klientů DPC se nachází v oblasti emočních reakcí a jejich rozpoznávání. Vlastní zvýšená zranitelnost a úzkostnost vede k nepřátelským reakcím (hněv, odmítání či vlastní tíseň) na tíseň (distress) druhého. U klientů je možné pozorovat menší responsivitu k potřebám druhých a obecně nižší zaměření na pocity jiného člověka.

*Jardovi, který strávil v DPC přibližně půl roku, byl ukončen pobyt. Přestože to očekával, a nereagoval proto s celkem typickou agresí, byla to pro něj velice těžká a obtížná situace. Snažil se to však nedávat najevo a s lehkým výrazem v tváři a drobným vtípkováním si začal balit své věci. Zbytek klientů se nahnul před jeho pokoj, s žertiky se tam rozložili, popíjeli kávu a jedli sušenky a jako na divadle pozorovali, jak se balí. Reagovali pouze na vnější hranou stránku jeho chování a vůbec jim nedocházelo, že si Jarda hraje na silného a suverénního jen proto, že by – podle jeho vlastních slov - 'musel jinak jen brečet'.*

Výzkum Spinrada a jeho kolegů (1999) se zaměřil na vliv rodičovského vztahu, emocí a podpory na citlivost dítěte k potřebám a emocím druhých lidí. Ukázalo se, že děti s narušeným attachmentovým vztahem reagují na tíseň druhého člověka s úzkostí a vlastní osobní tísní na rozdíl od dětí bezpečně připoutaných, které reagovaly spíše sympatií. Také teoretici attachmentu jsou přesvědčeni, že děti s bezpečným vztahem k pečující osobě jsou více vnímavé k potřebám druhých. Podobně Hoffman se domnívá, že „deprivace egoistických potřeb vede velmi pravděpodobně ke stavu přehnaného zaujetí sebou samým – vlastními potřebami, nadějemi a strachy, zatímco stav dobré pohody může facilitovat morální vývoj pomocí ponechání osoby otevřenější a responsivnější k potřebám druhých“ (Kotásková, 1987, s. 45). Výzkum Smetanové (1999) a jejích kolegů porovnával děti vystavené špatnému zacházení s kontrolní skupinou. Ukázalo se, že na nevyprovokované morální přestupky běžná populace dětí reagovala s daleko větším smutkem než děti zneužívané či zanedbávané. To vedlo autory k závěru, že děti, se kterými bylo dobře zacházeno, jsou pravděpodobně pokročilejší v porozumění emocionálních důsledků morálních přestupků, než jsou děti vystavené špatnému zacházení.

U jedinců traumatizovaných a s poruchami attachmentu nedochází k rozvoji mentalizace (Pöthe, 2001a), tj. vnímání vlastních emočních a kognitivních procesů, která vytváří schopnost cítit a uvědomovat si duševní stavy jiných lidí. Klienti DPC tak vykazují výrazně nižší úroveň empatie a sympatie a často i sníženou citlivost k hladině násilí.

*Již dříve jsme popisovali příklad klientky Štěpánky, které zemřela milovaná kočka a necitlivé reakce kolemjdoucího klienta.<sup>163</sup> Tato reakce byla výsledkem vnímání jeho vlastních potřeb, avšak bylo v ní nulové empatické a sympatické porozumění zoufalství druhého člověka a jeho potřebám.*

Zkoumání Kutherové a Wallaceové (2003), které se týkalo důsledků vystavení jedince chronickému násilí v žitém společenství (tzv. koviktimizace), přineslo řadu poznatků do oblasti zkoumání morální senzitivity. Výsledky ukázaly, že koviktimizace

<sup>163</sup> Šlo o situaci, kdy truchlící a plačící klientka byla utěšována a podporována průvodkyní a kolemjdoucí klient závistivě prohlásil, že on by taky chtěl být takhle utěšovaný.

s sebou nese řadu deficitů v rámci emočního fungování. Snižuje emoční regulaci i empatické porozumění. Intenzivní hněv jako důsledek koviktimizace utlumuje schopnost zaměřit se na pocity druhého a zároveň toto velké emoční nabuzení může vést k na sebe zaměřeným negativním emočním reakcím, jakými je například osobní tíseň, namísto reakcí zaměřených na ostatní, jakou představuje sympatie. Funguje totiž následnost, že „jedinec se musí zaměřit primárně na své emoční potřeby, než je schopen brát v úvahu potřeby druhých“ (Kuther, Wallace, 2003, s. 182). Autorky také zjistily, že další důsledek koviktimizace představuje tzv. desenzitivizace, neboli také 'chladná póza'. Ta má za účel udržet představu silného, nedotknutelného jedince. „Vytváření postoje člověka, kterého se nedotýkají násilné scény může být v určitém ohledu dobrou adaptací v situacích chronického násilí, na druhou stranu to však může bránit rozvoji empatických reakcí“ (Kuther, Wallace, 2003, s. 184). Zkoumání též ukázalo souvislost mezi empatií a úrovní morálního úsudku. Miller a Eisenbergová (1988) také pozorovali nižší hladinu empatie a sympatie u zneužívaných dětí. Zároveň se u těchto dětí projevovala vyšší hladina agresivity, sociality a externalitního chování a problémy s udržením vztahů. Hughes (2007), ze své dlouholeté zkušenosti definuje následující symptomy poruchy attachmentu (vybíráme ty, které souvisí s nastiňovaným tématem): neschopnost rozumět motivům druhých, neschopnost dobře číst z projevů druhých (obličej, řeč těla), neschopnost rozeznávat své vnitřní pocity, prožívání permanentní vnitřní bolesti, napětí a úzkosti, dezinterpretace chování druhých, velké potíže s disciplínou.

Další potíže klientů DPC v rámci morální sensitivity leží v kognitivní oblasti. V souvislosti se svou životní historií často trpí poruchami pozornosti (někdy až disociativního charakteru) nebo vtíravými myšlenkami. Mívají špatné příčinné myšlení a v důsledku toho snadno dezinterpretují záměry nebo rozpoložení druhých osob. Nežřídká špatně vyhodnocují jak svou odpovědnost v dané situaci, tak situaci obecně.

*Simona je klientka DPC s drogovou historií. Během své drogové kariéry se nakazila žloutenkou typu C a v DPC byla proto pro ni zavedena speciální hygienická opatření, která měla snížit riziko přenosu žloutenky na jiné osoby. Simona intenzivně hledala práci a nakonec si jí k šoku pracovníků našla v rámci sítě rychlých občerstvovacích zařízení McDonald. Potravinářský průkaz získala podvodem u praktického lékaře, který o jejím nakažení žloutenkou nevěděl. Přestože šlo o velice inteligentní klientku, vůbec si neuvědomovala, že by nebylo morálně (a navíc i právně) správné nastoupit do zaměstnání, kde by byla v kontaktu s potravinami a mohla tím ohrozit svou nemocí zákazníky. Nemorální chování tak vzniklo již z důvodu selhání její morální sensitivity v rámci vyhodnocení dané situace.*

Dodge (Baird, Astington, 2004) ve svých výzkumech dochází k závěru, že děti agresivní a sociálně odmítané jsou (v porovnání s ostatními dětmi) hůře vybaveny pro interpretaci záměrů, tj. motivů, druhých. Také zjistil (Miller, Eisenberg, 1988), že agresivní chlapci si častěji vykládají chování jiných osob jako agresivní či nepřátelské, a to zejména v případech, kdy záměr druhého je ambivalentní. Proto dospívá k názoru, že řada jedinců může reagovat agresivně v důsledku chybné interpretace chování v emočně nabuzených situacích, spíše než v důsledku neschopnosti empatického reagování. Bersoff (1999) je podobně přesvědčen, že mladiství delikventi často špatně vykládají situace a využívají k tomu různé strategie racionalizací, neutralizací či neadekvátních ospravedlnění. K deformaci může dojít již v rovině odpovědnosti jednat – „jako výsledek chybného přesvědčení sebe sama, že někdo jiný je odpovědný za to poskytnout pomoc“ (Bersoff, 1999, s. 422). Kutherová a Wallaceová (2003) jsou přesvědčeny, že expozice násilí mění jedincovo vnímání okolního světa a přetváří jeho interpretace pojetí čestnosti,

spravedlnosti, bezpráví, pravidel, dobra a zla. Získává také patologické normativní přesvědčení o používání agresivity, kterou vnímá jako přijatelnou a běžnou reakci na provokaci.

Klienti DPC obtížně rozlišují různé sociální role a k nim odpovídající formy chování. Ve svém dětství byli často vystaveni určité sociální izolaci, která znemožňovala vyzkoušení a procvičování různých rolí. Hůře též zaujmají jinou perspektivu než svou vlastní, mívají potíže posoudit situaci ze strany druhé nebo třetí osoby, případně ze strany společnosti či lidství.

*Rada klientů DPC mívá potíže s akceptací a fungováním v rámci role podřízeného. Při nástupu do práce to bývá jedna z překážek k jejímu udržení. Snadno sklouzávají k familiernímu tónu, kritizují nahlas nadřízeného, jednají s ním, jako by byl na stejné úrovni jako oni. Nedokáží často přijmout, že tomu tak není.*

Langmeier a Matějček (1974) souhlasně s těmito zkušenostmi hovoří o tom, že deprivovaní lidé mívají nedostatečně diferencované sociální role a že zejména dětem z ústavní výchovy, které nepoznaly skutečné sociální vztahy a rodinné role, chybí náhled do sociální struktury. V podobném smyslu vychází i výsledky zkoumání ústavních dětí po 50 letech, kdy se jako významný rys ukázala sociální izolace, na ni navazující menší možnost přebírání různých rolí a perspektiv a s tím související nižší morální senzitivita těchto jedinců (Sigal, Rossignol, Quimet, 2003). Němec (2004) v souvislosti mezi delikvencí a disociální poruchou zdůrazňuje sníženou schopnost jedinců s disociální poruchou hrát sociální role. „Jejich neschopnost převzít roli zároveň omezuje jejich schopnost porozumět sobě a schopnost sebekontroly. V důsledku toho nedokáží tito jedinci adekvátně anticipovat reakce druhých či pochopit roli jiného člověka v dané sociální situaci. Těžko se orientují v mezilidských vztazích a zpravidla nechápou význam morálních a sociálních pravidel i právních norem.“ (Němec, 2004, s. 326)

Klienti DPC mívají velmi nízkou vzdělanostní úroveň v souvislosti s běžnou populací (viz kapitola 3.3.1). Bebauová (Myry, Helkama, 2002) ukázala, že stupeň dosaženého vzdělání významně koreluje s celkovou změřenou úrovní morální senzitivity<sup>164</sup>, tj. vzdělání představuje další možnou skupinu důvodů nižší morální senzitivity této klientely.

Podobné rysy, o jakých hovoříme v souvislosti s morální senzitivitou klientů DPC, popisuje Matoušek (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 59) u delikventně jednajících mládeže: „nižší schopnost vcítění, hůře jsou schopni hodnotit situaci očima druhého, snadněji se cítí ohroženi, nedostatečně vnímají, jak se cítí ohrožený druhý, špatně si vykládají záměry druhých, jejich vlastní akce jsou podnikány bez respektu k druhým lidem, ... nižší schopnost vnímat sociální významy lidského chování, řadí je do méně kategorií, hůře tolerují dvojznačnost v sociální komunikaci, na sociální chování reagují méně přiměřeně.“

<sup>164</sup> Morální senzitivitu měřila prostřednictvím Ethical Sensitivity Test.

## 5.2 Morální úsudek klientů DPC

Morální úsudek zahrnuje schopnost uvažovat a ospravedlnit morálně ideální směr jednání. Byl zkoumán, a to velice intenzivně, zejména v období dominance Kohlbergiánského paradigmatu a následně i prostřednictvím DIT, především v souvislosti s určitým způsobem chování. Ve oblasti zkoumání významné z hlediska DPC se nejčastěji objevovaly studie delikventů a výzkumy souvislosti morálního usuzování a agresivního chování.

Podle Piagetova modelu (viz kapitola 3.3.2.4) by se adolescenti obecně měli nacházet již v nejvyšším stádiu myšlení – stádiu formálních operací, které jim umožňují abstraktním způsobem zacházet s pojmy. U klientů DPC však velice často převažuje myšlení na úrovni konkrétních operací, můžeme pozorovat také zkratkovitá zpracovávání informací, chyby v myšlení a kognitivní zkreslení. Úroveň morálního usuzování obecně roste na základě vzdělání, věku a prostřednictvím různorodých sociálních zkušeností. Rozvoj morálního úsudku je také stimulován možnostmi přijímání různých rolí. Mladí lidé z DPC mají výrazně nižší vzdělanostní úroveň než běžná populace (viz kapitola 3.3.1) a jejich sociální zkušenosti a role byly následkem zažitých traumat vysoce nestandardní.

*Klient Jaromír byl přesvědčen, že když večeří méně klientů, tak bude mít méně peněz na nákup jídla, a tím pádem bude mít problémy vejít se do rozpočtu. V celkové sumě skutečně dostal méně peněz, avšak podíl na jednoho klienta byl vždy stejný – 33 Kč. Jídlo nakupoval vždy pro daný počet lidí, a tak neexistoval reálně významnější rozdíl v tom kolik lidí večeřelo a možnostech nákupu jídla.*

Kutherová a Wallaceová (2003) v rámci svého výzkumu dětí a dospívajících vystavených násilí ve společnosti zjistily, že tito jedinci mají v důsledku svých zkušeností problémy s pozorností, pamětí a soustředěním, což vede k menším školním úspěchům, špatné školní docházce a častému nedokončení školy. Podobně Matějček se svými kolegy (Matějček, Bubleová, Kovařík, 1997) dospěl k výsledkům, že děti z dětských domovů mají velmi nízkou úroveň školního vzdělání vzhledem k výsledkům jejich inteligenčních testů, které byly prováděny ve starším školním věku. Na základě přehledu 172 studií (King, Mayhew, 2002), které používaly DIT jako způsob měření morálního úsudku se bez pochyb prokázalo<sup>165</sup>, že rozvoj morálního usuzování úzce souvisí se stupněm dosaženého vzdělání. U studentů univerzity skóre DIT průběžně rostlo, zatímco u dále nestudujících se stabilizovalo na úrovni předchozího stupně vzdělání. Vysokoškolsky studující užívali také daleko častěji než nestudující postkonvenční morální usuzování.

Většina adolescentů a dospělých se nachází v konvenčním stádiu morálního usuzování. Oproti tomu u řady klientů DPC můžeme pozorovat v některých situacích i usuzování na úrovni předkonvenční. Sazečková (2002, s. 18-19) zkoumající v rámci své postupové práce klienty DPC dochází k podobnému a ještě více vyhraněnému názoru: „Z hlediska úrovně morálního usuzování jsem po vlastním pozorování motivů chování klientů DPC jim přiřadila rovinu předkonvenční, výjimečně pak první stupeň roviny konvenční.“

Výzkum Smetanové a jejích kolegů (1999) však dochází k názoru, že děti, se kterými bylo špatně zacházeno a děti dobře vychovávané se neliší ve svých abstraktních, hypotetických úsudcích o tom, co je dobré a co špatné. Podle typu svého traumatu se však

<sup>165</sup> Z přehledu těchto 172 studií pouze dvě neprokázaly vzájemný vztah či ho neměřily.

pozměňují jejich morální úsudky o situacích, jež se určitým způsobem k tomuto traumatu vztahují. Podle Smetanové tak zneužívané děti byly citlivější k tématu psychické tísně jako universálně morálně špatné, zatímco zanedbávané děti intenzivněji reagovaly na téma nespravedlivého rozdělení zdrojů. Podobně i Matoušek (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 57) uvádí, že „i delikventně se chovající mladiství většinou dobře vědí – na úrovni neangažovaného názoru, co je pro ně a pro společnost ‘dobré’ a co ‘zlé’.“

Řada výzkumů (Blasi, 1980; Tavecchio, 1999, Wilson, Goodwin, Beck, 2002; Griffore, Samuels, 1978; Arbuthnot, Gordon 1986) se věnuje zkoumání souvislostí mezi morálním úsudkem a delikvencí. Výsledky těchto zkoumání jsou velice nejednoznačné. Zatímco část výzkumů dochází k přesvědčení, že delikventi mají významně nižší morální úsudek než běžná populace, přičemž tento úsudek je řazen zhruba do druhého stádia Kohlbergovy stupnice, jiné výzkumy žádné rozdíly mezi delikventy a nedelikventní srovnatelnou populací nenašly. Blasiho přehled (1980) dochází k podobnému zjištění<sup>166</sup>, i když se přiklání spíše k názoru, že tyto rozdíly existují a neprůkaznost některých studií je dána spíše metodologickými problémy vymezení delikventní a nedelikventní skupiny<sup>167</sup>. Některé další studie prokázaly také závislost úrovně morálního úsudku a sexuálně rizikového, antisociálního a agresivního chování.

Výzkum Tavecchia a jeho kolegů (1999) se zaměřil na zkoumání morálního úsudku a delikvence u mladých bezdomovců a mladých lidí z ústavní výchovy<sup>168</sup>. Výsledky ukázaly, že jak bezdomovci, tak mladí lidé z ústavní výchovy se pohybují nejčastěji na konvenční úrovni morálního usuzování. Avšak zatímco u ústavní výchovy se ukázal vztah mezi konvenční úrovní morálního usuzování a nižším stupněm delikvence, tak u mladých bezdomovců se tento vztah neobjevil. Mladé lidi z ústavní výchovy zkoumala i Eisenbergová, Zhouová a Kollerová (2001). Výzkum institucionalizovaných brazilských dospívajících, a to jak v dětských domovech, tak výchovných ústavech, ukázal, že obě tyto skupiny mají výrazně horší úroveň prosociálního usuzování<sup>169</sup>. Zároveň se projevil také vztah mezi úrovní prosociálního úsudku a přebíráním perspektivy druhého, sympatií a prosociálním chováním.

Vývoj morálního usuzování je velice ovlivněn rodinným (či výchovným) zázemím jedince. Překážku jeho rozvoji tvoří agresivní uplatňování moci a disharmonie v rodině. Rodinné kontexty charakteristické negativními a/nebo trestajícími reakcemi na chování dítěte, nízkou hladinou citové vazby či neangažovaností zpevňují sociomorální usuzování v oblasti důsledků chování pro oblast já (stádium 2) a nepodněcují tvorbu porozumění rodinným (stádium 3) a sociálním (stádium 4) normám (Taylor, Walker, 1997). Baumrind (Leman, 2001) identifikoval jako důležité pro rozvoj morálního úsudku, aby rodičovská autorita byla vždy propojena s vysvětlováním a ospravedlněním pravidel, která rodiče prosazují. Tento model však při výchově naprosté většiny klientů DPC nebyl uplatňován.

<sup>166</sup> Z 15 studií jich 10 odhalilo statisticky významné rozdíly, zatímco zbytek tento vztah neprokázal. Šest studií dokonce ukázalo, že minimálně 80 % zkoumaných delikventů se nacházelo v prvním či druhém stádiu.

<sup>167</sup> Delikventní skupina bývá vymezena jednoznačně na základě prokázání spáchaného trestného činu. Řada studií však nerozlišuje povahu těchto činů, které mohou být velice odlišného charakteru. Ještě větší potíže vznikají v určení nedelikventní skupiny s podobnými sociodemografickými rysy, jaké má skupina delikventní. Pokud je tato skupina určena externím pozorovatelem, není žádná záruka, že mezi těmito jedinci se nenachází dosud neodhalené delikventi. Pokud je rozdělení mezi delikventní a nedelikventní skupinou dáno vlastním prohlášením jedince, není zde záruka pravdivosti jeho odpovědi.

<sup>168</sup> Institucionální výchova trvala od 3 měsíců do maximálně 3 let. Není také překvapením, že 56 % mladých bezdomovců mělo za sebou zkušenost právě s ústavní výchovou.

<sup>169</sup> Prosociální usuzování bylo měřeno prostřednictvím PROM – Prosocial Reasoning Objective Measure.

Vedle výchovné historie na úroveň morálního úsudku také působí konkrétní kontext, morální klima a vliv významných blízkých osob. Studie Tailora a Walkera (1997, s. 33) vycházela z předpokladu, že „kdekoli existuje skupina, jejíž členové žijí pohromadě a mají četné kontakty a určitou úroveň vzájemné závislosti, tak tam vzniká kultura, která má morální dimenze“<sup>170</sup>. Vždy existuje možnost, že tato kultura či morální klima může ovlivnit jedince škodlivým či neproduktivním způsobem nebo naopak podpořit jeho morální vývoj. Autoři zkoumali působení vlivných vrstevníků a morálního klimatu na mladistvé odsouzené a zjistili, že oba tyto faktory se mohou na rozvoji morálního úsudku významně podílet.

Podíváme-li se na morální úsudek z neokohlbergiánského pohledu, můžeme jasně vidět, že díky svému nestandardnímu vývojovému prostředí mají klienti DPC jinak rozvinutá schémata. Tento rozdíl je nemarkantnější u mladých lidí, kteří strávili celý život v rámci ústavní výchovy. Díky jinak rozvinutým schématům jsou pak nevědomým a automatickým způsobem aktivovány odlišné způsoby fungování. Chronicky přístupná schémata klientů bývají zaměřena spíše na přežití a uspokojení základních potřeb (zejména bezpečí), než na oblast morálky. Díky odlišným schématům klienti DPC také jinak interpretují sociální realitu kolem sebe, odlišně se rozhodují a řídí svá jednání.

Ve vývoji pojetí pojmu spravedlnosti se klienti DPC nachází mezi druhým a třetím stupněm Piagetova vymezení (viz kapitola 3.3.2.4). Často můžeme u klientů pozorovat druhý stupeň, kdy je maximálně zdůrazňována vzájemná rovnost (equalitarism). Teprve dlouhým vysvětlováním a demonstrováním začínají postupně někteří klienti vnímat princip relativní rovnosti (equity), kdy je brán ohled na konkrétní možnosti, potřeby a souvislosti daného člověka.

*U většiny klientů nacházíme až určitý 'rovnostářský fanatismus', při kterém jsou maximálně citliví na jakýkoli rozdíl v zacházení s nimi při uplatňování pravidel ze strany průvodců (ať již reálný či pouze vnímaný). Jakékoli neodůvodněné (i odůvodněné) výjimky s sebou nesou ostrou vlnu protestů a pocitů nespravedlnosti a nadřzování. Je proto nezbytné maximálně koordinovat a sladovat možné a povolené věci na straně jedné a nepovolené a trest nesoucí jednání na straně druhé. Na druhé straně nelze se nechat dotlačit k rovnostářskému přístupu, který by nebral ohled na jednotlivá specifika konkrétních klientů. Klienti zároveň bývají mistry v manipulaci při získání speciálních výjimek pro jejich vlastní osobu. Příkladem může být klient Václav, který po sobě nechal neumytý hrnec v kuchyni. Průvodkyně za ním vyběhla, protože ho při tom viděla, a volala na něj, ať jde zpátky ho umýt. Václav se velice rozčiloval, že se umývání po sobě chce jenom po něm, že ostatní to tam nechávají a nikdo je nehoní. Vysvětlování průvodkyně, že vrací každého, u koho si takového jednání všimne, k němu příliš nedoléhalo.*

Vedle kognitivních vlivů na oblast morálního úsudku existují ještě vlivy emoční a kulturní. Haidt, Kollerová a Diasová (1993) jsou na základě svého výzkumu přesvědčeni, že v některých kulturách je vliv emočních stavů důležitější než v tradiční západní kultuře, jejíž definice morálky se soustřeďuje kolem pojmu újma či poškození. V těchto kulturách rozhodnutí o nemorálnosti daného činu mohou vycházet z pocitu zhnusení či odporu vyvolaného danou situací a jsou v této souvislosti vnímané jako relevantní. Tvrdí, že „emoční reakce musí být doplněny jako zdroj morálního úsudku, protože tvoří součást rozhodnutí a nástrojů posouzení situace“ (Haidt, Koller, Dias, 1993, s. 626). Další zdroj informací pro morální úsudek představuje morální imaginace. Pardales, který se věnoval

<sup>170</sup> Přesně toto klima či kultura vzniká v rámci pobytu klientů v DPC.

výzkumu vztahu morální imaginace a morálního úsudku a možnostem její kultivace, říká: „Nepěstovaná morální představivost má méně vnitřních zdrojů a ponechává proces morálního úsudku bez řady informací.“ Pardales (2002, s. 435) Je přesvědčen, že morální imaginaci lze kultivovat prostřednictvím vhodné četby. Tento způsob je však pro řadu klientů DPC nepřijatelný, protože velká část z nich vůbec knihy nečte a někteří z nich mají i se samotným čtením potíže.

*Velkou výjimkou v tomto ohledu byl klient Petr, který v období pobytu v DPC začal s vášnivou chutí číst knihy Jaroslava Foglara. Knihy tohoto autora jsou z morálního hlediska velice jasná a přesně zaměřená na kultivaci 'morálního hochy'. Psaná jsou pro čtenáře ve věku zhruba 13 let.*

Procesy morálního úsudku fungují u klientů DPC hůře než u běžné populace. Jde však o oblast, která se dá relativně nejsnáze rozvíjet a podporovat. Gibbs říká: „Podpora rozvoje zralejších forem morálního úsudku může způsobit snížení antisociálního chování a měla by hrát důležitou roli v rámci intervencí s rizikovou populací.“ (Gibbs, 2006, s. 668)



### 5.3 Morální motivace klientů DPC

Morální motivaci tvoří motivační systém, který upřednostňuje morálně ideální volby oproti jiným osobním požadavkům. Morální motivaci sytí jak emoce, tak kognitivní stránka lidského fungování. Je soustředěna kolem sebepojetí a identity jedince a jeho hierarchie hodnot.

Klienti DPC mívají velmi nízké sebepojetí a sebehodnocení. Často tuto svou vnitřně pociťovanou nedostatečnost překrývají suverénním jednáním, hrubostí, vulgaritou či bezostyšným vychloubáním.

*Martin byl klient, jehož chování se dlouhou dobu vyznačovalo naprostou suverenitou, vše věděl, vše znal a měl tendence stále ostatní klienty poučovat. Ve svém reálném životě však velice často selhával a proklamované ideály, které předkládal jako realitu, nebyl schopen naplnit. Teprve dlouhou prací s individuální průvodkyní si dovolil nahlas přiznat, že se cítí jako nula, naprosto bezvýznamný a bezcenný, 'jako hovno, protože jsem hovno'. Bylo pro něj velice náročné nacházet a projevovat chování, které by se nacházelo v rámci normálu, protože mu bylo v podstatě cizí. Často tak v rámci své snahy něco změnit kolísal mezi navykale demonstrovanou suverénností a na druhé straně až podlézavými a přeslušnými způsoby chování.*

Sebepojetí klientů DPC se v naprosté většině případů nesoustřeďuje kolem morálních hodnot a jejich motivační síly mají zpravidla jiné zdroje. Obvykle jde o uspokojení základních potřeb (například bezpečí a přijetí), které v jejich dětství nebyly dostatečně naplněny. V rozhodování ohledně morální akce tak často dostanou přednost jiné zdroje motivace než jsou zdroje morální. Jejich chování se tak nezřídka může jevit jako nemorální či dokonce iracionální.

Glasser, který dlouhodobě pracoval s problémovými mladými lidmi, o uspokojování základních potřeb těchto lidí říká: „bez ohledu na to, jak iracionální nebo nepřiměřené se nám může zdát jeho jednání, pro samotného člověka má smysl a hodnotu. Dělá to nejlepší, co může za daných nepříznivých a často bídných podmínek udělat; jeho chování je pokusem o vyřešení jeho konkrétních základních problémů spojených s neschopností uspokojit své potřeby.“ (Glasser, 2001, s. 24). Matoušek (Matoušek, Kroftová, 1998) při vymezení sebepojetí delikventní mládeže popisuje, že mají negativní sebehodnocení, neváží si sami sebe, nepřipisují si žádnou hodnotu, popřípadě je jejich sebehodnocení zmatené a plné protikladů. U menší skupiny delikventů naopak zaznamenává sebehodnocení nerealisticky zvýšené.

Hodnoty mladých lidí do určité míry odráží hodnoty jejich rodičů, částečně jsou předávány kulturou a částečně mohou reagovat na neuspokojené základní potřeby. Matějček (Langmeier, Matějček, 1974, s. 298) je přesvědčen, že „nesetká-li se dítě ve svém bezprostředním okolí s jasně vymezenými a rozlišenými hodnotami, k nimž by mohlo účelně orientovat své chování, pak vážně výstavba jeho 'já' zahrnujícího pocit autonomie a naplnění.“ Kutherová a Wallaceová (2003) popisují, že prostředí chronického násilí, které ohrožuje základní lidská práva jako respekt a důstojnost, způsobuje u jedinců vystavených tomuto prostředí problémy s porozuměním a oceněním hodnoty lidské osoby jako takové, jelikož příliš často zažívali, jak tato hodnota byla zpochybněna.

*Při společné večeři přišel Luděk sám od sebe s hypotetickou morální otázkou pro ostatní klienty: kdyby si mohli vybrat jestli zachránit dítě visící z rozbitého autobusu nebo dostat velký balík peněz, co by si vybrali? Sám si na tuto otázku začal hned odpovídat, že on by si vzal peníze, protože žádné nemá a jsou pro něj opravdu důležité. Byl unešen z představy, že by 'do konce života nemusel hnout prstem'. Bylo vidět, že vnitřně cítí, že správné by bylo zachránit dítě, ale realisticky hodnotil svoje možnosti a motivace a jeho řešení tomu odpovídalo.*

Morální emoce představují další z motivačních faktorů morálního chování. Částečně jsme o nich hovořili již v souvislosti s morální senzitivitou, takže na tomto místě doplníme jen některé další informace. Vedle sympatie, empatie a osobní tísně, o kterých jsme mluvili již dříve, se zastavíme u pojmů studu a viny. Vina představuje významný motivační prvek altruistického chování, zvyšuje rezistenci jedince ke svodu a pozitivně koreluje se schopností cítit empatii a sympatii. Oproti tomu stud neplyne primárně z morálních situací a vztahuje se zejména k vnímanému hodnocení ze strany druhých lidí. Stud také, na rozdíl od viny, nevytváří tendenci napravit své případné provinění a váže se častěji k externalitnímu chování, včetně agrese. Vina zahrnuje pocity napětí, výčitek a lítosti, avšak neovlivňuje identitu jedince. Na rozdíl od toho se stud vztahuje k pocitům nedostačivosti svého já. U klientů DPC můžeme po přestupcích výrazně častěji pozorovat projevy studu než projevy viny.

*Když individuální průvodce klienta Slávka ho na konzultaci konfrontoval s některými nevhodnými způsoby jeho chování, Slávek reagoval tím, že si přes hlavu přetáhl bundu a schoval se do ní.*

*Podobně když se průvodkyně klientky Veroniky dozvěděla, že Veronika udělala celkem významný podvod (který byla donucena napravit) a ptala se jí na tuto situaci, tak zrovna vařící Veronika jen zrudla, mlčela a málem strčila hlavu do hrnce, u kterého stála.*

Vina se úzce váže k rozvoji svědomí jedince. Jelikož se pocity klientů vztahují častěji ke studu než k vině, tak i jejich svědomí bývá často nedostatečně rozvinuté. Sageová (2005) v rámci zkoumání osobnostních testů mladistvých delikventů zjistila, že se v jejich rámci často objevují formulace svědčící o 'nedostatečně rozvinutém svědomí' či 'ne plně aktivním svědomí'. V zkoumaných vzorcích do této kategorie spadalo kolem 75 % mladistvých přestupníků zákona. Hughes (2007) pracující s mladými lidmi s poruchami attachmentu na své přednášce v Praze prohlásil, že právě příliš velký stud představuje největší překážku k rozvinutí pocitů viny<sup>171</sup>.

*Již dříve jsme popsali situaci klientky Lídy, která ukradla své spolubydlící poznámkový blok. Při rozhovoru o této situaci s žurnálním pracovníkem Lída neprojevovala žádné pocity viny či výčitek svědomí. Projevovala se tak, jako by se jí situace vůbec netýkala, okamžitě ji vytěsnila ze svého vědomí.*

<sup>171</sup> Hughes je dokonce přesvědčen, že stud u opuštěných dětí s poruchami attachmentu bývá nejvýznamnějším důvodem a příčinou problémového chování a dalších psychosociálních potíží. Stručně řečeno, dítě prožívá vnitřní bolest a hledá způsoby, jak se tohoto trýznivého pocitu zbavit. Velmi často situaci řeší prostřednictvím popření, odmítnutí nebo vytěsnění. Cokoli dítěti připomíná (i vzdáleně) tuto bolest je opět vytěsňeno a standardní výchovné postupy se tak stávají obtížné či dokonce nemožné. U dětí se objevují neustálé výmluvy, obviňování, minimalizace chyb, úniky. Neprobíhá poučení se z chyb a jejich následků. Dítě čte patologicky projevy svého okolí a zaměření se na problémové chování vede pouze k zvýšení jeho vzteku a zloby a zhoršení vztahu mezi dítětem a vychovatelem.

Schopnost dát přednost morálnímu rozhodnutí před jinými cíly významně souvisí i se schopností regulovat své emoce. Znamená to ovládat a být schopen uřídit své emoční stavy. Klienti DPC v této oblasti značně selhávají. I při slabém podnětu nabudí své emoce do velmi vysokých obrátek a mívají potíže se sebezklidněním. Se špatnou emoční regulací souvisí i jejich vysoká impulzivita chování, která může přispívat k neschopnosti jednat podle svých plánů.

*Klientka Zuzana měla potíže s vařením. V okamžiku, kdy se za ní někdo přišel jen podívat, jak se jí daří, nebo jí například pouze přetekla vařící voda, byla vzteky bez sebe, házela přístroje po kuchyni a často utekla k sobě na pokoj, zamknula se a trucovala. Jídlo v tu chvíli nechala napospas svému osudu.*

Pro rozvoj seberegulace jsou velmi důležité rané attachmentové zážitky jedince (jak jsme popsali v kapitole 3.3.2.1) a způsob socializace. Spinrad a jeho kolegové (1999, s. 325) citují řadu výzkumů, které potvrdily, že „děti, jejichž matky více reagovaly na tíseň dítěte (projevovanou negativním chováním) prostřednictvím podpůrného chování, jako například uklidňováním či učením vhodných strategií zvládnání, byly lépe schopné regulovat své emoce, jak aktuálně, tak v dlouhodobém horizontu“. Naopak rodiče, kteří dítěti v této situaci nedávali oporu či ho trestali, způsobovali vybuzení nadměrně vzrušivých emočních reakcí a nekonstruktivní způsoby řešení situací. S nedostatečnou emoční regulací také souvisí snadné podléhání různým pokušením, které přináší konkrétní kontext, v rozporu s původně zvoleným morálním plánem.

Jak jsme se již zmínili v obecné kapitole o morální motivaci, důležitým motivačním faktorem se stává vlastní charakter a identita jedince. Ta se vytváří během celého života mladého člověka a představuje do značné míry stabilní charakteristiku jeho osobnosti. „Charakter není možné falšovat, ani není možné ho obléci a opět odložit jako kus oděvu podle momentálního rozmaru. Den za dnem se stáváme tím, co děláme. To je nejvyšší zákon a logika života.“ (Narvaez, 2001b, s. 31)

## 5.4 Morální charakter

Morální charakter zahrnuje ve smyslu čtyřkomponentového modelu procesy, které slouží k naplánování vhodné akce a charakterovým vlastnostem potřebným k jejímu reálnému provedení. V předchozí kapitole jsme hovořili o seberegulaci. Seberegulace jedince probíhá nejen na rovině emocionální, ale také na úrovni behaviorální. Morální chování tak v sobě zahrnuje schopnost kontrolovat své impulsy, a to zejména ve frustrujících situacích či během vystavení jedince pokušení. Důležitou vlastnost jedince pro provedení vlastní morální akce představuje jeho resistence ke svodu, schopnost vypořádat se s daným pokušením.<sup>172</sup> U klientů DPC tato schopnost bývá na nízké úrovni, jak z důvodu impulsivity jednání, řady neuspokojených potřeb, tak v souvislosti s malým plánováním a žitím v přítomnosti.

*Jeden klient vypráví druhému klientovi Jiřímu, že dnes v supermarketu viděl, jak se pere zaměstnanec se zákazníkem, rozdávali si rány, padaly regály se žvýkačkami, které se rozlétly do všech stran. Jiří velice lituje, že u toho nebyl (a nedořečeno nahlas, avšak jasně z kontextu - že by si rád při té příležitosti strčil pár balíčku žvýkaček do kapsy).*

V souvislosti s impulsivním jednáním nebývají klienti také často schopni odložit své aktuální uspokojení v zájmu ještě důležitějšího cíle v budoucnosti. To v řadě případů znemožňuje dotažení morální akce do konce, neboť ta ve většině případů vyžaduje vytrvalost, cílevědomé úsilí a upřednostnění zájmu druhého před zájmem vlastním. Nejvyšší autoregulační složku pak představuje vůle. Ta zahrnuje jak schopnost se rozhodnout, tak vytrvat při realizaci plánů. K selhání může u klientů DPC docházet v obou fázích.

*V den výplaty velká část klientů utratí naprostou většinu svých peněz<sup>173</sup>. Tyto peníze jdou nejčastěji na různé pochoutky, sušenky, limonády, oblečení, ozdoby a cigarety. Zbylé dny v měsíci klienti snídají a obědvají chleba s máslem a žebrají o cigarety ve svém okolí. Pouze nejpokročilejší a nejschopnější klienti jsou již schopni odložit část peněz na zbytek měsíce. Průvodci pomáhají klientům učit se odkládat část peněz prostřednictvím systému obálek, které si klienti uschovávají ve svém spise a k nimž mají přístup pouze prostřednictvím průvodce (a tím ztíženou možnost okamžitého impulzivního utracení). Zároveň si klienti stanovují jaký způsob přístupu k těmto penězům chtějí – zda výběr od jakéhokoli průvodce kdykoli, pouze od svého individuálního průvodce nebo například až v druhé polovině měsíce. I když si tyto podmínky klient stanovuje sám, tak není neobvyklé, že za dva dny přichází a chce okamžitě všechny peníze, i když se rozhodl a naplánoval, že si je ponechá do druhé poloviny měsíce.*

Schopnost odložit uspokojení představuje jeden ze znaků internalitní<sup>174</sup> osobnosti. Internalitu můžeme obecně vidět jako součást osobnosti, která pozitivně podporuje

<sup>172</sup> Již Kohlberg (Kotásková, 1987) zjistil, že rezistenci ke svodu neovlivňuje strach z trestu, nýbrž navozené pocity viny.

<sup>173</sup> Z tohoto důvodu se v DPC platí nájem a stravné vždy v den klientovy výplaty a nikoli v nějaký konkrétní termín v měsíci. I tak donést v den výplaty do DPC alespoň část peněz a zaplatit bývá pro některé klienty velmi složitým úkolem.

<sup>174</sup> O způsobu lokalizace kontroly, tj. externalitě a internalitě, jsme hovořili více v kapitole o morálních emocích (kapitola 4.5.2).

schopnost realizace morální akce. Klienti DPC však obvykle mívají lokalizaci kontroly umístěnou mimo sebe sama, tj. vyznačují se externalitním zaměřením osobnosti. Kotásková (1987, s. 111) uvádí, že „emocionálně narušené děti jevíly větší externalitu než mladiství delikventi a ti byli externalitnější než normální subjekty. Obdobně externalitnější byly děti handicapované a děti s obtížemi ve školním chování.“

*Jan odmítá nést odpovědnost za to, že chodí pozdě do práce. Za jeho pozdní příchody totiž mohou revizoři v metru, kteří tam chytají a zdržují ho, protože před nimi musí utíkat a schovávat se.*

Vedle zmíněných součástí morální akce existují ještě kognitivní složky morálního charakteru, jež napomáhají k realizaci morálního chování. Jedinec potřebuje dostatečnou inteligenci k vytvoření plánu akce a tento plán musí být realistický, beroucí v potaz jeho možnosti. Dále je nezbytné, aby byl schopen udržet pozornost a koncentraci na daný morální problém. V neposlední řadě také potřebuje dostatečné komunikační dovednosti a vědomostní aparát. Již z kapitoly o specifických projevech klientů DPC (3.3.4) je zřejmé, že ve všech vyjmenovaných aspektech klienti DPC ve větší či menší míře selhávají.

*Příkladem nerealizovatelného plánu může být plán klientky Zdeny, u které úzkost z narůstajících dluhů na MHD dosáhla takové výše, že se rozhodla dluh splatit. K opatření prostředků vymyslela, že kromě své běžné práce v tréninkové dílně (která je na poloviční úvazek) nastoupí ještě do jedné práce, kde bude dělat odpolední a noční směny a o víkendu si bude ještě brát brigády. Do té doby měla Zdena problém zvládat i tréninkovou dílnu, takže naplánovaný nápor práce byl zcela mimo její realizační schopnosti. Zdena si tedy uvědomila, že není morální nesplácet dluhy (morální senzitivita), usoudila, že optimálním řešením situace bude dluhy začít splácet (morální úsudek), dala přednost zaplacení dluhů před jinými nákupy (morální motivace), avšak selhání celého morálního chování přišlo z nerealisticky naplánovaného způsobu získání peněz (morální charakter / akce).*

Schopnost naplánovat a realizovat daný morální čin tak uzavírá celou oblast předchozích procesů a je zřejmé, že bez dostatečných vlastností morálního charakteru jedince nemůže k morálnímu chování dojít.

## 5.5 Závěr

V rámci této kapitoly jsme popsali morální chování klientů DPC v souvislosti se čtyřmi základními procesy Restova čtyřsložkového modelu – morální senzitivity, morálního úsudku, morální motivace a morálního charakteru. Z popsaných zkušeností, výzkumů a teorie této klientely (či klientel jí podobných) vyplývá, že selhání vlastního morálního chování může proběhnout na celé řadě úrovní. Dále platí, že pro úspěšnou realizaci morálního chování je potřeba naplnit mnoho podmínek a předpokladů. Klientela DPC díky své životní historii a traumatickým zkušenostem bývá hendikepována v celé řadě oblastí.

Čtyřsložkový model se explicitně nezabývá několika oblastmi, které na morální chování člověka bezesporu také působí. Jde o vliv věku, genderu, socioekonomického statutu, vždy jedinečného kontextu situace, morálního klimatu skupiny a v neposlední řadě také vliv kulturní. Pro další zkoumání morálního chování bude nezbytné zahrnout i tyto vlivy a najít jejich vzájemné souvislosti i propojení s jednotlivými procesy čtyřsložkového modelu.

## 6. Výzkumná část

Výzkumná část této studie se opírá o pilotní výzkum týkající se morálního chování klientů a pracovníků DPC. Výsledky této pilotní studie, která se zaměřuje spíše kvalitativním směrem, mají naznačit směry dalšího zkoumání již v rámci reprezentativního kvantitativního výzkumu. Dalším cílem je na základě provedených zjištění navrhnout možné způsoby zlepšování úrovně morálního chování a morálních kompetencí klientů v rámci systému práce v DPC.

Je zřejmé, že provedené zkoumání v sobě nese některá základní omezení, která znemožňují považovat získané výsledky za definitivně platné. Zkoumaný vzorek klientů a pracovníků je příliš malý na možnou reprezentativní kvantifikaci, a tudíž pokusy některé rysy kvantifikovat je třeba brát vždy s ostražitostí a pouze jako možné indikátory, které se v rámci tohoto zkoumání projevily. Výzkum byl také proveden pouze v jednom časovém období, a tak některé vyskytující se výstupy mohou být důsledkem konkrétního kontextu. Dále nebyla použita žádná kontrolní skupina, se kterou by bylo možné získané výsledky porovnávat. Většina srovnání tak probíhá mezi skupinou klientů a pracovníků, což jsou dvě skupiny s odlišnými charakteristikami. Mají však společné to, že se setkávají a interagují v rámci jednoho fyzického prostoru – DPC.

Teoretický rámec výzkumné části tvoří zejména čtyřsložkový model morálního chování (viz kapitola 4.6.2), který popisuje čtyři procesy podílející se na realizaci morálního fungování – morální senzitivitu, morální úsudek, morální motivaci a morální charakter / akci. Vedle tohoto základního modelu pilotní studie vychází z dalších poznatků o morálním chování, popsaných v kapitolách 4.4 a 4.5 a informací o specifikách klientů DPC popsaných v kapitole 3.3.4.

Na základě studia literatury byly vytyčeny následné hypotézy:

H1: Klienti mají nižší morální senzitivitu než pracovníci DPC.

H2: Klienti, kteří prošli ústavní výchovou, mají nižší morální senzitivitu než ostatní klienti.

H3: Klienti v rámci obsahové stránky morálního úsudku volí jiná řešení situací než pracovníci.

H4: Klienti v rámci strukturní stránky morálního úsudku argumentují na nižší úrovni než pracovníci.

H5: Klienti, kteří prošli ústavní výchovou, v rámci strukturní stránky morálního usuzování argumentují na nižší úrovni než ostatní klienti.

H6: Pracovníci v zaměstnanecké roli maximálně v ¼ případů volí jiné morální řešení než v roli osobní.

H7: Při zdůvodnění morálního úsudku lze u klientů i pracovníky nalézt odpovědi zařaditelné do kategorie automatismů.

H8: Klienti i pracovníci si uvědomují, že jedinec může mít i jiné motivace než morální.

H9: U klientů lze nalézt rozdíl mezi vlastním popisovaným morálním chováním a jejich skutečným chováním v podobných situacích zachyceným v rámci dokumentace DPC a v rozhovorech s pracovníky.

H10: Pořadí hodnot se bude výrazně lišit u klientů a průvodců.

H11: Morální senzitivita negativně koreluje s hodnotami moci, požitkářství a podnětů a pozitivně koreluje s hodnotou univerzalizmu.

H12: Hodnotu bezpečí preferují klienti více než pracovníci.

H13: Universalistické hodnoty, které odpovídají vyšším potřebám, budou pracovníci hodnotit výše než klienti.

H14: Jednotliví pracovníci jsou klienty vnímáni různě v roli autority.

H15: Klienti vnímají své individuální průvodce jako větší autoritu než ostatní pracovníky.



## 6.1 Metody

### 6.1.1 Respondenti

Respondenty tvořili všichni klienti a pracovníci<sup>175</sup> DPC o.s. DOM v Praze. Výzkum probíhal v rámci obou poboček – DOM2, sídlící na Praze 2, a DOM8, se sídlem v Praze 8. V době zkoumání v květnu a červnu 2006 mělo DPC celkem dvanáct klientů, čtyři klienty na DOM2 a osm klientů na DOM8. Zkoumaných pracovníků bylo celkem devět – pět na DOM2 a čtyři<sup>176</sup> na DOM8.

Klienti byli zastoupeni osmi muži (67 %) a čtyřmi ženami (33 %). V době nástupu do DPC byli dva klienti nezletilí (17 %), šest jich bylo zletilých do 20 let (50 %) a čtyři byli starší než 20 let (34 %). Sedm klientů (58 %) mělo ve své historii ústavní výchovu, zatímco pět z nich (42 %) ústavní výchovou neprošlo. Základní vzdělání ukončené či nedokončené mělo šest klientů (50 %), tři klienti byli vyučeni (25 %) a tři klienti studovali (25 %). Srovnání s celkovými statistikami klientů od vzniku DPC po současnost ukázalo, že tato skupina vykazuje podobné charakteristické rysy jako průměrná populace klientů DPC o.s. DOM.<sup>177</sup>

Devět pracovníků DPC se skládalo z tří mužů (33 %) a šesti žen (66 %). V době zkoumání dva pracovníci (22 %) byli v DPC zaměstnání tři roky, tři pracovníci (33 %) dva roky, tři pracovníci (33 %) přibližně kolem jednoho roku a jeden pracovník (11 %) zhruba půl roku. Tři pracovníci (33 %) byli ve věku mezi 30-40 roky, stáří pěti pracovníků (56 %) bylo mezi 25-30 lety a jeden pracovník (11 %) byl mladší 25 let. Vysokoškolské vzdělání v oboru ukončené či těsně před ukončením mělo pět pracovníků (56 %) a tři pracovníci (33 %) vysokoškolsky studovali v rámci oboru. Pouze jeden pracovník (11 %) neměl vysokoškolské vzdělání ani dále nestudoval. Všichni pracovníci ukončili či se účastnili psychoterapeutického výcviku různých směrů.

Shrneme-li zmíněné informace, tak můžeme říci, že klienti DPC byli častěji muži ve věku 18-20 let, mírně převažovali klienti s historií ústavní výchovy a většina z nich měla základní či nedokončené vzdělání. Mezi pracovníky se častěji nacházely ženy, větší polovina byla ve věku 25-30 let s vysokoškolským vzděláním a psychoterapeutickými výcviky.

<sup>175</sup> Šlo o všechny pracovníky, kteří přímo pracují s klienty. Administrativní a řídicí pracovníci nebyli do zkoumání zahrnuti.

<sup>176</sup> Pátým pracovníkem na DOM8 byla autorka výzkumu.

<sup>177</sup> Od roku 1999 do roku 2006 statistiky ukazují následující charakteristiky klientů DPC: pohlaví – muži 52-64 %, ženy 36-48 %; věk v době nástupu do DPC – nezletilí 6-11 %, zletilí do 20 let – 53-67%, zletilí nad 20 let 23-41 %; historie ústavní výchovy – existuje 61-80 %, není 20-39 %; vzdělání – základní či nedokončené 35-55 %, vyučení 19-38 %, vyšší vzdělání než vyučení 0-3 %, studující 12-35 %.

## 6.1.2 Výzkumné nástroje

Zkoumání klientů a průvodců v oblasti jednotlivých složek morálního chování a vzájemného působení mezi klienty a průvodci bylo provedeno prostřednictvím několika nástrojů, jak kvalitativního, tak kvantitativního charakteru. Tyto nástroje jsou uvedeny v následujících podkapitolách.

### 6.1.2.1 Dotazník reálných morálních situací v rámci života DPC

Dotazník byl sestaven speciálně pro účely zkoumání morální senzitivity klientů a pracovníků DPC o.s. DOM. Obsahuje 25 situací, se kterými se průvodce a klient běžně setkává a které se v rámci DPC vyskytly minimálně jedenkrát v průběhu půl roku předcházejícího době výzkumu. Všechny tyto situace lze při určitém úhlu pohledu označit jako morální.

Úkolem respondentů bylo vyhodnotit, zda danou situaci vnímají jako takovou, v které je určité jednání správné a jiné nesprávné nebo jde o situaci, která nespadá do této kategorie situací. Před vyplněním dotazníku byly dány dva příklady, které demonstrovaly způsob rozhodování mezi možnostmi pohledu a z nich vyplývajících odpovědí. V rámci výzkumu nebylo používáno slova morální či nemorální, nýbrž polarity správný – nesprávný. Tato volba měla několik důvodů. Pro klienty je slovo 'morální' příliš abstraktní a naplněné mlhavým obsahem. Nese v sobě intenzivní hodnotící prvek na úrovni dobrý-špatný, a tak snadněji svádí k úpravě výpovědi takovým způsobem, aby respondent vypadal lépe. Dále také bylo zjištěno<sup>178</sup>, že dospívající spíše používají v hodnocení morálky slova správný či dobrý než morální. Předpokládali jsme, že jedinci, kteří jsou morálně senzitivnější, budou více situací vnímat v rámci kategorie správný-nesprávný.

Volba reálných životních situací, které klienti zažívají, v sobě nese několik výhod. Jde o situace, jež si mohou klienti snadno představit, protože je znají. Situace v sobě mohou nést i další kontextuální obsah, který si jednotliví klienti doplňují na základě svých zkušeností. Vedle hodnocení ideálního morálního řešení a proklamovaného řešení daným klientem je možné také někdy srovnat tento ideál a popisovanou volbu s reálným řešením, které jedinec použil v minulosti či v době následující po výzkumu.

Dotazník byl pokládán ve dvou, velmi drobně odlišných variantách pro pobočky DOM2 a DOM8, které přizpůsobovaly některé z popisovaných situací konkrétním podmínkám na obou zařízeních. Konkrétní podobu dotazníku ukazuje Příloha č. 3.

### 6.1.2.2 Řízený rozhovor

Ze skupiny situací, jež byly nejčastěji uváděny jako pozitivní v rámci předchozího dotazníku (tj. klienti u nich nejčastěji uváděli, že se v dané situaci rozhodují o tom, co je správné udělat a co není) bylo pro další fázi výzkumu vybráno pět nejpříhodnějších. O

<sup>178</sup> Macek (2003, s. 67) v rámci svých zkoumání morálky adolescentů popisuje, že „slova jako morálka nebo mravnost se v tomto kontextu ve výpovědích adolescentů moc neobjevovala, častější byly formulace s hodnotícími adjektivy jako správný, dobrý nebo pravdivý“.

těchto situacích byl s klienty a pracovníky veden řízený rozhovor (schéma rozhovoru pro klienty a pro pracovníky obsahuje Příloha 4 a Příloha 5), jenž byl nahráván a posléze přepsán do písemné podoby. Metoda řízeného rozhovoru byla zvolena jako nejvhodnější pro získání maximálního množství relevantních informací - tazatel může podněcovat další odpovědi, vysvětlovat při neporozumění zadání a zajistit, aby skutečně došlo k odpovědi na pokládanou otázku. Tato metoda také překonává řadu problémů, které má mnoho klientů s porozuměním písemnému textu a vlastním písemným vyjadřováním. Aby byla zajištěna určitá nezávislost na konkrétním obsahu morálního dilematu<sup>179</sup>, bylo pět zkoumaných situací zvoleno tak, aby obsahovaly různé typy morálních dilemat (konflikt vůči normám ve společnosti, konflikt s pravidly zařízení, interpersonální dilema, dilema vůči skupině a dilema, zda jednat prosociálně).

Byly použity následující morální situace:

- 1) Potřebuji dojet na nákup. Je to tři zastávky daleko. Nemám ale už žádné peníze na lístek a ani tramvajenku nemám.
- 2) Kamarád mi vrátil 1 000 Kč, které mi dlužil. Na domečku<sup>180</sup> dlužím zhruba 2 200 Kč za nájem a stravu. Průvodci o těchto penězích neví.
- 3) Zjistil/a jsem, že můj kamarád z domečku bere tvrdé drogy. Zatím to není tak vážné, bere je zhruba jednou týdně o víkendu. Víím, že je ve velmi obtížné situaci, kterou já řešit nemohu. Už drogu na domeček i jednou pronesl, i když je to zakázané. Mimo domeček nemá kam jít a skončil by na ulici.
- 4) Je ráno, většina ostatních klientů ještě spí. V kuchyni zbývá už jen půlka chleba. Mám hlad a víím, že do večere nebudu mít už nic k jídlu, protože jsem již zcela bez peněz.
- 5) Na domeček přišel nový klient. Dnes má první vaření. Není z Prahy a neví, kde je přesně obchod. Navíc si není jistý, jestli zvládne vše potřebné správně nakoupit.

Struktura rozhovoru zůstávala u každé situace stejná. Pro zamezení vlivu pořadí situací se jednotlivé situace probíraly v náhodné následnosti. Zadání se částečně lišilo pro klienty a pracovníky, aby bylo možné obdržet odpovědi podobného charakteru. U pracovníků se navíc ještě zkoumal rozdíl mezi řešením v roli pracovníka a roli vlastní osoby.

Otázky se v rámci rozhovoru zaměřovaly na zkoumání morální senzitivity (Co všechno je potřeba brát při hodnocení situace v úvahu? Jaké jsou všechny okolnosti, které ovlivňují vnímání této situace?), morálního úsudku, jak po stránce obsahové (Co by bylo nejsprávnější v této situaci udělat?), tak strukturální (Proč by to bylo nejsprávnější udělat?), morální motivace a morálního charakteru (Jaké by mohly nastat překážky v tom, aby člověk jednal tak, jak si myslí, že je nejsprávnější?). Další otázky byly zaměřeny na reálné chování klienta či pracovníka v podobné situaci (Ocitl/a jsi se někdy v podobné situaci? Jak si chtěl/a jednat a jak jsi nakonec jednala?). Zatímco klient odpovídal na otázky týkající se jeho vnímání a chování v dané morální situaci, pracovníci si měli představit, že za nimi přichází klient, popisuje danou morální situaci a žádá o radu.

<sup>179</sup> Krebs a Dentonová (2005) jsou přesvědčeni, že morální dilemata z reálného života, které mají určitý charakter, mají tendenci generovat odpovědi na určité strukturální úrovni morálního úsudku. Podle jejich zjištění filozofická dilemata implikovala zdůvodnění nejčastěji na úrovni 3/4 (např. témata euthanasie či trestu smrti), osobní morální dilemata zahrnující prosociální záležitosti (např. loajalitu či pomáhající chování) vykazovala nejčastěji stádium 3 a osobní morální dilemata s antisociálními znaky (např. přestupky druhých či odolání pokušení) měla tendenci používat zdůvodnění na úrovni 2 nebo 2/3.

<sup>180</sup> Jako 'domeček' je klienty i pracovníky často označováno zařízení DPC o.s. DOM.

Otázky směřovaly jak na oblast morálního chování vnímaného jako ideální, tak na oblast, jak by jedinec skutečně jednal (tj. co by měl druhý v dané morální situaci udělat a zároveň i co by člověk učinil sám). Respondent odpovědi generoval na základě spontánní výbavnosti<sup>181</sup>. Tazatel se snažil o maximální neutralitu kladení otázek či případné vysvětlení a upřesnění. Pokud se respondent odklonil od zadané otázky, byla mu znovu položena. Spontánní výčty byly podporovány shrnutím již řečeného a otázkou 'Ještě?'. Tato otázka byla kladena do té doby, než respondent odpověděl, že ho již nic nenapadá.

### **6.1.2.3 Schwartz's Value Inventory**<sup>182</sup>

Hodnoty tvoří významnou součást morální motivace jedince a byla zjištěna i korelace některých z nich s morální senzitivitou. Shalom H. Schwartz vytvořil deset skupin hodnotových orientací, které může člověk zaujímat. V rámci této pilotní studie jsme však z důvodu zjednodušení nepostupovali tradičním způsobem, který Schwartz sám pro jejich zkoumání navrhl<sup>183</sup>, nýbrž jsme požádali respondenty o prosté seřazení hodnotových skupin od nejdůležitější po nejméně významnou. Každá z hodnotových skupin byla vedle svého názvu ještě upřesněna dalšími hodnotami, které do ní patří.

Deset skupin zahrnovalo následující hodnotové orientace: laskavost (benevolence) – hodnoty odpovědnosti, věrnosti, ochrany blízkých lidí v každodenním životě, poctivost, odpuštění, užitečnost; přizpůsobení (conformity) – poslušnost, sebekázeň, zdvořilost, úcta k rodičům a starším osobám, zdržení se jednání a sklonů, které by rozrušily nebo ublížily druhým nebo nesplnily jejich očekávání; podněty (stimulation) – vzrušení, novost, výzvy v životě, odvaha, čínorodost, různorodost; vlastní směřování (self-direction) – nezávislost v jednání a myšlení, svoboda, tvořivost, zvědavost, vlastní výběr cílů a vlastní rozhodování; bezpečí (security) – jistota, bezpečí, bezpečnost, harmonie a stabilita společnosti a vztahů, čistota, vzájemná výměna prokázaných služeb; moc (power) – moc, bohatství, autorita, řízení ostatních; úspěch (achievement) – úspěšnost, ctižádostivost, vlivnost, schopnost; požitkářství (hedonism) – potěšení, užívání si života, uspokojení svých smyslových potřeb; tradice (tradition) – respekt k tradici, pokora, mírnost, úcta, závazek, přijetí zvyků a myšlenek, které člověku ukládá kultura nebo náboženství; universalismus (universalism) – porozumění, tolerance, ochrana blaha všech lidí i přírody, rovnost, moudrost, spravedlnost. Na základě zkoumání<sup>184</sup> morální senzitivity a jejího vztahu k hodnotovým orientacím byla vytvořena ještě skupina jedenáctá – duchovnost (spirituality), která zahrnovala hodnoty jako smysl života, vnitřní harmonie, duchovní život a spiritualita.

<sup>181</sup> V tomto směru rozhovor se spíše podobal Kohlbergovu MJI, než Restovu DIT, které má předem stanovené možné výpovědi, mezi kterými jedinec vybírá ty, jež nejvíce odpovídají jeho přesvědčení. Je proto pravděpodobné, že výsledky ukazují nižší úroveň morálního úsudku, než by ukazoval nástroj podobnější DIT. Důvodem použití této formy byla snaha zabránit ovlivnění či výběru 'líbivějších' odpovědí, než by respondent samovolně generoval. Nevýhodou představuje na druhé straně fakt, že určité odpovědi mohou být pro jedince relevantní, avšak v dané situaci si je nevybaví.

<sup>182</sup> Tento název můžeme do češtiny přeložit jako 'Schwartzův seznam hodnot'.

<sup>183</sup> Podle Schwartzova nástroje respondenti každou z hodnot v rámci jednotlivých hodnotových skupin posuzují podle míry důležitosti na bodové škále.

<sup>184</sup> Tato zkoumání prováděli finští autoři Myyryová a Helkama (2002), kteří se zaměřili na finské studenty sociální psychologie, jež se účastnili semestrálního kurzu profesní etiky.

Řazení jednotlivých hodnotových skupin popsanych na oddělených kartách probíhalo za přítomnosti tazatele, který byl k dispozici pro případné vysvětlení některých termínů a který měl možnost pozorovat práci jedince s hodnotovými skupinami. Poté výslednou podobu seřazených hodnotových orientací zapsal.

#### **6.1.2.4 Měření autority pracovníků**

Tento nástroj měřil vztah klientů k jednotlivým pracovníkům z jejich pobočky a zkoumal, nakolik jsou pracovníci pro klienty vzorem a autoritou. Malý dotazník vyplňovali pouze klienti DPC za přítomnosti tazatele. Odpovídali na otázku 'Jak je daný průvodce pro Vás zajímavý, nakolik byste se mu chtěl/a podobat?'. Jednotliví pracovníci byli hodnoceni na bodové škále od jedné do čtyř. Vzor dotazníku ukazuje Příloha č. 6.

#### **6.1.2.5 Kazuistiky**

Poslední použitý nástroj tvoří kazuistiky, které jsou sestaveny na základě písemných dokumentací o klientech DPC (zápisy z konzultací a porad, deník<sup>185</sup>) a ústních sdělení pracovníků. Některé z nich již byly použity již v předchozí teoretické části.

---

<sup>185</sup> Deník sepisuje každý den pracovník v žurnální službě, kde zachycuje průběh daného dne u jednotlivých klientů i celkovou atmosféru zařízení.

## 6.2 Výsledky výzkumu

Následující řádky přináší přehled výsledků, které přinesly jednotlivé nástroje zkoumání morálního chování klientů a průvodců DPC a také výstupy ze vzájemné kombinace některých výzkumných nástrojů. Pro všechny následující pokusy o kvantifikaci výsledků platí, že jde pouze o nastínění pravděpodobného směru výsledků v rámci této pilotní studie. Definitivní závěry by bylo možné učinit až na základě výzkumu, jenž by zkoumal dostatečně velký vzorek populace klientů a zároveň tyto výsledky srovnával i s kontrolní skupinou.

### 6.2.1 Dotazník reálných morálních situací v rámci života DPC

Klienti a pracovníci hodnotili následujících 25 situací. Odpověď 'ano' znamenala, že danou situaci považují za takovou, ve které vnímají, co by bylo správným jednáním a co ne. Odpověď 'ne' znamenala, že tímto způsobem situaci nevyhodnocují.

Tabulka č. 3 - Číslování zkoumaných morálních situací

Číslo situace	Popis situace
Situace č. 1	Je ráno, většina ostatních klientů ještě spí. V kuchyni zbývá už jen půlka chleba. Mám hlad a vím, že do večere nebudu mít už nic k jídlu, protože jsem již zcela bez peněz.
Situace č. 2	Blíží se sedmá hodina večerní. Klient, který vaří, nestihá, protože šel pozdě nakoupit. Je vzteklý, že mu to nejde a má zpoždění. Hladoví klienti se již seskupují v kuchyni. Na nabídku pomoci vařící klient reaguje nadávkami.
Situace č. 3	Dozvěděl/a jsem se, že klient, kterému jsem důvěřoval, o mně za mými zády rozhlašuje věci, které nejsou pravda.
Situace č. 4	Dozvěděl/a jsem se, že klient, kterému jsem důvěřoval, o mně za mými zády rozhlašuje věci, které jsem mu sdělil důvěrně a pouze jemu.
Situace č. 5	Když jsem vracel/a peníze z nákupu, zapadla mi jedna desetikoruna do kapsy a když jsem vyúčtoval/a peníze, tak si toho průvodce nevšiml. Večer jsem ji v kapse našel/našla.
Situace č. 6	Klient, který pracuje a má peníze, si koupil za své peníze mléko a nechal ho v lednici. Ví, že je jeho, i když na něm nemá napsanou cedulku. Mám hroznou chuť na kafe s mlékem a nikdo v kuchyni není. Mléko už je načaté a já bych ho potřeboval/a jen trošku.
Situace č. 7	Dnes jsem se měl/a jít podle domluvy s průvodcem zaregistrovat k lékaři, ale cestou jsem potkal/a známého a zapovídal/a se s ním. Tím pádem mi tam už zavřeli. Po návratu na domeček se mě průvodce hned ptá, jak jsem dopadl/a.
Situace č. 8	Dneska jsem napsaný/á na praní a mám toho opravdu hodně. Sám/sama nevím, jestli všechno stihnu vyprat. Přichází za mnou jiný klient a říká, že by potřeboval velmi nutně vyprat dvě pračky, jestli bych ho nepustil/a.
Situace č. 9	Vím, že když průvodci něco píšou do počítače, tak nechtějí, abychom to četli, a proto soubor většinou zavřou, když vejdem do kanceláře. Když jsem si šel/šla pro peníze na vaření, tak za mnou vešel ještě jiný klient a na něco se průvodce ptal. Průvodce mu začal odpovídat a zapomněl soubor zavřít. Podle nadpisu jsem poznal/a, že je tam zápis konzultace s jiným klientem.
Situace č. 10	Jsou dvě hodiny v noci. Uvědomil/a jsem si, že jsem zapomněl vyúčtovat dnešní nákup.
Situace č. 11	Kamarád mi vrátil 1 000 Kč, které mi dlužil. Na domečku dlužím zhruba 2 200 Kč za nájem a stravu. Průvodci o těchto penězích neví.

Situace č. 12	Když jsem měl/a naposledy peníze, tak jsem se důkladně zásobil/a cigaretami. Proto mi zbývá ještě jeden poslední balíček, zatímco tři další klienti již týden nemají co kouřit. Opakovaně přichází s žádostmi o cigaretu.
Situace č. 13	V sobotu kolem deváté ráno potkávám před domečkem bývalého klienta, který byl vyhozen. Prosí mě, jestli bych ho pustil/a dovnitř, aby se vysprchoval. Víím, že v tuto dobu tu průvodci nejsou a ostatní klienti pravděpodobně spí.
Situace č. 14	Mám nakažlivou nemoc, která se přenáší krví a se kterou bych neměl/a pracovat s potravinami. Přesto se mi podařilo získat potravinářský průkaz, protože jsem to doktorovi neřekl/a a ten žádné testy neudělal, ani se mě na to nezeptal. Již dlouho hledám práci, ale je to obtížné, protože mám jen základní vzdělání. Nakonec jediná práce, kde vypadá, že by mě přijali, je v McDonaldu.
Situace č. 15	Zbývá mi v současnosti jen 300 Kč a za týden беру výplatu. Jiný klient přichází s žádostí, abych mu půjčil/a 100 Kč.
Situace č. 16	Můj soused mě v noci opakovaně ruší hlasitou hudbou. Nemohu kvůli tomu spát. Dneska hudba opět v noci vyhrává jako o život.
Situace č. 17	Jsem úplně bez peněz. Kamarád mi říká o snadném způsobu, jak přijít k penězům. Tajně mi z obchodu prostrčí ven přepravku od piv a já ji pak za stovku vrátím zpátky. Peníze bychom si rozdělili napůl.
Situace č. 18	Zjistil/a jsem, že můj kamarád z domečku bere tvrdé drogy. Zatím to není tak vážné, bere je zhruba jednou týdně o víkendu. Víím, že je ve velmi obtížné situaci, kterou já řešit nemohu. Už drogu na domeček i jednou pronesl, i když je to zakázané. Mimo domeček nemá kam jít a skončil by na ulici.
Situace č. 19	V práci jsem začal/a mít problémy. Šéf je na mě našťvaný, protože jsem udělal/a něco jinak, než on chtěl. Bude na mě asi nepříjemný. Říkám si, jestli by nebylo lepší zajít k doktorovi a říci mu, že mě hrozně bolí břicho, abych do práce nemusel/a jít.
Situace č. 20	Na domeček přišel nový klient. Dnes má první vaření. Není z Prahy a neví, kde je přesně obchod. Navíc si není jistý, jestli zvládne vše potřebné správně nakoupit.
Situace č. 21	Potřebuji dojet na nákup. Je to tři zastávky daleko. Nemám ale už žádné peníze na lístek a ani tramvajenku nemám.
Situace č. 22	Na setkání dva klienti nespravedlivě obvinili dalšího klienta, že jim sprostě nadával a vyhrožoval násilím. Onoho klienta také nemám rád a šťve mě svým chováním. Ale víím, že v téhle situaci byl nevinně. Byl/a jsem u toho a víím, že k tomu byl vyprovokován a navíc ani nevyhrožoval, jen nadával.
Situace č. 23	Víím, že jeden průvodce nekontroluje úklidy tak důkladně jako ostatní průvodci. Dneska jsem unavený/á a do povinného úklidu se mi moc nechce.
Situace č. 24	Sedím na dvorečku a vidím, jak se tam dohadují jeden klient s jedním průvodcem. Průvodce tvrdí, že klient schody neumyl, klient říká, že ano, ale že už uschly. Víím, že klient schody neumyl, protože tu sedím již delší dobu.
Situace č. 25	V neděli odpoledne pořádá můj kamarád akci, na které je to super. Potkal/a jsem tam spoustu známých. Víím, že by měl ještě dorazit můj velký kámoš již od dětství, ale stále nejde. Hrozně bych se s ním chtěl/a vidět, ale stále nejde. Víím, že pokud ihned neodejdu, tak nestihnou generální úklidy.

Morální senzitivita ve svém jádru znamená schopnost vyhodnotit danou situaci jako morální a dále pak rozlišovat její jednotlivé aspekty jak po stránce kognitivní, tak emotivní. Jelikož z určitého úhlu pohledu by bylo možné v každé z popisovaných situací určit v rámci protikladu správné-nesprávné chování, tj. morální-nemorální chování, použili jsme počet kladně vyhodnocených situací jako měřítko morální senzitivity.

Celkové výsledky popisuje Příloha č. 7. Výsledky dotazníku ukázaly, že zatímco pracovníci jako morální vyhodnocují v průměru 19 situací z 25 (tj. 76 %), klienti jich v průměru za morální vybírají pouze 13 (tj. 52 %). Můžeme proto říci, že pracovníci častěji vnímají danou situaci z reálného života DPC jako morální než klienti a jejich morální senzitivita je tedy vyšší.

Rozdělení klientů na skupinu s historií ústavní výchovy a skupinu bez této historie přineslo jen velice malý rozdíl v rámci těchto výsledků – klienti, kteří prošli ústavní výchovou, hodnotili pozitivně přibližně 12 situací (48 %), zatímco klienti DPC bez ústavní výchovy jich kladně hodnotili 14 (56 %). Klienti jak mužského, tak ženského pohlaví dosáhli shodného výsledku – jako morální obě skupiny stanovily 13 situací (52 %).

Největší rozdíly mezi klienty (K) a pracovníky (P) ve vyhodnocení dané situace můžeme nalézt u otázky č. 13 (K – 17 %, P – 89 %), č. 10 (K – 25 %, P – 89 %) a č. 5 (K – 50 %, P – 100 %), kdy pracovníci výrazně častěji danou situaci vyhodnocovali jako morální. Další rozdíly, byť o něco menší, byl pozorovány také v situacích č. 7, č. 9, č. 12, č. 14 a č. 19. Oproti tomu dvě situace – č. 16 a č. 20 – hodnotili klienti častěji jako morální než průvodci.

**Tabulka č. 4 – Průměrné hodnocení situace jako morální klienty a pracovníky**

číslo situace	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
pracovníci průměr	78%	78%	78%	89%	100%	78%	89%	56%	89%	89%	89%	89%	89%
klienti průměr	75%	58%	83%	67%	50%	50%	42%	42%	42%	25%	67%	50%	17%

číslo situace	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
pracovníci průměr	89%	78%	67%	56%	100%	67%	56%	44%	56%	78%	56%	100%
klienti průměr	50%	50%	75%	25%	67%	33%	75%	42%	58%	58%	50%	75%

Dále bylo sledováno, zda senzitivita na morální situace v rámci DPC souvisí s délkou pobytu daného klienta v zařízení a zda se u pracovníků má vztah k délce zaměstnání v o.s. DOM. Porovnání délky pobytu klientů s výsledky výzkumu morální senzitivity neukázalo žádný vzájemný vztah. Zkoumání délky zaměstnání pracovníků slabě naznačuje mírný vztah<sup>186</sup>, kdy se senzitivita k morálním situacím v souvislosti s délkou zaměstnání postupně zvyšuje.

**Tabulka č. 5 – Vliv délky zaměstnání pracovníka na vyhodnocování situací v DPC jako morálních dilemat**

Délka pracovního poměru	Pracovník	Počet zvolených situací	
		absolutní počty	průměr v rámci let
3 roky	P5	25	23
	P6	20	
2 roky	P7	22	19
	P1	21	
	P3	14	
1 rok	P2	22	19
	P8	17	
	P9	19	
0,5 roku	P4	14	14

<sup>186</sup> Jak jsme ale již uvedli na začátku, zkoumaný vzorek byl příliš malý na vyvozování jednoznačných závěrů.



Tirri (1996) předkládá tezi, že adolescenti (ve srovnání s tradičními Kohlbergovskými dilematy) vnímají jako morální zejména ty situace, které se zaměřují na interpersonální (mezilidské) vztahy. Tuto tezi jsme se pokusili ověřit i v rámci našeho výzkumu. Zkoumané situace byly rozděleny do tří kategorií – na vztahové situace, částečně vztahové situace a situace nevztahové. Abychom zvýšili objektivitu rozdělení do jednotlivých skupin, tak toto dělení provedly na sobě nezávisle tři osoby – autorka tohoto výzkumu, bývalá pracovnice DPC o.s. DOM a nezávislá osoba. Výsledky podle jednotlivých rozčlenění byly zprůměrnovány a zpracovány. Ukázalo se, že všechny typy členění sdělovaly podobnou informaci: klienti skutečně výrazně častěji označovali za morální (tj. že se v nich rozhodují, co je správné a co ne) ty situace, které se týkaly mezilidských vztahů. O něco méně častěji volili situace částečně vztahové a nejméně často označovaly jako morální nevztahová dilemata. Rozdíl mezi vztahovými a nevztahovými dilematy tvořil podle jednotlivých dělení 14-30 %. Oproti tomu hodnocení jednotlivých typů dilemat u průvodců bylo daleko více konzistentní, kdy se rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi pohyboval od 0-13 %. V průměru tak rozdíl mezi vztahovým a nevztahovým dilematem u klientů činil 20 %, zatímco u průvodců se nacházel pouze na úrovni 6 %.

**Tabulka č. 6 - Vliv typu situace na jejím vyhodnocení jako morální**

	Hodnocení situací	Autor	Bývalý pracovník DOM	Nezávislá osoba	Průměr
<b>Klienti</b>	vztahové	58%	61%	73%	<b>64%</b>
	částečně vztahové	54%	57%	55%	<b>55%</b>
	nevztahové	44%	43%	43%	<b>44%</b>
<b>Pracovníci</b>	vztahové	76%	81%	92%	<b>83%</b>
	částečně vztahové	81%	76%	71%	<b>76%</b>
	nevztahové	76%	74%	79%	<b>77%</b>

Tento rozdíl může pravděpodobně souviset s úrovní morální usuzování. Předpokládáme-li, že klienti v průměru nacházejí na úrovni 2 a 3, tak struktura jejich morálního úsudku se zaměřuje právě na blízké vztahy, jak ve smyslu tržním (stupeň 2), tak v orientaci na hodnocení a souhlas blízké skupiny (stupeň 3). Oproti tomu předpokládáme, že pracovníci se spíše nacházejí na úrovních 3 a 4, kdy čtvrtý stupeň se zakládá na zachování sociálního pořádku a z toho vyplývajících neosobních morálních dilemat.

## 6.2.2 Řízený rozhovor

Řízený rozhovor o pěti morálních situacích z předchozího dotazníku představoval těžiště zkoumání všech složek morálního chování klientů i pracovníků DPC. Šlo o

převážně kvalitativní typ výzkumu. Jednu jeho složku – strukturu morálního úsudku - jsme se pokusili kvantifikovat a porovnat ji mezi klienty a pracovníky.

Jak jsme již uvedli dříve, šlo o následující situace:

- 1) Potřebuji dojet na nákup. Je to tři zastávky daleko. Nemám ale už žádné peníze na lístek a ani tramvajenku nemám.
- 2) Kamarád mi vrátil 1 000 Kč, které mi dlužil. Na domečku dlužím zhruba 2 200 Kč za nájem a stravu. Průvodci o těchto penězích neví.
- 3) Zjistil/a jsem, že můj kamarád z domečku bere tvrdé drogy. Zatím to není tak vážné, bere je zhruba jednou týdně o víkendu. Víím, že je ve velmi obtížné situaci, kterou já řešit nemohu. Už drogu na domeček i jednou pronesl, i když je to zakázané. Mimo domeček nemá kam jít a skončil by na ulici.
- 4) Je ráno, většina ostatních klientů ještě spí. V kuchyni zbývá už jen půlka chleba. Mám hlad a víím, že do večere nebudu mít už nic k jídlu, protože jsem již zcela bez peněz.
- 5) Na domeček přišel nový klient. Dnes má první vaření. Není z Prahy a neví, kde je přesně obchod. Navíc si není jistý, jestli zvládne vše potřebné správně nakoupit.

První otázka ke každé ze situací směřovala k okolnostem, které je potřeba v daném dilematu vzít v úvahu. Otázka se opět zaměřovala obecně na téma morální senzitivity, tj. na souvislosti, které ovlivňují vnímání a vyhodnocení dané situace. Pro část klientů byla tato otázka velice obtížná, někteří ji nebyli schopni pochopit vůbec, jiní ji byli schopni uchopit až po uvedení příkladů v rámci jiné, demonstrativní situace. Často měli klienti také tendenci začít okamžitě odpovídat na to, co by v té situaci udělali.

Neschopnost pojmut tuto otázku na vyhodnocení okolností dilematu ukazuje například výpověď klienta K3 (číslování klientů a průvodců je uvedeno v Příloze č. 6) k situaci nedostatku chleba:

*„Ach...Takisto by som ako ten chleba nezobral. (Tazatel – T: Co ale ovlivňuje tu situaci, co bereš v úvahu?) V úvahu, tak ... jako nemožem myslet sám na seba, že príjdem do kuchyně a chleba zoberem a zjim ho alebo si ho zoberem na izbu a neviem, prostě... (T: takže nemyslet jen sám na sebe...) No sám na sebe. (T: Ještě něco jiného?) Sa mi to stalo dva razy, som prišiel do kuchyně a chleba bol ... (T: Ještě něco bereš v úvahu?) Už nic.“<sup>187</sup>*

Podobně klient K4 má potíže se na situaci dlužícího klienta podívat tímto způsobem:

*„No já bych to nevrátil, tu tisícovku. (T: Já se zatím neptám, jak by si jednal, ale o čem všem uvažuješ)... (ticho). No, měl bych jako vrátit peníze, no ale když to nevědí, tak to nevrátím... a s tou tisícovkou bych vyžil, než by mi přišly peníze, že jo. (T: Ještě?) Asi ne.“*

Klient K5 o možných okolnostech v situaci služby vaření nového klienta říká:

*„No nevím, já bych to vnímal tak, jako že tady je obchod na každým rohu, takže by si měl vystačit sám. A jako, když já jako nevím, neumí vařit, tak něco snad by uměl udělat. (T: Takže vnímáš to, jak umí vařit, kolik je obchodů v okolí, ještě něco?). No myslím, že tak čím dřív, tak jako. Tak mohl by si vyjít někam, že jo, a podívat se. Tady v okruhu je nejmíň šest obchodů, teda co já vím.“*

<sup>187</sup> V době výzkumu byli klienty DPC čtyři Slováci, část z nich pobývala v České republice již déle. Někteří z nich proto mluví zvláštní česko-slovenštinou.

Někteří klienti otázku pochopili, avšak mají potíže se zaměřit na větší počet okolností. Klientka K2 v situaci jízdy načerno hledí pouze na jednu okolnost:

*„Mohl by tam přist' revizor.“*

Podobně klient K6 říká:

*„Jestli na tu tramvaj nemám, můžu mít problémy, protože může mě pak chytit revizor, můžu mít pokutu. Když tam není revizor, tak nastoupím tam, nebo když tam není, tak nastoupím a nevidím ho hned, až když pak ukáže placku, tak uteču.“*

Někteří klienti zvládli vymyslet i více okolností, avšak měli potíže držet se tématu. Například klient K8 probírá danou situaci:

*„Může mě chytit revizor? (T: A co dalšího?) Když je to jenom tři zastávky daleko, tak to není tak moc daleko. (T: Takže vnímáš, že tři zastávky není tak hrozná vzdálenost.) Není to hrozná vzdálenost, ale jestli je jedna zastávka půlkilometrová, tak můžou to bejt třeba dva kilometry daleko a abych chodil tam a nazpátek s nákupem dva kilometry, takže i kdybych ten lístek neměl, stejně bych jel. Jo, protože prostě se nedá nic dělat. Revizor, kdyby najednou, tak to by byla prostě smůla. Takže mohl by mě maximálně chytit revizor. A to by bylo třeba blbý. Jinak nic jinýho by se asi nemohlo stát. Ale stát se může samozřejmě všechno. Já nevím, třeba, že mi ujede tramvaj nebo že jí budu muset dobíhat a když jí budu dobíhat, tak mi zavře před nosem a odjede, tak se budu rozčilovat. Nebo že jí doběhnu a skočím do toho, do tramvaje. A on se pak bude na mě otáčet, ten tramvaják a bude na mě řvát. A bude řvát: Ty debile! nebo něco. Takže takhle a já pak v tý tramvaji buď budu mlčet nebo se s ním budu hádat, to se taky může stát. Že se s ním budu hádat a budu mu říkat: Kdo je debil? Nemáš mi zavírat před nosem nebo tak. Nebo nějaký nadávky prostě. Jinak nic špatnýho na tom nevidím, jezdit tramvají. Já teď lístek mám a všechno jako mám v pořádku.“*

Mezi nejrozvitější odpovědi, které popisovaly nejvíce faktorů patřily odpovědi klienta K6 k tématu drog v DPC a odpověď klienta K11 k tématu dlužných peněz:

*„Proč bere ty drogy, jestli má nějaké problémy, nebo proč to dělá, jestli je to jako, na to bere peníze, nebo bere ty drogy, jak často bere, jak týdně. Jestli se na to léčil. Jestli má nějaké kamarády, který to taky jako berou.“*

*„Docela hodně činitelů vedlejších. Třeba jestli mi vrátil ten litr prostě a sice dlužím dvatisíce dvěstě, ale třeba může být za chvíli vejplata, tak se o těch penězích nemusí dozvědět nebo že prostě v současný době mám dostatek peněz, takže k tomu můžu přihodit ještě svých dvanáct stovek a dát jim to a ještě litr mi pak zůstane k dobru, další věc jako že třeba potřebuju si koupit nový boty, tak jim to prostě holt nemůžu dát.“*

Výpovědi tohoto charakteru byly však spíše výjimkou.

Z výše zmíněného můžeme usoudit, že klienti mají velké potíže se zaměřením svého pohledu jiným způsobem, než na jaký byli přirozeně a automaticky zvyklí. Často proto nejsou schopni následovat danou instrukci. Je pro ně též problematické odstoupit od svého převažujícího způsobu nahlížení na danou situaci a vnímat i drobnější vlivy, které na ně působí. Můžeme předpokládat, že tyto drobnější faktory sice na klienty vliv mají, avšak jejich působení klienti nejsou schopni reflektovat na vědomé bázi a reagují na ně automaticky a nevědomě. V neposlední řadě lze pozorovat velké potíže při formulaci myšlenek a udržení tématu, na které reagují.

Oproti tomu odpovědi pracovníků byly daleko komplexnější a zahrnovaly daleko více možných faktorů. Průměrná výpověď vypadala přibližně jako následující výpovědi pracovnice P5 o situaci drog v DPC a pracovnice P1 o dlužných penězích:

*„Tak, co okolnosti – můj kamarád bere tvrdé drogy, zatím to není tak vážné, bere je jednou týdně o víkendu. No, tak tam je první okolnost – brát tvrdý drogy je velký riziko, řítíš se asi do průseru, můžeš se řídit do průseru. Tady – zatím to není tak vážné, to je takový jako že prostě to chceš jako omlouvat a doufat, že to nebude tak vážný, ale zároveň to vážný je. Tak už i tady je takový je a není. Že je v obtížné situaci, kterou já řešit nemohu, tak já bych řešila, jestli jí můžu řešit, jak jí můžu řešit, jestli jí můžu někam odkázat, jestli můžu něco nějak pomoci. Už drogu na domeček i jednou pronesl – tam je jedna věc, že ohrožuje ostatní. Kdyby to někdo našel, někdo si o to řek, třeba by to i dal, že nějakým způsobem, pokud to není vážný, tak proč jí tahá do domku, je to zakázaný, porušuje pravidla, hrozí mu vyházov. No, je to zakázaný, můžeš se na to koukat z hlediska domečku, že je tu nějaký pravidlo, který porušuju a ohrožuju tím svůj pobyt a druhá věc je, že je to zakázaný z nějakýho důvodu, a to z toho, že to právě ohrožuje ty druhý a zároveň se ani nedá moc pomáhat, investovat ta energie, kterou investuju do někoho, kdo stejně padá do drog a jde úplně na druhou stranu. Mimo domeček nemá kam jít a skončil by na ulici – no to bylo asi ten největší problém – když to někde řeknu, tak přesně že mu ublížím a že skončí na té ulici. Zároveň, když to budu tutlat, tak mu asi taky v konečném moc nepomůžu. Možná chvilkově nebude na té ulici, ale stejně do toho zahučí. Že to možná stejně podporuju, že možná bych tam zvažovala, že jestli když ho kopnu do zadku, možná se ještě vzpamatuje. Tam bych nevěděla. Já bych s tím člověkem – asi bych ho šla přemlouvat, vysvětlovat, promlouvat do duše, že bych zkoušela svoje prostředky – nejdřív. (T: Existuje ještě nějaká okolnost?). No, z hlediska taky, jestli ohrožuje druhý, jestli by to byl schopen někomu dát a potom to, jako bych zvažovala, jestli mu pomůžu tím, že půjde na ulici nebo nepomůžu, nebo ublížím. Asi to.“*

*„No tak zvažuju hlavně to, jestli, kolik lidí ví, že mi vrátil těch tisíc korun, asi se budu snažit hodně, aby to nikdo nevěděl, hodně zapřemejšším nad tím a zvážím, co je nutnýho, abych si koupila a pořídila za těch tisíc korun, pak budu zvažovat to, že tady sice mám dluh, ale zase těch tisíc korun mi ho celej nepoplatí, tak vlastně to teda není jedno, že to pak dám najednou. Budu zvažovat, jestli se mi rýsujou do budoucna nějaký jiný peníze, v dohledný době. Jestliže jo, tak už budu zvažovat, že bych nějakou část třeba dala, ještě myslím, že bych asi zvažovala, kdybych věděla, že dlouho žádný peníze už mít nebudu, tak že bych zvažovala, jestli ti průvodci na to přijdou na tom domečku, že mám ty peníze. No. Co bych ještě mohla zvažovat. No asi nejdřív bych zvažovala, co za to pořídím.“*

Někteří pracovníci (jejichž zadání bylo o něco složitější než klientské, protože si museli představit, že klient za nimi přichází s danou situací a ptá se jich jaké všechny okolnosti by měl vzít v úvahu) také měli na počátku potíže s porozuměním otázky. Po následujícím upřesnění a upozornění však byli bez výjimky schopni relevantně odpovídat. Například odpověď pracovnice P1 na první otázku ohledně nedostatku chleba měla následující vývoj:

„No, tak mě napadá, zjistit, kolik je tady ještě klientů, který nesnídali, ale samozřejmě když je tady, že většina jich ještě spí, tak většina jich bude, tím pádem bych se zamejšlela. No já bych se asi moc nezamejšlela, snažila bych se tomu klientovi vysvětlit, že (T: Ještě mi neříkej, jak bys jednala, nebo co by měl dělat, já se teď ptám na okolnost té situace) Jo, no asi já bych ještě vyhodnotila asi to, že bych ještě dohlédla na to, aby ten den se kupovalo víc chleba večer, aby nezbejvala jenom půlka, protože někdy prostě zbejvá málo a někdy jsou velký přebytky, záleží na tom, jaký jsou tady klienti, takže když by se opakovalo, že je málo chleba, tak bych asi dohlédla na to, aby se kupovalo víc každé večer. (T: A kdyby se tě ptal ten klient, o čem všem mám uvažovat, když se rozhoduju, jak mám jednat) Ted' ti teda nerozumím, co na mě chceš vědět... (Tazatelka znovu vysvětluje.) Takže, co by vážil ten klient, si myslím. No, klient by vážil to, jestli se nají nebo zůstane hlady, pak si myslím, že by vážil to, jestli zůstanou nějaký klienti, který má rád, taky hlady, pak si myslím, že by zvážil to, jestli se na něj budou zlobit, pak by zvážil to, jestli se někdo kvůli tomu s ním nemůže pohádat a průvodce mu taky jako nemůže mít jako za zlý, že to sněd, a pak může zvažovat na druhou stranu taky to, že není jeho vina, že je tam jen půlka chleba a může jako by se zlobit na organizaci, že nezajistí to, aby on se najed, když třeba platí. No, pak samozřejmě může zvažovat i věci, jak by se najed jinak, než že by sněd ten chleba, a to nemyslím jen na domečku, jestli by si byl schopnej obstarat venku nějaký jídlo, možná by ho napadlo, jestli by si mohl někde ukrást, podle toho, třeba kde by pracoval nebo tak, aby se najed. No, taky by se mohl podívat do lednice nebo do spížky, jestli tam není něco, čím by jako nahradil si ten chleba, že by se najed tím. (Ještě?) Asi mě už nic nenapadá.“

Další oblast otázek se zaměřovala na jednání, které respondent vnímá v dané situaci jako nejsprávnější (tj. obsah morálního úsudku) a z jakých důvodů (struktura morálního úsudku). Překvapivým zjištěním rozhovoru byl fakt, že v naprosté většině případů klienti vědí, jaké morální chování je v dané situaci správné a jejich řešení se víceméně nelišilo od řešení, která navrhovali pracovníci. Toto zjištění je v souladu s výsledky průzkumů, které uvádí Matoušek (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 57): „i delikventně se chovající mladiství většinou dobře vědí – na úrovni neangažovaného názoru –, co je pro ně a pro společnost ‘dobré’ a co ‘zlé’.“ Byly však již zaznamenány rozdíly mezi zdůvodnění klientů a pracovníků, proč zvolené chování je nejsprávnější. Pojd'me se na jednotlivé situace podívat podrobněji.

První morální dilema zahrnovalo následující situaci: Potřebuji dojet na nákup. Je to tři zastávky daleko. Nemám ale už žádné peníze na lístek a ani tramvajenku nemám. Za obsahově ideální bylo ve výpovědích respondentů uváděno následujících šest řešení. Jejich pořadí uvádíme dle četnosti výpovědí, které se v rozhovoru objevily. Tabulka ukazuje i rozložení četností jednotlivých řešení mezi klienty s historií ústavní výchovy a bez této historie, studenty a nestudenty, a průvodce. Jeden respondent mohl uvést i více typů odpovědí.

Tabulka č. 7 – Obsahové hodnocení ideálního řešení morální situace č. 1

Ideální řešení morální situace	Celkový počet odpovědí	Pracovníci	Klienti	Ústavní výchova	Bez ústavní výchovy	Studující	Nestudující
1. Jít pěšky	15	9	6	4	2	2	4
2. Půjčit si na lístek či lístek	7	1	6	4	2	2	4
3. Jet načerno a nenechat se chytit	4	0	4	4	0	0	4
4. Nechat na klientovi, aby si vybral	2	1	1	1	0	0	1
5. Říci o situaci průvodcům a nechat si poradit	1	0	1	0	1	1	0
6. Vyřídít si v práci zálohu a koupit si tramvajenku	1	0	1	0	1	0	1

Z výsledků je zřejmé, že naprostá většina respondentů volila řešení 'Jít pěšky'. Pracovníci tuto formu řešení zvolili bez výjimky, pouze ve dvou případech uvedli ještě další možnost. U klientů se toto řešení objevovalo také nejčastěji spolu s možností 'Půjčit na lístek či lístek'. Je zajímavé, že pouze klienti s historií ústavní výchovy volili jako optimální možnost (či jednu z optimálních možností) 'jet načerno a nenechat se chytit'. Lze uvažovat o tom, že volba tohoto řešení vyplývá u této skupiny z nedostatečného porozumění či zúžení pohledu na danou situaci, která je řešena zejména z hlediska strachu z potrestání a z na sebe zaměřeného uvažování. Může také chybět schopnost náhledu na tento typ dilematu jako na morální, jelikož v sobě nenesou interpersonální obsahy. Přesto i tato skupina na určité úrovni tuší, co by bylo správnější udělat, jak ukazuje například výpověď klienta K7:

*„Jé, to je ľahké řešení! Jedu na nákup, nemám tramvajenku ani lístek, tak vsadnu do tramvaje a jedu. (T: Jak si myslíš, že by se mělo jednat správně?) Tak lístky nemám, tak správně keď by som mal jít ... Moj názor je, ako to dělám pořád, aj keď jdu do práce, nemám na to, nemám, tak musím jít, tak musím jít, nasadnĕm a jedu. (T: Co si ale myslíš, že je správný dělat?) Tak keď byste nemĕli peníze a keď by oni nemĕli, tak bysom šel za průvodcem, nechť mi půjčĕ na ten lístek.“*

Část klientů odpovídala podobně jako klient K4:

*„No, asi by tam měl jít pěšky, jenom tři zastávky.“*

Průvodci byli shodně přesvědčeni, že ideální způsob řešení je jít pěšky, i přestože se jejich osobní přístupy někdy lišily. U několika pracovníků se objevila dokonce úzkost z toho jet načerno i v rámci mimořádné situace, jak charakterizuje například následující výpověď pracovníce P1:

*„No, já si myslím, že nejsprávnĕjší jako by bylo jít pěšky. (T: A je to za tebe jako pracovníka nebo jako človĕka?) No, já to mám určitĕ, jako za človĕka to mám jasný, protože já bych v životĕ bez lístku nebo bez legitky nejela. A i když se mi to stane, a to se mi stává jedinĕ tak, že prostĕ mi propadne třeba kupón na legitce a já to zjistím v tý tramvaji, tak hned vystoupím, protože já to úplně nesnáším, bych nesnesla situaci, že prostĕ mě tam nĕjakej revizor jako zkontrolovat a já bych tam byla prostĕ jako debil a vostuda. Takže já tohle mám jasný, jako jo, že já prostĕ načerno nechodím a vĕbec mě nevadí chodit pěšky, takže já bych klidnĕ šla. No, za průvodce, když by se přišel klient poradit, tak bych mu asi taky poradila, aby šel pěšky nebo jestli by se nepokusil si půjčĕ na ten lístek.“*

Následující tabulka popisuje různá zdůvodnění, která respondenti používali pro ospravedlnění své volby. Respondenti jsou rozděleni do stejných skupin jako v předchozí

Tabulce č. 7. Pro jednotlivé skupiny budeme nadále používat následující zkratky:  $\Sigma$  = celkový počet odpovědí v dané skupině, PR = pracovníci, KL = klienti, UV = klienti s historií ústavní výchovy, nUV = klienti bez historie ústavní výchovy, S = studující, nS = nestudující.

**Tabulka č. 8 – Zdůvodnění ideálního řešení morální situace č. 1**

Zdůvodnění - struktura morálního úsudku	$\Sigma$	PR	KL	UV	nUV	S	nS
riziko chycení revizorem - peněžní důvody, pokuty	14	4	10	6	4	3	7
je to služba, která něco stojí, byla tak spočítána	4	4	0	0	0	0	0
nic není zdarma, MHD se platí	4	2	2	2	0	0	2
řídít se pravidly platnými pro všechny	3	2	1	1	0	1	0
je to slušnost, korektnost	3	1	2	2	0	0	2
riziko chycení revizorem - ostuda	2	2	0	0	0	0	0
úzkost z toho jet načerno, stres, mít klid	2	2	0	0	0	0	0
zbytečně se nabalují další problémy	2	2	0	0	0	0	0
šlo by o zneužití situace	2	2	0	0	0	0	0
elektrina a nafta stojí peníze	1	0	1	1	0	0	1
riziko problémů s cizineckou policií	1	0	1	0	1	0	1
nezvyšovat procento revizorů v Praze	1	1	0	0	0	0	0
zvyšování povědomí o odpovědném jednání	1	1	0	0	0	0	0
jsem tak naučený	1	1	0	0	0	0	0
svědomí tak velí	1	1	0	0	0	0	0

Za zajímavý považujeme fakt, že klienti bez historie ústavní výchovy nacházejí zdůvodnění pouze v oblasti rizika chycení revizorem či problémů s cizineckou policií, zatímco klienti s historií ústavní výchovy přichází s rozmanitějšími formami zdůvodnění. Na druhé straně pojetí dopravy prostřednictvím MHD jako služby, jejíž hodnota byla celkově spočítána na určitou sumu, nacházíme pouze u pracovníků. Jediný klient, který se ve svém zdůvodnění dostává k tomu, že daná služba něco stojí, se nedostává dál za uvědomění, že něco stojí palivo, na které vozidla jezdí. K danému tématu se dostává přes své fantazie, jestli by nebylo lepší někde lístky ukrást a pak na ně jezdit. Klient K7 tak říká:

*„Tak keď by nemohol, nechtěl chodit načerno, tak bolo by to nejsprávnejší podľa mňa, že by šel za niektorým z nás alebo za váma by jel, aby si půjčil. (T: A proč je to nejsprávnejší?) Tak to je. (T: Různý lidi můžou mít různé důvody, proč by si takhle šli pro lístek...) Nič ma nĕnapadá. Možno bych jel do trafiky alebo do dopravného podniku, že by som okradol lístky? A navíc, to by bylo hustý, kdyby kvůli lístkom som krad, lístky, to by bylo hustý. Možno by bol tak čudný, že by jel do dopravného podniku a vykradol jich o lístky. (T: Ale já se ptám, proč je správný jezdit na lístky?) Tak malo by to tak být správně, že ta elektrika, co to, ta trolej, po čem jede ta tramvaj, tak to sa platí, ta elektrika a tak aj ta nafta, čo jedě autobus, též sa platí, metro je tiež na elektriku, tak tiež sa to platí. (T: Takže, protože ten provoz něco stojí, tak by se to mělo zaplatit.) No. Malo by sa, ale keď niekto na to nemá, tak bohužel, no.“*

Druhé morální dilema mělo následující obsah: Kamarád mi vrátil 1 000 Kč, které mi dlužil. Na domečku dlužím zhruba 2 200 Kč za nájem a stravu. Průvodci o těchto penězích neví.<sup>188</sup>

**Tabulka č. 9 – Obsahové hodnocení ideálního řešení morální situace č. 2**

Ideální řešení morální situace	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
Říci průvodcům o všech penězích a domluvit se na výši platby	14	7	7	5	2	2	5
Dát celých 1000 Kč	7	5	2	0	2	1	1
Přiznat jen část peněz a ty pak dát	1	1	0	0	0	0	0

V druhém morálním dilematu jsme se zaměřili po obsahové stránce na zkoumání dvou oblastí. První oblastí bylo, zda má klient z peněz splatit svůj dluh a druhou oblast představovalo dilema, zda má klient říci pracovníkům o celkové částce, kterou dostal.

Naprostá většina klientů i pracovníků spontánně odpovídala, že ideální řešení představuje sdělit informaci o získaných penězích pracovníkům a domluvit si s nim výši své platby. Někteří klienti i pracovníci vnímali jako nejsprávnější věnovat všechny peníze na splacení dluhu. K této skupině ale nutno říci, že tři z pěti průvodců navrhovali toto řešení společně s možností vyjednávat s pracovníkem o výšce splátky a že oba klienti, kteří zvolili toto řešení, druhým dechem dodávali, že oni by to tak neudělali.

Rada klientů i průvodců také vyjadřovala svou představu o poměru peněz, které by měl klient splatit na úhradu dluhu a které by si mohl ponechat pro svou potřebu. Tyto spontánní odpovědi se objevovaly i přes většinový názor všech respondentů, že závisí na dané situaci a na důležitosti konkrétních aktuálních potřeb, jež klient má. Častěji tuto přesnější představu vyjadřovali klienti než pracovníci. Osm respondentů (4 pracovníci, 4 klienti) uvedlo, že klient by měl zaplatit zhruba 800 Kč a 200 Kč si ponechat. Čtyř respondentů (všichni klienti) stanovili poměr 500 Kč : 500 Kč.

Z odpovědí vyplynulo, že v této otázce mají klienti zcela jasnou představu, co by bylo správné udělat a tato představa se v úplnosti shoduje s představami pracovníků. Nejobvyklejší reakce charakterizuje odpověď klienta K6:

*„Nejsprávnější se zachovat – že by polovinu peněz tam ten klient měl dát, prostě alespoň něco. (T: Měl by přiznat celou částku, co dostal, nebo říci jen něco?) Měl by říct pravdu, že jo, ať vidí, jestli ten průvodce jako že respektuje, že má ty peníze nebo jestli mu věří. Měl by tam říct pravdu, to je i pro jeho dobro, že jo.“*

Následující tabulka ukazuje různá zdůvodnění, která respondenti pro svá řešení přinesli.

<sup>188</sup> Klienti, kteří nemají při nástupu do DPC žádné finanční prostředky, mohou v DPC bydlet a stravovat se na dluh, který však při získání peněz musí splatit. Nikdy však nejsou nuceni na tento účel věnovat veškeré získané prostředky, vždy jim něco zůstane pro osobní potřebu. Poměr výše splátky dluhu a zbylých peněz záleží na domluvě klienta s jeho individuálním průvodcem. Často se stává, že se klienti snaží své příjmy zatajit či znejasnit, a tak si uchovat peníze pouze pro svou osobní potřebu. Placení nájmu a stravného je důležitou součástí programu DPC, který se tím snaží připodobnit se standardní situaci ve společnosti, kde placení nájmu představuje nezbytnost pro možnost bydlení; naučení se dovednosti pravidelného placení nájmu je primární záležitostí. DPC poskytuje klientům tu výhodu, že selhání v této oblasti nevede k ukončení pobytu, nýbrž je bráno jako forma ponaučení.



Tabulka č. 10 – Zdůvodnění ideálního řešení morální situace č. 2

Ideální řešení morální situace	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
nepříjemnost při lhaní či hraní něčeho, jde o podraz	9	6	3	3	0	2	1
férové jednání, poctivost, slušnost, důvěra	7	3	4	2	2	1	4
analogie s placením nájmu a službami mimo DPC	6	4	2	1	1	0	2
dluhy jinak narůstají a vznikají další problémy	6	3	3	2	1	1	2
špatný pocit z toho mít dluhy	4	3	1	0	1	0	1
protože za to dostáváš službu	4	3	1	0	1	1	0
řešit problém co nejdříve	4	1	3	2	1	0	3
jsem tak naučený, je správné platit dluh	3	2	1	1	0	0	1
dobrý pocit ze zaplacení, psychická pohoda	2	1	1	0	1	0	1
dlužné peníze nejsou jeho - má je dát	2	0	2	0	2	0	2
zvyšuje se tak důvěra v klienta, je to výhoda pro příště	2	1	1	1	0	0	1
odpovědnost v tom nemít dluhy, neuhýbat před povinnostmi	2	2	0	0	0	0	0
když máš dluhy, tak tě pak hlídají, nahání	1	0	1	1	0	0	1
priorita nemít dluhy nad dalšími potřebami	1	0	1	1	0	1	0
když neplatím, můžu být vyhozen či vystěhován	1	0	1	0	1	0	1
pravidlo v DPC	1	1	0	0	0	0	0
dobrý pocit, že mi také něco zbude	1	1	0	0	0	0	0
ve společnosti to tak funguje	1	1	0	0	0	0	0
zatajování narušuje vzájemnou spolupráci	1	1	0	0	0	0	0
nepřiznat celou částku - je to jeho soukromí, projev svobody	1	1	0	0	0	0	0

Zdůvodnění pro tuto situaci byla velmi různorodá. Obecně můžeme říci, že pracovníci o něco častěji zmiňovali analogie s bydlením mimo DPC a fakt, že za tyto peníze klienti dostávají službu a špatné pocity z toho být dlužný. Obecně nejčastěji byly v rámci zdůvodnění této situace použity různé pozitivní či negativní emoce spojené s určitým typem jednání.

Klient K5 v ospravedlnění svého řešení například říká:

*„Tak protože pak člověk má svoje nervy, že jo, že to nevrátil, kdy se to provalí a čím dýl to trvá, tím je to horší. (T: Měl by to tedy udělat, protože kdyby se to zjistilo, tak by se mohl bát těch důsledků?) Těch důsledků zase ne, ale zas jako z minulosti, z vlastní zkušenosti znám, že čím dřív se peníze vrací, tím líp. Protože když člověk dostane peníze velký a má něco vrátit a nevrátí to, tak to všechno utratí a pak si řekne, jo, tohle prošlo, to druhý taky projde a pak to jede... (T: Takže se rozjede ještě v něčem víc.) Ne že se rozjede v půjčování, ale že to prostě nevrátí, slibuje, já to vrátím a prostě výmluvy. Prostě je to lepší vrátit hned, jak člověk dostane peníze. Nebo se nějak dohodnout, že půlku nebo tři čtvrtiny z toho.“*

Pro klienta K10 se též důvody placení dluhů intenzivně váží k jeho pocitům:

*„Protože vím, že někde dlužím peníze a to je to samý, jako kdybych bydlel někde sám, platil bych nájem, tak tam je taky důležitý zaplatit nájem. To už je nastejno. (T: A proč je to důležitý?) No, nedlužít peníze, zaprvý, kvůli pocitu, protože třeba u mě, když dlužím peníze, tak mám z toho nepříjemnej pocit a chci se toho pocitu co nejrychlejš zbavit. Jo, takže dluhy určitě vracím a je to takový potom dobrej pocit, že když jsem něco dlužil a vrátím to, tak má ten člověk z toho dobrej pocit, právě, že to dokázal, no.“*

Analogii s placením bydlení a služeb mimo DPC také uvádí klient K7, který zároveň barvitě popisuje, proč je pro něj velice důležité mít kde bydlet:

„Lebo tak, mělo by sa to. Lebo fakticky využívateľ služby, bydlíš a bydlení není zadarmo. A človek sa necítí dobre na ulici a potrebuje mať kolem seba servis, stoprocentný servis, že sa nají, okúpe, udělá si potreby jako toaleta, človek musí mať servis, okolo seba, stoprocentný servis. Mě tiež záleží na stoprocentnom servise, že přijdu, najím sa, vyspím sa, okúpem sa, vysrajdám, vyseru sa, prepáč, ale keď si udělám srajdu, a mam pokoj. Tak by som sa domluvil, kolik dáš. Dám toľko, dám to.“

Pracovníci velice často uváděli zdůvodnění, že za bydlení se prostě ve společnosti platí. Pracovnice P9 tuto formu ospravedlnění rozšířila i na širší společenský kontext:

„No, proto, že si myslím, že to naráží na to, že je pro mě jako základní platit nájem a stravu a druhá věc je, že není dobrý mít dluhy. Protože dluhy se maj splácet, když člověk má možnost. A kór když je to za to, abych mohla bydlet a jíst. Tak si myslím, že je to, to jako, přední. (T: A proč není dobrý mít dluhy? Proč je dobrý je platit?) No, protože když má člověk dluhy, tak z toho může mít jako problémy, naráží to na vztahy mezi lidma, naráží to na možnosti, protože ho to jako společnost i, jako by mi to bylo vloženo do hlavy, je postavená na tom, že věci se jako neodehrávají zadarmo. To znamená, já něco chci, něco potřebuju a musím za to buď něco dělat nebo platit. Jako forma. Mně to hrozně připomíná, já jsem o tom nedávno přemejšlela, že je to vlastně to samý, když je jako boj vo, vo život, jako by třeba v džungli a tak, tak tohle je vlastně něco podobnýho, to má jen jinou formu, že člověk bojuje o živobytí. Jen prostě jinak. Musí vydělat prachy a zaplatit a je to vlastně stejnej boj, jak když si chce urvat kus masa a vypěstovat kus jídla. Že zase je nutný jako si vybojovat, že je naivní si myslet, že tady budeme všichni v pohodě a všichni budou mít dost peněz na všechno, protože to je ten základ, to je to, co – sice nejsme v tom lese a nekutáme v tý půdě, abysme něco vykutali, ale musíme dbát holt o tu obživu, nějak se o ní starat a nějak usilovat o to, aby člověk přežil i tady v tom.“

Třetí morální dilema zahrnovalo následující situaci: Zjistil/a jsem, že můj kamarád z domečku bere tvrdé drogy. Zatím to není tak vážné, bere je zhruba jednou týdně o víkendů. Víím, že je ve velmi obtížné situaci, kterou já řešit nemohu. Už drogu na domeček i jednou pronesl, i když je to zakázané. Mimo domeček nemá kam jít a skončil by na ulici.<sup>189</sup>

Tuto situaci jak klienti, tak průvodci označovali za nejtíživější ze zkoumaných. Obecně můžeme říci, že se do ní nejintenzivněji promítaly individuální zkušenosti respondentů. Všichni průvodci a naprostá většina klientů však ve výsledku viděla optimální řešení této situace podobně.

<sup>189</sup> Během doby pobytu v DPC není možné užívání tvrdých drog ani mimo DPC a přinesení těchto drog do budovy zařízení představuje velký přestupek (do budovy není možné nosit ani měkčí drogy jako alkohol či marihuanu, jejichž užívání mimo budovu, pokud nepřesáhne únosnou míru a nezpůsobuje problémy ve fungování klienta, je do jisté míry tolerováno). Situace s užíváním tvrdých drog se řeší vždy individuálně, výsledkem však může být i okamžité ukončení pobytu, pokud klient nejeví zájem situaci řešit a je ohrožením pro ostatní klienty.

Tabulka č. 11 - Obsahové hodnocení ideálního řešení morální situace č. 3

Ideální řešení morální situace	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
Jít to říci průvodcům	8	6	2	0	2	0	2
Nejprve ho zkusit sám přesvědčit, aby nebral, když to nepomůže, dojít to na něj říci průvodcům	6	2	4	2	2	2	2
Nejdříve zkusit sám ho přesvědčit, aby nebral, motivovat ho, aby to řekl sám, když nepomůže, tak to na něj dojít říci průvodcům	5	3	2	2	0	1	1
Přemluvit ho, aby šel za průvodcem, kdyby to nepomohlo, tak to jít říci sám	3	2	1	0	1	0	1
Nejít to říci průvodcům, pomáhat pouze sám	2	0	2	1	1	0	2
Nejít to říci průvodcům, počkat na vývoj, podle toho dál	1	1	0	0	0	0	0
Záleží velmi na kontextu (typ drogy, způsob braní, atp.)	1	1	0	0	0	0	0

Výsledky ukázaly, že naprostá většina respondentů je přesvědčena, že ideální řešení představuje ohlásit danou skutečnost pracovníkům. Lišila se pouze míra energie, kterou by respondenti vynaložili na snahu pomoci samostatně – tj. promluvit si s ním, nabídnout mu různé formy léčení, atp. - a snahou zapůsobit na něj tak, aby to šel říci sám (vnímáno často jako férovější, korektnější) či případně ho informovat, že když tak neučiní, tak to udělá sám daný člověk. V tomto dilematu se u pracovníků projevovaly největší rozdíly mezi osobní a pracovní rolí. V osobní rovině pracovníci kladli výrazně větší důraz na zmíněné mezifáze před samotným ohlášením daného faktu či dokonce někteří uváděli, že by počkali na další vývoj nebo by se rozhodovali dle kontextu situace. Na druhé straně by jiní pracovníci byli ještě razantnější a manipulativnější. Zaznamenali jsme, že se zde intenzivně projevuje osobní přístup k tématu drog. V profesní roli však vládlo jednoznačné přesvědčení, že klient by měl přijít o situaci říci (pro několik průvodců byla velmi důležitá forma – aby to nebylo 'tvrdé naprášení' či 'nabonzování' s cílem 'získat pro sebe body', nýbrž ohlášení daného faktu jako věci, se kterou mám potíže), pouze tři průvodci uváděli též určité mezistupně.

Jako nejčastější zdůvodnění volby ideálního řešení se objevovalo ohrožení ostatních klientů (případně i průvodců) a ohrožení samotného člověka, který drogy bere. Další častěji zmiňované oblasti souvisely s chodem DPC a jeho pravidly. Pouze klienti ve svém zdůvodnění upozorňovali na to, že oznámení jim pomáhá sejmout ze sebe pocit zodpovědnosti a zároveň hovořili o pocitech bezmoci spojených se snahou pomoci.

Tabulka č. 12 – Zdůvodnění ideálního řešení morální situace č. 3

Zdůvodnění - struktura morálního úsudku	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
ohrožení ostatních klientů - krádeže, otravování, špatná atmosféra, musím se na to dívat	11	7	4	3	1	1	3
aby se to pro toho člověka začalo řešit, sám se ničí	7	2	5	2	3	2	3
porušuje pravidla, je to zakázané	4	1	3	2	1	0	1
je to sladěné s chodem DPC	4	4	0	0	0	0	0
závislost na drogách je velice závažná věc	3	1	2	1	1	1	1
obavy, aby to nedal ke mně a já nebyl/a obviněná či z toho neměl/a jiný problém	3	1	2	1	1	1	1
pocity bezmoci	3	0	3	2	1	1	2
sejmout ze sebe odpovědnost, dát ji na průvodce	2	0	2	0	2	1	1
kdo bere na DPC drogy, tak tu zabírá místo těm,co opravdu chtějí změnit svůj život, jeho pobyt tu nemá smysl	2	1	1	1	0	0	1
snímání odpovědnosti z toho člověka, co bere drogy, nechat ho být svobodný, odpovědný za své jednání	2	2	0	0	0	0	0
nejdříve se klientovi snažit pomoci - dává dobrý pocit sám ze sebe	2	2	0	0	0	0	0
projevit zájem o člověka	2	0	2	2	0	1	1
ohrožení - zdravotní rizika	2	2	0	0	0	0	0
trestněprávní hledisko	1	1	0	0	0	0	0
pomoci sám je čistější, bez problémových důsledků pro jedince	1	0	1	0	0	0	0
potřeba velice rozlišit kontext, způsob brání	1	1	0	0	0	0	0
je čistější klienta upozornit, že to na něj půjdu říci, když on sám nepůjde	1	1	0	0	0	0	0

Klientka K12 uvádí různé roviny, které v situaci vnímá:

*„No, aby třeba ho hnedka nevyhodili, aby si to třeba uvědomil sám, ten člověk. Aby jako já nevím, dostal takovou svojí šanci, takovou tu fakt jako potvrzenou, on by si to třeba uvědomil a ..mm co (T: A proč to potom říct domečku?) No, abych jako já pak nebyla, neměla z toho nějaký problém. Prostě já nevím, že mi třeba krade věci nebo že mi prostě vadí, že přijde, nevím, zkoksovanej a že prostě otravuje, jako. (T: Takže pro to, mít klid...) No potom, jako kdyby to byl třeba můj spolubydlící a potom by prostě já nevím, to šoupl někam ke mě a pak by to našel někdo u mě, tak prostě abych já s tím ještě neměla problémy, že jo.“*

Další možná zdůvodnění uvádí stručně klientka K1:

*„Protože je to tady jednak zakázaný a jednak to člověka ničí, že jo. A tím, že o tom budu zticha, tak tomu člověku dvakrát nepomůžu.“*

Příkladem častých zdůvodnění ze strany pracovníků může být výpověď pracovnice P6:

*„Myslím si, že to by bylo nejsprávnější, za prvý, protože prostě ten člověk tady žije a asi tady jsou nějaký společný pravidla, který prostě dodržuju a každej sám za sebe, prostě tam, kde žije, má nějakým způsobem zodpovědnost za to, že to tam spoluvytváří. A přesně se z toho nestane norma. Prostě to není tak, že všichni na domečku berou tvrdý drogy a vlastně nikdo o tom nemluví. Další, co si myslím, že je to správně, že to nějakým způsobem chrání i toho druhýho člověka, že, i když to jako půjdu říct, tak že to chrání i mě. Ať už se na to podívám z nějakýho trestněprávního, tak z nějakýho zdravotních následků, tak jako nejen pro toho člověka, tak i pro mě. Může tam ležet stříkačka a já se můžu píchnout nebo ten člověk prostě udělá něco nepředvídatelnýho a něco se*

Čtvrté morální dilema, o kterém byl s respondenty vede rozhovor, bylo následující: Je ráno, většina ostatních klientů ještě spí. V kuchyni zbývá už jen půlka chleba. Mám hlad a vím, že do večere nebudu mít už nic k jídlu, protože jsem již zcela bez peněz.

Znovu se ukázalo, že klienti i pracovníci vidí jako ideální velice podobný způsob řešení situace.

**Tabulka č. 13 - Obsahové hodnocení ideálního řešení morální situace č. 4**

Ideální řešení morální situace	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
Ukrojit si pouze poměrnou část chleba	14	5	9	5	4	2	7
Ukrojit si pouze poměrnou část chleba a zasadit se o to, aby se ho kupovalo více	3	3	0	0	0	0	0
Vzít si půlku toho, co tam je	3	1	2	1	1	1	1
Ukrojit si podle své potřeby	2	0	2	2	0	0	2
Oběhnout klienty a zjistit, kolik jich ještě bude jíst	1	1	0	0	0	0	0
Myslet na to, že tu chleba občas nebývá a nechat si peníze stranou na jídlo	1	1	0	0	0	0	0

S jedinou výjimkou všichni pracovníci uvedli, že je nejsprávnější ukrojit si díl chleba, který odpovídá podílu jednotlivého klienta. Tři pracovníci navíc ještě dodali, že by bylo vhodné se zasadit o to, aby se nakupovalo více chleba. S tímto řešením nepřišel žádný z klientů. Naopak pouze dva klienti, oba s celoživotní historií ústavní výchovy byli toho názoru, že ideální je ukrojit si chleba podle vlastní potřeby. Poslední dvě řešení navrhovala pracovnice z role sebe jako člověka, nikoli v roli průvodce.

Nejtypičtější výpověď klientů zněla podobně jako klientka K9:

*„Já bych to prostě vyřešila tak, že bych si ukrojila jeden nebo dva krajíčky a zbytek chleba bych prostě nechala ostatním. Aby oni měli taky.“*

Klient K8 oproti tomu nahlíží na situaci z různých úhlů a jeho odpověď se podle toho vyvíjí. Nakonec však dochází ke stejnému názoru:

*„Nejsprávnější? Když je tam půlka chleba a já jsem tam jako první? Proč bych si nevzal? Nejsprávnější je ... Nejsprávnější? Víš já nevím. Hlad nebo chuť, to je relativní pojem, že jo. To jen ukojíš na chvíli chuťové buňky a máš hlad stejně. Nejde to vydržet. Někdo to vydržet umí, někdo neumí, někdo to vydržet nechce, někdo chce, někdo prostě je tlustej, že by to sněd všechno, ble.. tohle, takže ne že je tlustej, jako, že je nemocnej, ale že je prostě rozežranej. Prostě, strašný. (T: Co by bylo nejsprávnější? Ať je člověk tlustej nebo je hubenej ...) Nejsprávnější? Kdybych ráno vstal, nejsprávnější by bylo si klidně vzít. (T: A vzít si kolik?) Nevzít si hodně, že jo. Vzít si třeba, prostě vzít si jednu, ukrojit si, namazat si to a zase odejít. Udělat to několikrát, to je zbytečnost, že jo. Podle mě by bylo, člověk by si uvědomil, co je správný a věděl by to napřed. Nebo takhle – když by s tím neměl zkušenost, tak třeba by to mohl klidně sníst celý. Protože kdyby to sněd a někdo přišel a tady to bylo, teď to není, my nemáme co jíst o on by najednou to, že jo a on by to věděl, příště by to neudělal. Takže nejsprávnější by to bylo určitě si to vzít. (T: A vzít si kolik?) No, podle toho, no*

*nejsprávnější by bylo vzít si toho málo. Kdyby si to uvědomil a kdyby si to neuvědomil, no tak prostě, prostě by to nevěděl.“*

**Tabulka č. 14 – Zdůvodnění ideálního řešení morální situace č. 4**

Zdůvodnění - struktura morálního úsudku	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
ohled na ostatní, aby na ně zbylo	16	8	8	4	4	3	5
jídlo si tu platí všichni stejně, mají nárok na stejný podíl, chleba není můj	9	7	2	1	1	1	1
zasycení vlastního hladu	7	4	3	3	0	1	2
problémy s ostatními klienty, které by mohly nastat, kdyby zjistili, že jsem si vzal/a více	3	1	2	1	1	0	2
špatný pocit, že bych se zachoval/a lakomě, nefér jednání, pocity viny a nemorálnosti	2	2	0	0	0	0	0
nejsem hamižník, střídmost	2	1	1	0	1	0	1
vzít si více než poměrnou část je krádež	2	1	1	1	0	0	1
jsem tak naučený/á	1	0	1	1	0	0	1
možnost žít ve společenství, kde na mě někdo myslí a nemusím si, co potřebuji, urvat	1	1	0	0	0	0	0
je dobré se rozdělit s ostatními	1	1	0	0	0	0	0
možnost být pánem svých peněz a svého jídla	1	1	0	0	0	0	0
je to spravedlivé, je všech a všichni mají na něj svůj nárok	1	1	0	0	0	0	0

Tabulka ukazuje, že naprostá většina pracovníků a velká část klientů uvádí jako hlavní důvod ohled na zbylé klienty, kteří ještě nejedli. Menší počet pracovníků a klientů také dodává, že řešení ukrojit si svoji část napomáhá k zasycení vlastního hladu. Až na dvě výjimky jsou si však pouze pracovníci jasně vědomi, že důvodem, proč by si člověk měl ukrojit pouze poměrnou část je fakt, že všichni platí za jídlo stejnou částku a proto by měli mít nárok na stejnou část nakoupeného jídla.

Výpověď pracovníka P7 je názornou demonstrací tohoto přesvědčení:

*„No, protože si myslím, že je správný tam nechat ostatním. (T: A proč?) No, já to čoveče asi nevím, neumím vysvětlit, protože by mi přišlo asi nefér, že já bych sežral půlku chleba a na ostatní pak třeba nezbyl. Mně to přijde jako nefér, jako ten chleba je všech, jako není můj. I když je jako ve společném prostoru a já nevím, no. Bral bych to asi, norma, já nevím, jak krádež asi. No. I když to vlastně jako je, protože mám prostě nárok jenom na to, co jsem si zaplatil. Na poměrnou část toho, toho bochníku, no. Takže z tohohletoho důvodu, si myslím, že je to správný.“*

Podobné pocity 'férovosti' a další zdůvodnění nacházíme i ve výpovědi pracovnice P5:

*„Proč? No, protože zase je to takový, že to je nějaká morálka, co mám, že mě by bylo blbý někomu něco sníst, že jo. Já sice hlad nemám, ale pak vidím, že všichni... i kdyby se potom nepídili, kdo to sežral, tak choděj a že maj hlad a že nějaký kretén to tam sežral a že by mi v to nebylo dobře. (T: Nebylo by dobře z toho, že jsou o hladu nebo že by se tam pídili?) Jo, že i vo hladu a že já jsem to mohla nějak ovlivnit. No. Že to jako bych si říkala, je to tak trochu moje vina. Prostě takový pocity jako nějaký nemorálnosti, jako že to není fér. (T: A proč je to fér si vzít jen jednu čtvrtinu?) Protože ostatní si to taky zaplatili, taky maj hlad. Je dobrý mít možnost jako žít ve společenství, kde můžu věřit, že*

*prostě někdo na mě myslí a že si tam nemusím jít urvat jako to, co je moje, protože jinak mi to seberou. No.“*

Nejčastější zdůvodnění klientů znělo podobně jako u klienta K4 nebo klientky K9:

*„Protože by měli taky hlad, že jo. Když nemaj peníze.“*

*„Protože nejsme tady sami, nejsem tady sama a lidi maj taky hlad a ... no, že tady nejsme sami, nejsem sama a že mmm ... se musím rozdělit, to je základ prostě. A brát ohled na druhý.“*

Dva klienti (K2 a K7), kteří byli přesvědčeni, že nejsprávnější je vzít si chleba dle své potřeby, zdůrazňovali ve svém zdůvodnění ohled pouze na vlastní potřebu:

*„Prostě nebudu hladovat, prostě.“*

*„Aby som si mohol udělat snídani, aby som v práci zase neumieral, abysom zase mal peníze, v budúcnosti. Tak sa potrebujem najíst. To je jak auto, keď nedáte benzín doňho, neidě auto vôbec a môže byť aj ...aj nejlepší auto na svetě, ak nedátě doňho pohonnú látku, tak auto vám nepojede, tak veľkou rychlostou. A ak dátě doňho něco, tak už idě.“*

Páté morální dilema mělo následující obsah: Na domeček přišel nový klient. Dnes má první vaření. Není z Prahy a neví, kde je přesně obchod. Navíc si není jistý, jestli zvládne vše potřebné správně nakoupit.

Toto morální dilema bylo, oproti naprosté většině ostatních, výrazně častěji považováno za morální dilema ze strany klientů, než ze strany pracovníků (klienti ho tak posoudili v 75 %, zatímco pracovníci pouze v 56 %). Tento fakt se projevil i v rámci definování ideálního řešení a jeho zdůvodnění, kdy pracovníci daleko častěji považovali řešení této situace za součást své pracovní náplně. Byli proto ve většině případů přesvědčeni, že situaci mají ošetřit sami a že další případná pomoc ze strany klientů je čistě na jejich dobré vůli. Oproti tomu klienti vnímali situaci v souvislostech s vlastním rozhodováním, jak se zachovají, a v kontextu vnitřního přesvědčení, že 'by se mělo pomáhat'.

**Tabulka č. 15 - Obsahové hodnocení ideálního řešení morální situace č. 5**

Ideální řešení morální situace	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
Pomoci mu s nákupem	14	5	9	5	4	3	6
Poslat ho za průvodcem, ten má v náplni práce mu s tím pomoci, poradí mu	12	8	3	1	2	1	2
Poradit mu cestu	1	0	1	0	1	0	1
Když se zeptá, tak mu pomoci, jinak ne	1	0	1	1	0	0	1

K výsledným číslům je ještě třeba dodat, že z 5 pracovníků, kteří uváděli, že by měl klient druhému v nouzi s nákupem pomoci, 3 za primární řešení uváděli poslat klienta za pracovníkem, který mu poradí a pomůže.

Klientské přesvědčení o tom, že je správné v této situaci pomoci, názorně ukazuje výpověď klienta K10:

*„Určitě mu nějak chci pomoci. To určitě. Třeba bych šel s ním na nákup, ukázal bych mu, kde tak kupujeme, naše krásné Tesco, nejlevnější v okolí. Tak*

*tam bych ho zavedl... (T: Takže si myslíš, že by bylo nejsprávnější tam jít s ním a pomoci mu...) Já bych ho tím proved úplně celým. Od dostání peněz na nákup až po úklid. Prostě že třeba musí dostat na paragon razítko, jo a takovýhle všechny věci, aby to všechno věděl, aby potom z toho neměl zbytečný problémy.“*

Podobně jako v dilematu č. 3 se zde častěji objevovaly jemné rozdíly mezi ideálem pro pracovníka jako člověka a rolí zaměstnance. Obecně řečeno, v pracovní roli si pracovníci více uvědomovali i svou zodpovědnost za další klienty, potřebu být jim k dispozici a zajišťovat hladký chod DPC. Cítili potřebu pomoci klientovi spíše v rámci budovy, případně najít jiného klienta, který s ním půjde. V roli osobní častěji zmiňovali, že by se na nákup v ideálním řešení vydali s klientem sami. Pěkně to ilustruje výpověď pracovnice P1:

*„No, jako průvodce asi bych poradila, že měl tomu klientovi říct, aby přišel za průvodcem, průvodce rád s ním sepíše seznam, co má koupit a kolik to zhruba stojí, domluví se s ním, jestli umí vařit, neumí, jestli potřebuje pomoc, nepotřebuje, a to bych mu asi poradila, ať klidně jde, protože tady se to děje běžně a průvodci jsou osvědčení, že pomůžou, v tomhleto směru určitě. A pak jako průvodce bych poradila, že jestli se tady ten člověk neorientuje, že bych poprosila někoho, jestli by s ním nejel a nepomohl mu třeba ukázat, kde je tady obchod. Jo, jasně, jako osoba je to to samý, že bych jako viděla, že by mi to taky nebylo příjemný a že bych byla ráda, aby mi taky někdo pomohl v tu chvíli. Bych asi udělala to samý, akorát já bych, jako osoba, bych prostě já mu nabídla, že s ním pojedou.“*

**Tabulka č. 16 – Zdůvodnění ideálního řešení morální situace č. 5**

Zdůvodnění - struktura morálního úsudku	Σ	PR	KL	UV	nUV	S	nS
je v nové situaci, kterou nezná, každý v ní byl, těžké pro každého	8	5	3	1	2	1	2
potřeba si pomáhat	7	3	4	2	2	2	2
když jsou na to dva, tak to jde hned lépe, pocit podpory, bezpečí	7	6	1	0	1	0	1
náplň práce, průvodci jsou tu od toho	6	6	0	0	0	0	0
člověk neví, kdy bude potřebovat pomoc on	3	1	2	2	0	0	2
dobry pocit z toho, že pomohu	1	0	1	1	0	0	1
nevnucovat se mu	1	0	1	1	0	0	1
radost z toho, že to zvládne sám	1	0	1	1	0	0	1
aby se ten člověk naučil to dělat správně	1	0	1	1	0	0	1
nepřehánět to s pomocí, aby člověku neurvali ruku	1	0	1	0	1	0	1
je to klientova dobrá vůle	1	1	0	0	0	0	0
podporovat pomoc mezi klienty	1	1	0	0	0	0	0
ve společnosti tak ten systém funguje	1	1	0	0	0	0	0
je to nejrychlejší forma učení	1	1	0	0	0	0	0

Jak jsme již uvedli, velká část pracovníků používala zdůvodnění, že pomoc klientovi s prvním nákupem a službou vaření je jejich úkolem a pracovní náplní. Dále také výrazně častěji než klienti viděli v pomoci klientovi důležitý aspekt podpory a vytváření pocitu bezpečí. Dobře to vystihuje popis pracovnice P8:

*„Pomoci mu s celou akcí. (T: Proč?) Proto, aby on se cítil bezpečněji. Ne bezpečněji, aby se nebál, že se něco stane, udělám si průser hned na začátek, ale spíš takový to, takový to, co bude, a ani ochrana, ale prostě to, že, že se mu*



*tady začne hezky. Nemůžu to popsat, nevím, jestli mi rozumíš, ale takový, že ... (T: Takový vyšlápnutí správnou nohou?) Ani ne, spíš takový o tom bezpečí, aby v tom...ani ne přijetí, nemám pro to výraz. Takový to, jo, děláme to společně, vidíš jako, zvládneš to, nebude to tak strašný jako, takový to, že, takový pro něho spíš povzbuzení, že zvládnem to, že to vyšlo. (T: Takže povzbuzující?). No, určitě. Ne jenom, nejde mi to popsat. Je to hodně jako o tom pocitu. Pro něho, který si z toho může vzít. Je tam to bezpečí, že aby tady bylo jako dobře. Jednak o tom pocitu bezpečí, že mu tady někdo pomůže, že nebude sám za sebe, když potřebuje tu pomoc. Že jestli je možný, že tu pomoc dostane, že pro ten začátek, aby nebyl ztracenej. Jsem se rozkecala, vid'... Asi prostě o tom, pro něho. Že ten domeček není jako pakárna a věznice nebo past'ák, ale jsme tady společně...“*

Klienti ve svých odpovědích několikrát zmiňují své vlastní zkušenosti z prvního vaření či jsou si schopni představit, že to může být pro takového člověka těžké. Například klient K4 říká:

*„Protože jako v takovém zařízení nikdy nebyl, že jo, a neví, jak to chodí. A každé by byl rád, když je tu nověj, aby mu někdo pomohl, když to neví, že jo.“*

Není však u klientů obvyklé, aby v souvislosti se svou pomocí hovořili o svých pocitech, které můžeme vidět ve výpovědi klienta K8, který určil jako nejlepší řešení poslat nového klienta za pracovníkem:

*„Kdo jinej by mu mohl poradit líp než průvodce? Ten má počítač, ten mu to napíše, dostane od něj peníze, počítač, všechno, mapu, tohlencto, kde co a jak je, mohl by si to tohlencto a správně nebo nesprávně. Kdyby náhodou něco nevěděl, tak že jo by mu mohl poradit někdo, kdo by se kolem něj motal, tak by prostě šel mu pomoci nakoupit nějaký klient, kterej by se určitě našel (T: Proč je správný, aby mu šel pomoci nakoupit?). Aby to příště věděl, nemůže vědět taky všechno. Bůhví, odkud by byl a nemůže vědět všechno. Aby mu pomohl. (T: Proč je správný mu pomoci?). Protože prostě to, nevím no. Pak má člověk dobrý svědomí. To pomůže oboum dvoum. Bude mít dobrej pocit, ten druhej. To je asi všechno jenom pro dobrej pocit, si myslím. Jako já nevidím v tom něco jinýho. Samozřejmě existuje něco jako nějaká, nějaká teorie, že se ti to pak vrátí, to možná je taky, ale pro dobrej pocit. No vlastně ten dobrej pocit je ta teorie, že se ti to pak dobře vrátí, za nějaký čas, za několik dní, v určitě stejnou dobu se vrátí ten pocit a člověk má dobrý rozpoložení mozku a stane se mu nějaká dobrá věc, kterou si vlastně sám udělá.“*

Naproti tomu následující výpověď klientky K1 zastupuje část odpovědí, které jsou skeptické k vzájemnému pomáhání mezi klienty DPC (klientka volila, že nejlepší řešení je poradit novému klientovi cestu):

*„Abych mu nějak pomohla, ale zase to s tou pomocí nepřeháněla. Protože jak jsem si všimla, tady podat někomu ruku, to většinou znamená, že mu jí urvou celou.“*

V předcházejících odstavcích jsme prošli obsahy a struktury morálního úsudku klientů a pracovníků v rámci jednotlivých diskutovaných situací. Ukázalo se, že v naprosté většině případů se obsahová podoba ideálně zvoleného řešení morální situace mezi těmito dvěma skupinami neliší. V rámci struktury morálního usuzování bylo vidět, že část

zdůvodnění je používána klienty a pracovníky v podobné míře, zatímco jiná zdůvodnění jsou užívána rozdílně často.

Abychom mohli ještě lépe porovnat strukturu zdůvodňování těchto dvou skupin, pokusili jsme se jednotlivé výpovědi rozdělit do několika skupin a výsledky tohoto rozdělení kvantifikovat. Výpovědi byly děleny do skupiny výpovědí zahrnující morální emoce, skupiny vykazující rysy automatismů, skupiny umožňující rozdělení podle Kohlbergiánských stádií morálního vývoje a skupiny výpovědí, které nebylo možné zařadit do žádné z předcházejících skupin.

Výpovědím skupiny Kohlbergiánských stádií morálního vývoje<sup>190</sup> pak byly přiřazeny odpovídající stádia 1-5. Zjištěné úrovně morálního úsudku u jednotlivých sledovaných skupin pak naznačují určitý trend. Metodologickou otázkou představoval fakt, jakým způsobem morální úroveň měřit – zda na základě průměrné hodnoty všech zdůvodnění, které jedinec podal, zda na základě průměrné hodnoty všech morálních stádií, ve kterých se pohyboval (tj. bez ohledu na četnosti odpovědí v jednotlivých morálních stádiích), anebo prostřednictvím nejvýše dosažené úrovně (charakterizované nejvyšším použitým stádiem), kterou jsme u osoby mohli pozorovat. Výsledky byly proto analyzovány všemi třemi přístupy. Ukázalo se, že první dva použité způsoby přinesly téměř shodné výsledky, a proto je není třeba zkoumat odděleně. Forma nejvýše dosaženého stádia morálního usuzování logicky přinesla v absolutních hodnotách vyšší výsledky u všech jedinců. Vzájemné poměry mezi skupinami se však ukázaly být v závěru velice podobné jako u hodnocení prostřednictvím prvního či druhého přístupu.

V rámci jednotlivých skupin jsme se zaměřili na porovnání klientů (KL) a pracovníků (PR), klientů s ústavní (ÚV) a neústavní (nÚV) historií, studující (S) a nestudující (nS). Navíc jsme rozlišili skupinu žen (Ž) a mužů (M). Vyhodnocovali jsme jednak průměry všech odpovědí jedince a jednak průměry maximální dosažené úrovně morálního úsudku v rámci všech situací.

---

<sup>190</sup> Rozdělení těchto výpovědí podle modelu Kohlberga a nikoli dle Restova modelu DIT schémat mělo několik důvodů: 1) podobně jako u Kohlberga byly výpovědi generovány na základě spontánní vybavnosti a nikoli na základě výběru z předem daného seznamu, jak tomu je u DIT, tomu odpovídají i nižší získané výsledky; 2) schémata DIT jsou primárně zaměřená na postkonvenční způsoby morálního usuzování, což není úroveň, na které jsme předpokládali, že se budou pohybovat zdůvodnění klientů DPC; 3) na rozdíl od obou způsobů, které využívají precizně stanovená hypotetická dilemata, s ověřenou validitou a reliabilitou, používáme v rámci naší studie dilemata reálného života, což v sobě zahrnuje i určitý stupeň nejistoty ohledně získaných výsledků.

Tabulka č. 17 – Stupně morálního úsudku podle Kohlberových stádií

Skupiny	PR	KL	ÚV	nÚV	S	nS
Průměry	3,27	2,39	2,44	2,33	2,50	2,36
Nejvyšší dosažené úrovně	3,81	2,62	2,68	2,53	2,85	2,54

Skupiny	M	Ž	KL-M	KL-Ž	PR-M	PR-Ž
Průměry	2,84	2,70	2,50	1,75	3,73	3,05
Nejvyšší dosažené úrovně	3,11	3,16	2,70	1,95	4,20	3,62

Výsledky jednoznačně ukázaly rozdíl způsobu morálního usuzování mezi klienty a pracovníky DPC, který dosahoval zhruba výše jednoho celého stupně. Rozdíly mezi klienty s historií ústavní výchovy a klienty bez ní a mezi studujícími a nestudujícími vzhledem k velikosti vzorku nebyly dostačující pro další závěry. Přestože obecný pohled na rozdíl zkoumaných mužů a žen neukázal významné rozdíly, při odděleném pohledu do skupiny klientů a průvodců musíme první získanou představu výrazně změnit. Ukázalo se, že v obou skupinách muži používají častěji než ženy vyšší stupně morálního usuzování, a to přibližně s rozdílem  $\frac{3}{4}$  stupně. V celkovém pohledu rozdíl zanikl díky významnému rozdílu v morálním úsudku obou skupin a zároveň různému zastoupení mužů a žen v nich (mezi pracovníky převažovali ženy, mezi klienty muži).

Zároveň zkoumání ukázalo, že jedinci mohou současně argumentovat na různých úrovních morálního usuzování. Zejména pracovníci někdy uváděli v rámci jedné situace zdůvodnění až na čtyřech různých stupních morálního úsudku. Někdy také upozorňovali, že určité ospravedlnění ideálního morálního řešení vnímají sami pro sebe a jiné by použili pro komunikaci s klientem. To potvrzuje již dříve zmíněný názor (viz kapitola 4.4), že předchozí stádia morálního úsudku nevyhasínají, nýbrž jsou jedinci stále k dispozici a on jich užívá dle potřeb a podoby konkrétní situace. Názornou ukázkou nám přináší výpověď pracovnice P8 k situaci jízdy načerno:

*„No, nejsprávnější, když vezmeš do úvahy morální kritéria všeho druhu, tak samozřejmě dojít pěšky, protože nemám co chodit načerno, obírám stát. No, teďka to bylo jako z vyšších morálních principů. Jako za průvodce bych klientovi řekla, že je to nejsprávnější, protože tě chytne revizor a dostaneš pokutu a nemáš na to. Kvůli prachům. Protože morální principy jsou hezká věc, ale pětikilo je pětikilo, nemáš na to.“*

Rozčlenění odpovědí podle morálních stádií též ukázalo, že různé morální situace mají tendenci vzbuzovat odlišné úrovně morálního zdůvodnění. Situace č. 1 (jízda načerno) byla nejčastěji zdůvodňována prostřednictvím prvního a čtvrtého stádia, situace č. 2 (dluh) prostřednictvím čtvrté úrovně, situace č. 3 (drogy), 4 (nedostatek chleba) a 5 (nákup) pak na hladině třetího stádia.

V rámci zdůvodnění morálně ideálního řešení jsme také pozorovali skupinu výpovědí, jež v sobě nesla morální emoci (viz kapitoly 4.5.2 a 3.3.2.5). Rozložení těchto výpovědí mezi jednotlivé respondenty popisuje následující tabulka.

Tabulka č. 18 – Zdůvodnění na základě morální emoce

Číslo dilematu	Klienti - ústavní výchova						Klienti - bez ústavní v.					Pracovníci							Celkový počet			
	K2	K6	K7	K9	K11	K8	K5	K1	K10	K3	K4	K12	P2	P6	P7	P5	P1	P4		P8	P9	P3
1																2	1		1			4
2				1	1		1		2				1	3	1	2	2		1		1	16
3															1	1						2
4															1	1						2
5						1																1
Celkem u respondenta	0	0	0	1	1	1	1	0	2	0	0	0	1	3	2	4	5	1	1	1	1	

Tabulka ukazuje, že pracovníci používali ve zdůvodnění svých morálních úsudků výrazně častěji morální emoce než klienti. Průměrný pracovník použil toto zdůvodnění 2,1krát, zatímco průměrný klient pouze 0,5krát. Počty této kategorie jsou u klientů dokonce tak nízké, že neumožňují ani jejich další třídění. Všichni pracovníci použili tuto kategorii během řízeného rozhovoru minimálně jedenkrát. Je také zajímavé, že zdůvodnění prostřednictvím morální emoce nejčastěji používaly obě vedoucí jednotlivých poboček DPC. Při rozdělení do skupiny mužů a žen se ukázalo, že ženy toto zdůvodnění užívají přibližně dvakrát tak často jak muži. Zároveň výsledky naznačily, že významný vliv na použití toho způsobu zdůvodnění má povaha dané situace. Řešení morálního dilematu č. 3 (drogy v DPC) bylo významně častěji ospravedlňováno prostřednictvím morální emoce, než dilemata ostatní. Můžeme z toho soudit, že určité typy morálních dilemat v sobě obsahují určitý tah ke způsobu zdůvodnění nejsprávnějšího řešení.

Součástí morálních emocí jsou i pocity viny, které přispívají k rozvoji svědomí jedince. K tématu vlastního svědomí se při odpovědi na zdůvodnění svého ideálního řešení dostal v otázce jízdy načerno průvodce P3 a pěkně toto téma formuluje:

„ ... spíš jít jako pěšky v té situaci, ale proč jako se nsvést se tou tramvají. A to nsvést se tou tramvají je o tom, že prostě že za ní jako nezaplatím a že by prostě když do toho ty peníze nedám, tak nemůžu s ní jet, prostě tou tramvají. (T: A proč bys měl dojem, že s ní nemůžeš jet?) Cha chá. Protože jsem se to asi tak nějak naučil, že jako nevyužívat něco, co se zdá, že jako by se mohlo využít zdarma, je tam něco jako by nad tím. Že vím, prostě že se za to jako platí, což teda jako asi ví všichni, ale já to tam mám jako prostě jako něco jako daného. To nevypadám, to jsem nějaký Kantův prostě tam nade mnou jako prostě ční a (respondent uvádí své jméno), za to se platí. Tak to tam mám nějak jako dáno, no. Jako můžu s tím manévrovat a jak jsem říkal, existují možnosti, kdy by jsem se jako s tím jako svezl a asi nebudu mít jako černé svědomí, ale jako no, právě, nechtěl bych to jako úplně zahrnout do kategorie jako svědomí, že mě to jako velí svědomí, to až tak jako dramatické není, no. Že by to až zasahovalo jako někam do svědomí a bylo to nějak bytostně spojeno. (T: a kam to teda zapadá, v jaký tý úrovni se to nachází?) No je to asi nějaké, jestli teda můžu tady klátit téma pojmana, něco asi jako superegem, ale nevím, jestli je to jako úplně to jako něco úplně nad. Je to tak, no je to něco nad tím, nad mýma jako potřebama, jako vlastníma jako, co mi velí, tady už jako stop a za to se platí. Ale jako fakt, to bysme si fakt museli zvolit asi škálu, jo, a že tím třeba, je to asi ve stejné kategorii jako nezabíjet, neřeknu člověka, ale jako třeba zvíře, jo. Tak jako zvíře, je fakt jako už něco strašného, už by to hraničilo u mě už jako se svědomím a muselo by to být fakt jako v nouzi, že by třeba měl hlad a tak bych

*zabíjel nebo tak. Ale toleto jako zdaleka jet tramvají načerno zdaleka nedosahuje tady té úrovně, no. Je to tam někde nade mnou, ale prostě v těch nižších patrech, o hodně nižších.“*

Skupina reakcí, které svědčí o určitých automatismech v morálním úsudku, nebyla příliš častá. Zdůvodnění prostřednictvím automatismů se vyskytlo pouze zhruba v deseti případech a neumožňuje tak další rozbor. Uvedme tedy alespoň příklad toho způsobu ospravedlnění ideálního řešení u klienta K8, pracovnice P6 (dvě výpovědi) a pracovníka P2:

*„Nevím, co je na tom správnýho. Nevím, prostě jsem tak naučeněj od mámy.“*

*„Určitě si myslím, že to je nejsprávnější nebo že by to bylo optimální řešení. No a nejsem to schopná prostě popsat, prostě se to tak dělá. Protože pro mě, no, protože mi prostě přijde přirozený a normální...“*

*„...může bejt můj zvyk, protože prostě to může bejt pro mě nějaká tradiční činnost, která mě vůbec jako nic neříká a něco může bejt fakt jako, že mě to dovede spíš k přemejšlení, jako zvažování, když je to něco ojedinělýho.“*

*„Protože, já nevím, to je taková kategorie, na kterou ti hrozně těžko umím odpovědět, to já nad tím vůbec nepřemejšlim. Správný, ... prostě to tak cejtím, no.“*

Několikrát bylo také možné pozorovat, že respondent měnil v průběhu odpovídání svůj názor na to, co by bylo nejlepší. Samotné zamýšlení a formulování problému tak napomáhalo dalšímu rozvoji představy o tom, co by bylo nejsprávnější. Tento vývoj se objevil jak u klientů, tak u průvodců. Zpravidla se dostavoval u respondentů, kteří se nad danou otázkou skutečně zamýšleli a snažili se jí pojmout z různých úhlů pohledu. Příkladem může být výpověď klienta K8 na téma drog v DPC:

*„Určitě to nikomu neříkat, nechat ho bejt. Oni by na něj stejně přišli a já bych ho určitě nebonzoval. Jako nebonzoval, jako neřekl bych prostě to. Kdybych to zjistil, tak možná, že bych mu domlouval, fakt bych mu domlouval. Nedělej to, nebo bych s ním i někam šel a hlavně bych mu třeba i s tou drogou pomohl, aby nemusel utrácet tolik peněz ... (T: Co si tedy myslíš, že by bylo nejsprávnější – nevšímat si ho nebo mu jít domlouvat?) Kdybych to někomu řekl, tak oni by to začali řešit a todlencto a támlencto. Takže já bych mu prostě domlouval a třeba bych mu i řekl, jestli to mám někomu říct nebo to. Prostě by jsme přestali bejt kamarádi, protože já bych se s člověkem, kterej bere drogy, bavil jen asi jenom opravdu minimálně. A kdyby se fakt todlencto stalo, tak bych to nikomu radši neříkal, aby neskončil na ulici a snažil bych se sám mu nějak pomoci. A kdyby to nevycházelo a nešlo by to, protože to je jasný, že by ..., tak bych to řekl průvodci a oni by ho taky hned nevyhodili, že jo. Něco by se stalo, chvílku by to trvalo, než... by mu domlouvali. (T: myslíš, že je to nejsprávnější a nebo je to to, co bys ty volil, ale myslíš, že by bylo ještě něco správnějšího udělat? ...) Správný? Nikomu to zpočátku neříkat? No, určitě by to bylo správný nikomu to neříkat a domlouvat se s ním sám a kdyby prostě nechtěl a to, tak potom bych to někomu řekl. Já nevím, nejlepší by bylo to říct někomu hned, ale někdo budeovej a já s ním budu kámoš a bude kouřit trávu a bude to sem nosit potají a tole (T: Jde o tvrdé drogy, ne o trávu.). Já, tak kdyby si píchal nebo to, tak to bych řekl hned. (T: Pro tebe je tedy dost rozdíl, jestli je to tvrdá droga nebo ne.) No, vlastně není, já vím, že je to otázka nějakýho času, třeba dvou až pěti*

*let, než vzít tvrdou, fakt jo. Ty vole, to je to samý jako když cvičíš, ne. Ze začátku máš taky, moc svaly nemáš, třeba za dva roky ti začnou růst svaly, pak máš svaly větší, takže ze začátku bereš malý drogy a pak to naroste do velkýho. Protože prostě si říkali pohoda, pohoda a hlavně že ono to tak není. Možná, že člověk by to sám, od sebe ani neudělal. Ale pak je tak zpitomělej a vlastně se tak jako zblázní, že najednou se dostane mezi nějakou partu a prostě je poslechne, víš. Oni mu to prostě daj, nabídnou a on to s nima zkusí. Protože uvidí pak svoje dobrý kamarády, najednou teď a oni se změní, že berou tvrdý a on si řekne a já tady zůstanu sám, víš co. Že mu bude smutno. Bude se bát, víš co, samoty. (T: Co je tedy nejsprávnější udělat, když se to dozvíš?) No tvrdý drogy a tohle, tak bych to řekl normálně, bych se ho normálně zeptal, jestli to mám někomu říct anebo jako co s tím, že mě prostě nějaký takový svihárný neberou, že mě to prostě nezajímá. Že jestli to mám někomu říct, nebo jestli se přizná sám. A kdyby to neudělal, tak prostě bych to řekl, fakt.“*

U pracovníků DPC jsme také sledovali rozdíl mezi jejich profesním a osobním přesvědčením v tom, co by bylo nejsprávnější v dané situaci udělat. Ukázalo se, že profesní a osobní role se nachází až v překvapivém souladu. Ze 45 případů (5 morálních dilemat u 9 pracovníků) ve 28 situacích (tj. 62 % případů) se naprosto shodovala volba za sebe jako osobu a za sebe v roli pracovníka. V 16 případech (36 %) existoval malý rozdíl, který v osobním pojetí zpravidla zahrnoval určitou drobnou mezifázi před řešením z role pracovníka. Pouze v 1 případě se řešení z osobní roviny výrazněji lišilo od pracovního pojetí. Ukázalo se také, že určitá dilemata v sobě nesou větší tendenci k těmto (byť velice drobným) rozdílům. Nejvíce rozdílů přinášela morální situace č. 3 (drogy v DPC), kde alespoň malý rozdíl mezi rolí pracovníka a osoby vidělo 8 pracovníků z 9. Rozhodování z role pracovníka mívalo jasný výstup – dojít o situaci informovat. Z pozice osobní, dle svého individuálního zaměření, část pracovníků uváděla ještě snahu pokusit se nejprve o nějaké jiné řešení či nabídnout svoji pomoc, a pokud tato selže, tak teprve jít informovat pracovníka. Druhá skupinka osobních názorů byla k situaci drog více radikální s tím, že by osobně byli k dané situaci více striktní a hned klienta zcela odřízli od ostatních (odchod z DPC) a role pracovníka jejich rozhodný postoj zmírňuje a vytváří větší ohled na jedince, který drogy bere. Druhou situací, kde se také častěji (5 pracovníků z 9) projevoval drobný rozdíl mezi rolí osobní a pracovní, byla morální situace č. 5 (nákup nového klienta). Zde opět můžeme názory mírně odlišné od pracovní role rozdělit do dvou skupin – část pracovníků by se v roli osobní sama vydala s klientem nakoupit (v roli pracovní zohledňují své další pracovní povinnosti) a druhá část pracovníků by intenzivněji podporovala pomoc ze strany jiných klientů. V situaci č. 1 (jízda načerno), č. 2 (dluh v DPC) a č. 4 (nedostatek chleba) se rozdíl mezi oběma rolemi objevoval maximálně v 1 či 2 případech. Můžeme tedy shrnout, že pracovníci se v roli osobní a pracovní ve vnímání optimálního řešení morální situace, mimo jednu výjimku (2 %), takřka neliší a že mírné rozdíly závisí na typu konkrétní řešené situace.

Třetí oblast, která byla zkoumána v rámci řízeného rozhovoru, se zaměřila na možné překážky, jež způsobují, že člověk nejedná tak, jak si myslí, že by bylo nejsprávnější. Mapovali jsme se tímto způsobem oblast morální motivace a morálního charakteru.

Toto téma bylo již pro klienty pochopitelnější než první položená otázka týkající se možných okolností dilematu. Zpravidla uváděli přibližně 2-3 překážky, které mohou

způsobit, že člověk nejedná nejsprávněji. Typově se pohybovaly od charakterových „*je sobec*“, „*je líný*“, „*je nevychovaný*“, přes jiné než morální potřeby „*má hlad*“, „*potřebuje si něco koupit*“, emoční a vztahové důvody „*stydí se*“, „*jsou to kamarádi*“, „*pocity bezmoci*“ až po konkrétní kontext „*bude mít brzo výplatu*“, „*zajede ho auto*“, „*musí jít do práce*“, „*je nemocný*“.

Pracovníci oproti klientům uváděli větší a různorodější počet možných důvodů. Navíc si také řada z nich povšimla, že se tato otázka do velké míry překrývá s otázkou první týkající se okolností dané morální situace. Uvedeme zde výpověď pracovníce P6 k situaci nákupu nového klienta, která může být příkladem průměrné odpovědi pracovníka:

*„No, tak jak už jsem říkala, že se bojím toho sociálního kontaktu jako sama o sobě, jako že nevyhledává lidi, je mu to nepříjemný. Druhá věc, že by si připadal jako vtěrka, že vlastně neví, jak se v tom zachovat nebo spíš moc řeší toho druhého. Že to vlastně řeší, jak on se bude na mě koukat, jak já budu vypadat v jeho očích. Pak tam přesně to je, takovej ten plán, jaké já mám teď a vůbec se mi to tam nehodí do krámu. Další věc může být přesně ten, taková ta lenost, prostě obyčejná, že se mi fakt nechce. Co tam ještě může hrát roli? Jó, myslím, že i taková ta sympatie, nesympatie. Že ten člověk je mi fakt nesympatickej, tak e-e. Přitom i je to i ten strach a obava z běžného sociálního kontaktu je tam jako povícero, v té selekci lidí, kterým jako je příjemnej a ne. A asi je to i o tom, prostě jakou má zkušenost, s tím, že mi prostě jako zabrání to, že když vím, že to tam není v tom prostředí normální, že se to dělá, tak asi většina lidí nepude nebo asi prostě má problém, že to udělám nějak jinak, protože si nejsem úplně jistá, jestli je to normální nebo není normální v tom prostředí, kde jsem. Takže spíš čekám, že to udělá někdo jinej a když vidím, že to tam je běžný, tak to dělám.“*

Ve čtvrté části řízeného rozhovoru byly respondenti dotázáni na osobní zkušenosti s podobnou situací. Jejich odpovědi však byly natolik atomizované a ovlivněné individuální historií, že není možné z nich vyhodnotit zobecnitelné závěry.

### 6.2.3 Schwartz's Value Inventory

Samostatnou součástí výzkumu byla i varianta testu Schwartz's Value Inventory<sup>191</sup>, kde respondenti řadili podle své preference jedenáct hodnotových skupin. Na základě tohoto pořadí byla hodnotám přiřazena pořadová čísla od 1 do 11 (1 – nejdůležitější hodnotová skupina, 11 – nejméně významná hodnotová skupina). Pokud se jedinec nebyl schopný rozhodnout mezi dvěma hodnotami, byl oběma z nich přiřazen průměr z obou pořadových čísel (např. 8,5). Konkrétní výsledky jednotlivých pracovníků a klientů ukazuje Příloha č. 8.

Zkoumané hodnotové skupiny, včetně obsažených hodnot, byly následující:

- laskavost (L) – odpovědnost, věrnost, ochrana blízkých lidí v každodenním životě, poctivost, odpuštění, užitečnost;

<sup>191</sup> Zařazena byla i jedenáctá hodnotová orientace – duchovnosti (více viz kapitola 6.1.2.3).

- bezpečí (B) – jistota, bezpečí, bezpečnost, harmonie a stabilita společnosti a vztahů, čistota, vzájemná výměna prokázaných služeb;
- vlastní směřování (VS) – nezávislost v jednání a myšlení, svoboda, tvořivost, zvědavost, vlastní výběr cílů a vlastní rozhodování;
- univerzalismus (UN) – porozumění, tolerance, ochrana blaha všech lidí i přírody, rovnost, moudrost, spravedlnost;
- požitkářství (PŽ) – potěšení, užívání si života, uspokojení svých smyslových potřeb;
- duchovnost (D) – smysl života, vnitřní harmonie, duchovní život a spiritualita;
- úspěch (US) – úspěšnost, ctižádostivost, vlivnost, schopnost;
- podněty (PD) – vzrušení, novost, výzvy v životě, odvaha, činnost, různorodost;
- přízpůsobení (PŘ) – poslušnost, sebekázeň, zdvořilost, úcta k rodičům a starším osobám, zdržení se jednání a sklonů, které by rozrušily nebo ublížily druhým nebo nesplnily jejich očekávání;
- tradice (T) – respekt k tradici, pokora, mírnost, úcta, závazek, přijetí zvyků a myšlenek, které člověku ukládá kultura nebo náboženství;
- moc (M) – moc, bohatství, autorita, řízení ostatních.

Průměrné výsledky pořadí hodnotových skupin u klientů a pracovníků ukazuje následující tabulka.

**Tabulka č. 19 – Průměr pořadí hodnotových skupin u klientů a pracovníků**

	L	B	VS	UN	PŽ	D	US	PD	PŘ	T	M
<b>PRACOVNÍCI</b>	2,7	3,0	2,5	4,4	7,5	4,1	8,3	5,4	8,7	8,9	10,6
<b>KLIENTI</b>	3,3	3,4	4,7	5,7	6,8	6,8	5,3	6,5	6,2	8,3	8,9

Tabulka nám ukazuje, že zatímco v rámci některých hodnotových skupin měli klienti a pracovníci podobné výsledky, u jiných můžeme pozorovat významnější rozdíly. Klienti oproti pracovníkům kladli na vyšší pozice hodnoty úspěchu, přízpůsobení a moci, zatímco pracovníci na rozdíl od klientů jako osobně významnější vnímali hodnoty vlastního směřování, univerzalismu a duchovnosti

Seřadíme-li hodnotové skupiny podle průměrného ohodnocení získaného v těchto dvou skupinách respondentů, obdržíme pořadí, které zobrazuje Tabulka č. 20 (číslo 1 představuje nejvýše hodnocenou skupinu, číslo 11 hodnotovou skupinu, která získala nejmenší preference).

**Tabulka č. 20 – Uspořádané výsledky průměrného pořadí hodnotových skupin u klientů a pracovníků**

	L	B	VS	UN	PŽ	D	US	PD	PŘ	T	M
<b>PRACOVNÍCI</b>	2	3	1	5	7	4	8	6	9	10	11
<b>KLIENTI</b>	1	2	3	5	8-9	8-9	4	7	6	10	11



Výsledky demonstrují, že hodnoty na prvních třech (láskyplnost, bezpečí a vlastní směřování) a na posledních dvou (tradice a moc) místech se umístily na podobných pozicích jak u klientů, tak u pracovníků. Významné odlišnosti vidíme opět zejména u hodnot duchovnosti, úspěchu a přizpůsobení.

V dalším zkoumání jsme se soustředili na konzistentnost odpovědí skupiny klientů a pracovníků. Sledovali jsme proto rozsah odpovědí v jednotlivých hodnotových skupinách v souvislosti s počtem respondentů (klientů a pracovníků). Ukázalo se, že zatímco průměrný rozsah odpovědí klientů v jednotlivých hodnotách dosahoval 9,5 bodu (v 7 z 11 zkoumaných hodnot byla vzdálenost jednotlivých voleb dokonce 10 či 11 pozic), tak u pracovníků dosáhl průměrný rozsah pouze 5,4 bodu. Z toho můžeme usuzovat, že skupina pracovníků je hodnotově výrazně homogennější než skupina klientů. Zjištění, že klienti tvoří velmi hodnotově různorodou skupinu, implikuje potřebu individuální práce s jednotlivci na poli hodnotové a morální orientace.

Dále jsme zkoumali rozdíl mezi skupinou klientů s historií ústavní výchovy (ÚV) a bez této historie (nÚV).

**Tabulka č. 21 - Průměr pořadí hodnotových skupin u klientů s historií ústavní výchovy a bez této historie**

	L	B	VS	UN	PŽ	D	US	PD	PR	T	M
ÚV	3,0	3,9	5,7	5,4	6,4	6,4	5,9	6,6	6,3	7,6	8,6
nÚV	3,6	2,8	3,2	6,0	7,4	7,4	4,4	6,4	6,0	9,4	9,4

Klienti s historií ústavní výchovy kladli výše zejména hodnotu tradice, v menší míře pak hodnoty požitkářství, duchovnosti a moci. Klienti bez historie ústavní výchovy pak jako osobně významnější vnímali hodnotu vlastního směřování a úspěchu, částečně také hodnotu bezpečí.

Rozdíl mezi muži a ženami jsme sledovali odděleně za skupinu klientů a pracovníků.

**Tabulka č. 22 – Průměr pořadí hodnotových skupin u mužů a žen ve skupině klientů a pracovníků**

	L	B	VS	UN	PŽ	D	US	PD	PR	T	M
PRACOVNÍCI											
muži	3,0	4,7	1,7	4,7	7,3	2,3	9,3	5,0	8,7	8,3	11,0
ženy	2,5	2,2	2,9	4,3	7,6	4,9	7,8	5,6	8,7	9,2	10,3
KLIENTI											
muži	3,3	4,4	5,3	5,3	5,9	6,9	5,4	5,9	6,6	8,3	8,8
ženy	3,3	1,5	3,5	6,5	8,8	6,8	5,0	7,8	5,3	8,5	9,3

Výsledky ukázaly zajímavou skutečnost, že rozdíl mezi významností hodnoty bezpečí je možné nalézt zejména v porovnání mezi skupinou žen a mužů, spíše než ve srovnání skupiny klientů a pracovníků. Jak ženy-klientky, tak ženy-pracovnice hodnotí bezpečí jako osobně významnější než muži obou skupin. Další větší rozdíly, které by byly takto konzistentní napříč oběma skupinami, se již neobjevily. Ve skupině klientů muži oproti ženám více preferovali hodnoty požitkářství a podnětů. Ve skupině pracovníků pak muži více vyzdvihovali hodnotu duchovnosti.<sup>192</sup>

Na závěr zkoumání hodnotových orientací jsme se pokusili ověřit výsledky výzkumu Myyryové a Helkamy (2002)<sup>193</sup>, který přinesl zjištění, že morální senzitivita negativně koreluje s hodnotovými skupinami moci, požitkářství a podnětů a pozitivně souvisí s hodnotou univerzalizmu. Výsledky toho srovnání (více viz Příloha č. 9) nepřinesly jednoznačné závěry. Naznačily možný pozitivní vztah univerzalizmu k morální senzitivitě (čtyři respondenti s nejnižší morální senzitivitou měli nižší hodnoty univerzalizmu než byl průměr ostatních respondentů), avšak rozdíly nebyly dostatečně průkazné. Vztah morální senzitivity s hodnotami moci, požitkářství a podnětů náš výzkum neukázal.

#### 6.2.4 Měření autority pracovníků

Měření autority pracovníků u jednotlivých klientů má svůj význam v tom, že určitým způsobem propojuje skupinu klientů a pracovníků, kdy jedinci s vyšší autoritou mohou mít na daného klienta vyšší nároky a míra jejich působení na chování klienta je vyšší.

V rámci našeho zkoumání klienti hodnotili z hlediska autority pracovníky z pobočky DPC, ve které žili. V rámci malého dotazníku vyjadřovali svoje názory na to, nakolik je jim konkrétní pracovník zajímavý jako vzor a nakolik by se mu chtěli podobat, a to na škále od jedné do čtyř<sup>194</sup>.

Odpovědi klientů, jejich průměrné hodnoty a jednotlivé dvojice klientů a jejich individuálních průvodců na jednotlivých pobočkách DPC znázorňuje následující Tabulka č. 23.

<sup>192</sup> Jsme si opět vědomi problému příliš malých vzorků, které znemožňují generalizaci získaných výsledků na širší populaci.


<sup>193</sup> Tento výzkum používal též pro měření hodnot Schwartz's Value Inventory.

<sup>194</sup> 1 = průvodce je naprosto mým vzorem, chtěl/a bych se mu podobat; 2 = průvodce je hodně mým vzorem, chtěl/a bych se mu v mnoha oblastech podobat, 3 = průvodce je mi vzorem jen trochu, chtěl/a bych se mu v něčem podobat, 4 = průvodce není mým vzorem, nechci se mu podobat

Tabulka č. 23 – Pracovníci jako vzory pro klienty

DOM 8	P1	P2	P3	P4	Průměr
K1	2	2	3	2	2,25
K2	1	3	2	1	1,75
K3	3	2	3	2	2,5
K4	2	1	3	1	1,75
K5	3	3	3	3	3
K6	2	3	1	3	2,25
K7	3	2	3	2	2,5
K8	2	2	3	2	2,25
Průměr	2,25	2,25	2,63	2	2,28

DOM 2	P5	P6	P7	P8	P9	Průměr	Průměr bez stážistky
K9	1	2	3	3	4	2,6	2,25
K10	2	2	2	1	3	2	1,75
K11	3	2	3	2	3	2,6	2,5
K12	3	2,5	2	2,5	4	2,8	2,5
Průměr	2,25	2,13	2,5	2,13	3,5	2,5	2,25

 tímto způsobem byl označen individuální průvodce (klíčový pracovník) klienta  
Individuálním průvodcem klienta K7 byla autorka tohoto výzkumu, která v hodnocení nebyla zahrnuta

Z výsledků obou poboček můžeme soudit, že přestože je hodnocení pracovníka od jednotlivých klientů různorodé, tak v průměru se pohybuje mezi 2-2,63. Jedinou výjimku tvoří stážistka (P9) na DOM 2, která byla klienty hodnocena výrazně hůře než kterýkoli z pracovníků a jako jediná také dostala od některých klientů známku 4. Pokud ji ze zkoumané skupiny vyloučíme, zjistíme, že i souhrnné průměrné známky jednotlivých poboček si jsou pozoruhodně podobné (DOM 8 – 2,28, DOM2 – 2,25). Z výsledků můžeme soudit, že skupina pracovníků je extrémně homogenní<sup>195</sup> a zároveň, že zde zároveň neexistuje významný jedinec, který by byl klienty výrazněji preferován. Každý z klientů si pravděpodobně hledá podle svého vlastního založení různé vzory v různých pracovnících.

Dále jsme se zaměřili na zkoumání toho, zda-li je individuální průvodce klientovi větším vzorem než ostatní pracovníci. Ukázalo se, že v průměru jsou individuální průvodci hodnoceni lépe, než ostatní pracovníci. Dokonce i v absolutních známkách pouze ve třech případech nebyl osobní průvodce označen nejlepší známkou, kterou klient použil. Můžeme

<sup>195</sup> což vyplývá i z týmového způsobu práce

z toho usoudit, že ve většině případů se individuálním průvodcům daří navázat s klientem dostatečně blízký vztah, který umožňuje předávání zkušeností, učení (včetně učení nápodobou) a působení pracovníka na klienta.

## 6.2.5 Kazuistiky

Kazuistiky byly v rámci této práce již použity pro demonstraci tvrzení, která jsme popisovali v předchozí teoretické části. V souvislosti s řízeným rozhovorem můžeme na tomto místě uvést několik případů, kdy klienti určitým způsobem argumentovali o ideálním řešení morální situace, případně popisovali, jak by se v dané situaci zachovali, nicméně poté, když se ve velice podobné situaci ocitli, jednali jinak.

### Příklad 1

Klient K10 o nejlepším řešení situace s dluhem v DPC říká:

*„Nejsprávnější určitě to říct průvodci, že jsem dostal tu tisícovku a vyřešit to s ním, jak by bylo nejvhodnější s těma financema naložit.“*

Své řešení zdůvodňuje následujícím způsobem:

*„Protože vim, že někde dlužím peníze a to je to samý, jako kdybych bydlel někde sám, platil bych nájem, tak tam je taky důležitý zaplatit nájem. To už je nastejno. (T: A proč je to důležitý?) No nedlužit peníze, za prvý kvůli pocitu, protože třeba u mě, když dlužím peníze, tak mám z toho nepříjemnej pocit a chci se toho pocitu co nejrychlejš zbavit. Jo, takže dluhy určitě vracím a je to takový potom dobrej pocit, že když jsem něco dlužil a vrátím to, tak má ten člověk z toho dobrej pocit, právě, že to jako dokázal, no.“*

Na otázku, jestli se ocitl někdy v podobné situaci odpovídá:

*„No, jistě, ocitnul jsem se v této situaci. Ihned jsem to řešil s průvodcem.“*

O půl roku později, kdy klient K10 z důvodu změny fungování pobočky DOM2 přešel na DOM8, utratil peníze, ze kterých měl splácet svůj dluh za bydlení a stravu, za nákup hi-fi věže. Byly to dokonce peníze, o kterých pracovníci věděli, a proto splacení dluhu požadovali. K10 odmítl jít věž vrátit a raději volil odchod z DPC<sup>196</sup>.

### Příklad 2

Klient K5 se velice rozhořčuje, když si někdo vezme více chleba, než je jeho díl:

*„A třeba pak jsem se doslech, že třeba, já nebudu jmenovat jo, že si berou večer třeba šest krajíců nahoru a pak to kolikrát třeba vidíš v koši vyhozený krajíc, vyhozenej chleba. Tak za tohle, já..., hele, máme si tady hospodařit s penězma, každej má třicet tři korun, když se koupí chleba a prostě se potom přijde na to, kerej člověk ten chleba vyhodil, já bych mu dal normálně, jako tohle bych bral jako nejhorší přestupek a dal bych mu za to distanc. Ne jako, možná jsem v tomhle tvrdej, ale je to fakt. A kdybych byl průvodce, tak tohlencto bych tady prosazoval. Fakt. Protože v tomhlenctom já bych pochopil ty lidi. Už jsem to kolikrát chtěl říct na setkání, jo, jestli průvodci by tohle, jo, nemohli vyřešit, že jakmile, prostě za vyhazování, prostě jídla, kerý si veme*

<sup>196</sup> Zhruba o dva měsíce později byl opětovně přijat k pobytu na DPC ve velice zbedačelém stavu po dvouměsíčním pobytu na ulici – a bez věže. Z podnájmu, do kterého z DPC odcházel, byl po čtrnácti dnech vyhozen, jelikož nezaplatil nájem.

*člověk nahoru, jo, třeba hodně a pak to vyhodí, tak normálně bych za to dal distanc.*“

Za nejsprávnější jednání pak považuje následující řešení a každého, kdo by se mu vymykal tvrdě odsuzuje za krádež:

*„Tak si vezmu krajíc. Tak si zhodnotím v hlavě zhruba, když všichni spí, je nás tady, já nevím, osm, tak si třeba nožem ukážu na kolik krajíců to je, no a podle toho si vypočítám můj díl. A jelikož já tady nesnídám, jo, nevím proč, ale někdy nemám čas, někdy nemám chuť, jelikož tady nesnídám, tak nad tím jsem ani neuvažoval. A když snídám, tak pouze svoje, když si něco koupím. (T: Ale myslíš si, že by správný bylo odpočítat si svůj díl...). No je to tak, protože když si člověk pak odpočítá díl a řekne, seru na to, vezmu si tak půlku, tak ukrad tomu druhému díl. Prostě ukrad. Ne pučil si, ale ukrad. A to je to úplně ta samá krádež jako kdyby mě někdo z pokoje ukrad tisícovku. Vždyť je to krajíc chleba – já to tak považuju, krádež jako krádež a je to pravda.“*

V tématu možných důvodů, proč se někdo tak nezachová, říká:

*„Já myslím, že je to na každým jako svědomím.“*

Ve svém zaměstnání v řetězci rychlých občerstvení však klient K5 neměl problémy v rámci nočních služeb prodávat zákazníkům jídlo, které bylo odepsáno jako zničené a peníze za tuto transakci nechávat ve vlastní kapse. Okrádání zaměstnavatele nebylo problémem, jelikož *„to tam tak dělají všichni“*. Rozdíl mezi proklamovaným odsuzováním toho, že si někdo vezme více chleba, než mu náleží, a opakovanými vlastními krádežemi v práci nebyl vnímán ani řešen<sup>197</sup>.

### Příklad 3

Klientka K9 k situaci drog v DPC vidí jako nejsprávnější řešení:

*„Kdybych se v týhle situaci ocitla, tak zkusím s ním promluvit. A když to nepůjde, tak bych prostě zašla za průvodcem.“*

Jako zdůvodnění používá:

*„Protože mu dát najevo, že mě na něj, o něj jako jde, o toho člověka a že to jako první domlouvání a potom teprve jako nějaké prostě, že .. Že jde jiná cesta, mu říct. Jako prostě nějaké kamarád nebo kamarádka mu to dát najevo, než prostě nějaké dospělej člověk. (T: Proč by si tedy potom šla za tím průvodcem?) Protože bych byla bezmocná, neuměla bych tomu člověku pomoci.“*

Podobnou situaci dle svého sdělení zažila v dětském domově, kdy ale nevěděla, jak to řešit, tak to nechala být.

V podobné situaci se však ocitla i v rámci pobytu DPC (což během rozhovoru nesdělila), kdy jako řešení hned šla za průvodcem sdělit tuto informaci. Průvodci v její sdělení vnímali hodně snahy získat pozornost a pochvalu, přestože ho sama zdůvodňovala pravidly a tím, že se nechce dostat do potíží. Žádná mezifáze vlastního snažení o to, pomoci tomu člověku, neproběhla.

### Příklad 4

Čtvrtý příklad vznikl přímo v souvislosti s tímto zkoumáním. Po vyplnění prvního dotazníku (morální senzitivita) autorka výzkumu požádala klienty o následný řízený rozhovor (včetně zkoumání hodnot a průvodců jako vzorů) a nabídla jim za něj odměnu 50

<sup>197</sup> Díky práci individuální průvodkyně na tomto tématu došlo u klienta k postupné redukci tohoto chování.

Kč. Tři klienti z DOM 8 a jedna klientka z DOM 2 na to reagovali prohlášením, že oni by si za to peníze nikdy od tazatelky nevzali a rádi to udělají zadarmo.

Když pak po skončení rozhovoru přišlo na placení slíbených peněz, pouze jedna klientka z DOM 8 vytrvala ve svém přesvědčení a peníze si nevzala. U dalších dvou klientů převážila potřeba peněz před veřejným prohlášením, které učinili. Klientka z DOM 2 si nakonec peníze také nevzala, ovšem danou situaci dlouze řešila na své konzultaci se svou individuální průvodkyní.

### 6.3 Vyhodnocení hypotéz a závěry

Jak jsme již několikrát uvedli, jsou výsledky našeho zkoumání v důsledku nedostatečné velikosti vzorku, neexistence kontrolní skupiny a nedostatečného metodologického ověření spíše náčrty pravděpodobných směrů, než definitivně ověřenou skutečností. Tento fakt máme na mysli i v rámci následujícího potvrzení či nepotvrzení zkoumaných hypotéz.

#### H1: Klienti mají nižší morální senzitivitu než pracovníci DPC.

Výsledky zkoumání tuto hypotézu potvrdily. V dotazníku morální senzitivity klienti vnímali méně (52 %) popisovaných situací jako morálních (tj. jako situací, ve které se rozhodují, co by bylo správné či nesprávné udělat), zatímco pracovníci do této kategorie zařadili situací více (76 %). Hypotézu potvrdily i výsledky kvalitativního zkoumání v rámci řízeného rozhovoru, kdy klienti, pokud byli schopni pochopit zadanou otázku, formulovali menší a méně různorodý počet okolností, které je třeba brát v dané morální situaci v úvahu při jejím hodnocení.

#### H2: Klienti, kteří prošli ústavní výchovou, mají nižší morální senzitivitu než ostatní klienti.

Hypotéza nebyla potvrzena. Výsledky neukázaly dostatečný rozdíl mezi skupinou klientů s ústavní historií a skupinou bez této historie. Můžeme předpokládat, že pozorované rozdíly v morálním chování vyplývají z jiných zdrojů než z morální senzitivity.

#### H3: Klienti v rámci obsahové stránky morálního úsudku volí jiná řešení situací než pracovníci.

Hypotéza se nepotvrdila. Výsledky překvapivě odhalily, že v rámci obsahové stránky řešení morální situace klienti i pracovníci ve většině případů definují totožné způsoby jejího řešení.

#### H4: Klienti v rámci strukturní stránky morálního úsudku argumentují na nižší úrovni než pracovníci.

Hypotéza byla potvrzena. Kvantifikace struktury morálního úsudku, stanovená na základě zdůvodnění ideálního řešení morální situace, ukázala, že klienti argumentovali v průměru na úrovni stádia 2,4, zatímco pracovníci na úrovni 3,3.

#### H5: Klienti, kteří prošli ústavní výchovou, v rámci strukturní stránky morálního usuzování argumentují na nižší úrovni než ostatní klienti.

Ohledně této hypotézy není jasný závěr. Kvantifikace struktury morálního úsudku sice objevila velmi malý rozdíl mezi skupinou s historií ústavní výchovy a bez této historie, ve prospěch skupiny druhé, tento rozdíl však byl příliš malý pro stanovení jasných závěrů.

#### H6: Pracovníci v zaměstnanecké roli maximálně v ¼ případů volí významně jiné morální řešení než v roli osobní.

Hypotéza byla potvrzena. V 60 % případů volili pracovníci naprosto totožné řešení jak v roli pracovní, tak v roli osobní. V 36 % případů pak volili na základě rolí řešení jen minimálně rozdílné. Pouze jeden pracovník v jediném případě zvolil odlišné řešení na základě osobní role oproti roli pracovní.

H7: Při zdůvodnění morálního úsudku lze u klientů i pracovníky nalézt odpovědi zařaditelné do kategorie automatismů.

Hypotéza byla potvrzena. Ve výpovědích klientů i pracovníků bylo možné najít znaky automatického (nevědomého a nezáměrného) zpracovávání a řešení situace.

H8: Klienti i pracovníci si uvědomují, že jedinec může mít i jiné motivace než morální.

Hypotéza byla potvrzena. Výroky skupiny klientů i pracovníků v rámci řízeného rozhovoru naznačují, že obě skupiny velmi dobře rozumí tomu, proč jedinec může jednat jinak, než je jeho ideálně zvolené morální řešení a jaké důvody ho k tomu vedou.

H9: U klientů lze nalézt rozdíl mezi vlastním popisovaným morálním chováním a jejich chováním v podobných situacích zachyceným v rámci dokumentace DPC a v rozhovorech s pracovníky.

Hypotéza byla potvrzena. Dokládají ji výroky klientů ve srovnání s kazuistikami.

H10: Pořadí hodnot se bude výrazně lišit u klientů a průvodců.

Hypotéza se potvrdila pouze částečně. Ukázalo se, že zatímco u některých hodnot je pořadí u klientů a pracovníků velice podobné (laskavost, bezpečí, tradice a moc), tak jiné hodnoty se ve svém pořadí výrazně liší (duchovnost, přízřusobivost, úspěch).

H11: Morální senzitivita negativně koreluje s hodnotami moci, požitkářství a podnětů a pozitivně koreluje s hodnotou univerzalizmu.

Hypotéza se nepotvrdila. Zmíněné korelace nebylo možné s jistotou vyvodit.

H12: Hodnotu bezpečí preferují klienti více než pracovníci.

Hypotéza se nepotvrdila. Výsledky ukázaly, že průměrné umístění hodnoty bezpečí u klientů bylo na stupni 3,4 (2,8 pro klienty z ústavní výchovy a 3,9 pro klienty bez ústavní výchovy), zatímco u pracovníků bylo v průměru na stupni 3. Zkoumání překvapivě zjistilo, že významné rozdíly se nachází mezi kategoriemi mužů a žen, a to jak ve skupině klientů (muži – 4,4 x ženy – 1,5), tak ve skupině pracovníků (muži – 4,7 x ženy – 2,2).

H13: Univerzalistické hodnoty, které odpovídají vyšším potřebám, budou pracovníci hodnotit výše než klienti.

Hypotéza se potvrdila, avšak s nedostatečnou průkazností. Existuje rozdíl mezi průměrným hodnocením univerzalizmu u pracovníků a klientů, avšak činí pouze 1,3 hodnotící pozice (klienti průměrně hodnotili univerzalizmus na místě 5,7, zatímco pracovníci na místě 4,4).

H14: Někteří pracovníci jsou obecně klienty vnímáni jako větší vzory než jiní pracovníci.

Hypotéza se nepotvrdila. Výsledky ukázaly, že průměrné hodnocení naprosté většiny pracovníků jako vzoru, kterému by se klient chtěl podobat, se shodně pohybuje na čtyřbodové škále mezi hranicemi 2,0-2,6. Výjimku tvořila stážistka, která byla klienty hodnocena o dost hůře než ostatní pracovníci. Různí pracovníci představovali vzory pro různé klienty; nebylo možné nalézt pracovníka, jenž by byl klienty výrazněji oblíben než ostatní.

H15: Klienti vnímají své individuální průvodce jako větší vzor než ostatní pracovníky.

Hypotéza byla potvrzena. Až na dva případy všichni klienti vnímali své individuální průvodce lépe než průměr ostatních pracovníků a pouze tři klienti nepřisoudili svým individuálním průvodcům nejvyšší použitou známku.



Výsledky výzkumu ukázaly, že čtyřsložkový model dobře funguje jako nástroj pro pochopení různých procesů, jejichž výsledkem je morální chování klienta DPC. Dále se potvrdil vliv morálních emocí (vedle morální kognice) i existence automatismů v rámci rozhodovacího procesu. Byl ověřen předpoklad, že se klienti v rámci všech složek morálního chování budou nacházet na nižší úrovni než pracovníci. Výjimku tvořila obsahová část morálního úsudku, nesmíme však zapomínat, že zkoumané situace byly záměrně vybrány tak, aby s nimi klienti měli již konkrétní zkušenosti a zážitky a byly jim tudíž blízké a srozumitelné. Je otázkou, nakolik by se obsahová stránka morálního úsudku klientů a pracovníků shodovala v rámci hypotetických dilemat či dilemat, se kterými by klienti neměli reálnou zkušenost.

Zkoumání hodnotových orientací, které jsou zdrojem morální motivace, ukázalo, že klienti DPC nepředstavují příliš jednotnou skupinu; v celé řadě případů se prioritizace dané hodnoty u různých klientů pohybovala napříč celé škály. Na základě tohoto zjištění plyne jasný závěr, že při zvyšování úrovně morálního chování bude nezbytné přistupovat k jednotlivým klientům velmi individuálně, na základě jejich konkrétní hodnotové struktury, emoční a kognitivní vyspělosti a konkrétních schopností a dovedností.

Abychom zjistili možnosti pozitivního působení pracovníků na klienty (nejen v oblasti morálního chování), zaměřili jsme se na zkoumání faktu, nakolik jsou konkrétní pracovníci klientům vzorem a zda a do jaké míry by se chtěli klienti pracovníkům podobat. Výsledky hodnocení byly překvapivě kladné, pro většinu klientů v týmu pracovníků existuje člověk, kterému by se chtěli podobat v mnoha oblastech a v převážné většině případů je tímto člověkem právě individuální průvodce konkrétního klienta. Zároveň jsou preferovanými osobami pro různé klienty odlišní pracovníci, což ukazuje na homogenost pracovního týmu.

Další zkoumání morálního chování klientů DPC by se mělo zaměřit zejména na kvalitativní a statisticky relevantní (včetně validity a reliability) ověření informací získaných v rámci této pilotní studie. Dále by bylo vhodné porovnat uváděné způsoby řešení morálních situací, se kterými mají klienti konkrétní zkušenost, se situacemi hypotetickými, a to jak po obsahové, tak po strukturní stránce. V neposlední řadě by bylo přínosné strukturalizovat drobné konkrétní obsahy morálního chování a nalézt postupy k jejich rozvoji v souladu s konkrétním modelem práce s klienty v DPC.

## 7. Doporučení pro práci s klienty v DPC v oblasti morálního chování

Studium literatury a zkoumání morálního chování klientů DPC ukázalo, že morální chování není izolovanou částí jedince chování, nýbrž souvisí s mnoha různými procesy a osobnostní strukturou jedince. Jeho úroveň rozvoje je proto do velké míry závislá na jedincově historii od raného dětství a zároveň i na některých genetických vlivech. Poškození, které řada z klientů DPC prodělala v rámci svého vývoje, se proto intenzivně promítá i do hendikepů v jednotlivých složkách morálního chování a jejich odstranění či alespoň vylepšení úzce souvisí s podporou rozvoje jedince na mnoha úrovních jeho fungování.

Klienti DPC velice často 'vědí', pokud si morální situace všimnou a vyhodnotí ji jako morální, co by bylo správné v dané situaci udělat. Problém nastává v tom, že motivace jednat na základě morálních principů je zpravidla výrazně nižší než motivace vzniklá z neuspokojení základních potřeb – například potřeby bezpečí, fyziologických potřeb (např. hlad či potřeba spánku) a potřeb lásky a přijetí – někdy i za cenu členství v asociální skupině. Nelze pominout Maslowovo zjištění, že potřeby vyšší, mezi něž principy dobra a hodnot patří, mohou vyvstávat až při určitém stupni zabezpečení potřeb základních, jejichž uspokojení u klientů přicházejících do DPC nebývá dostatečné či zcela chybí. DPC se tyto základní potřeby snaží do určité míry uspokojit poskytovanými službami (bydlení, jídlo, teplo, vztah s individuálním průvodcem atp.) a uvolnit tím prostor pro rozvoj potřeb vyšších a z nich vyplývající motivace.

Klienti DPC tak nejméně selhávali ve složce morálního úsudku, který bývá primárně cílem na morálku zaměřených kurzů – tj. v představě o tom, co dělat a jak usuzovat v konkrétních morálních situacích. Proto vnímáme jako klíčové zaměřit se zejména na ostatní složky morálního chování – morální senzitivitu, morální motivaci a morální charakter. Je klíčové nejdříve vyhodnotit fungování jedince v konkrétních oblastech těchto složek a nejvíce zanedbané oblasti se snažit rozvíjet. Může jít například o oblast porozumění a vyhodnocování různých komponent situací, oblast empatie a sympatie, schopnost seberegulace, oblast vůle nebo vlastnosti jako vytrvalost a odpovědnost. Významným tématem může být postupná přeměna pocitů studu v pocity viny, která působí jako vlivný morální regulátor.

Primární prostor pro tuto práci vidíme v rámci konzultací klienta s jeho individuálním průvodcem, dále však také i během běžných interakcí klienta s žurnálním pracovníkem. Výrazně menší důraz bychom kladli na skupinovou práci na tomto tématu – možnosti v tomto směru ale vidíme například v určitém brainstormingovém zamyšlení nad souvislostmi nějaké morální situace (morální senzitivita) a jeho následném uspořádání a vyhodnocování nebo využití tohoto zamyšlení pro rozvoj strukturální úrovně morálního úsudku<sup>198</sup>. Další náměty pro skupinovou práci nad jednotlivými tématy obsahují metodické příručky kurzů morálního chování pro středoškoláky od Narvaezové<sup>199</sup>, které jsou zaměřeny na jednotlivé složky morálního chování.

<sup>198</sup> Na základě Kohlbergova paradigmatu probíhá účinné učení a zlepšování morálního úsudku právě v rámci vrstevnické skupiny, kdy je jedinec nejpřístupnější argumentaci o stupeň vyšší, než je jeho úroveň morálního usuzování, a tak dochází postupně k postupu do vyšších stupňů.

<sup>199</sup> Endicott, 2001; Narvaez, Lies, 2001; Bock 2001; Narvaez, 2001a

Díky potížím, jež řada klientů DPC má v oblasti abstraktního uvažování, bychom jako těžiště podpory morálního rozvoje viděli práci na konkrétních situacích v důvěrně známých souvislostech.

Je třeba říci, že velká část návrhů zde zmíněných se v rámci pobytu v DPC s klienty již provádí jako součást práce na osobních potížích klienta, které mu ztěžují fungování ve společenství i společnosti. Zpravidla ale chybí vědomí souvislosti této práce s celkovým morálním fungováním jedince a pochopení a propojení jednotlivých složek, ze kterých výsledné morální chování vyplývá. Doufáme, že tato práce přispěje k hlubšímu porozumění této problematice a cílenějším intervencím zaměřeným na oblast morálního chování.

## 8. Závěr

Široký záběr této práce se snažil o propojení dvou oblastí, které v českém kontextu dosud propojeny nebyly – morálního chování a problematiky klientů domu na půl cesty. Podrobná analýza hlubších souvislostí ukázala, že se tyto dvě oblasti propojují v rámci různých rovin a že konkrétní morální (či nemorální) chování klientů DPC je důsledkem souhry celé řady procesů a zároveň výslednicí celoživotních zkušeností jedince.

První část práce se zaměřila na popis fungování a účelu domu na půl cesty a na podrobnou analýzu jeho klientely. Věnovali jsme se podrobně zdrojům způsobujícím jejich, od běžné populace odlišné, chování a zároveň demonstrovali, v jakých oblastech se tato specifika v rámci pobytu v DPC projevují. Druhá část práce byla věnována teorii morálního chování a vývojovým směrům této teorie včetně současné situace. Svoji pozornost jsme upřeli zejména na Restovu teorii čtyřsložkového modelu, která vnímá morální chování jako výslednicí minimálně čtyř oddělených procesů – morální senzitivity, morálního úsudku, morální motivace a morálního charakteru. Třetí oblast práce pracovala s výsledky praktického zkoumání morálního chování klientů a pracovníků konkrétního DPC o.s. DOM. Na závěr byla formulována některá doporučení, která plynou ze zjištěných informací.

Klienti DPC bezesporu představují rizikovou populaci. Díky svým životním zkušenostem jsou ohroženi řadou sociálně patologických jevů a riziko delikventního chování v této skupině je vysoké. Mohlo by se zdát, že téma morálního chování představuje již vysokou 'nadstavbu' pro klientovo úspěšné žití ve společnosti. Jde však o princip, který prolíná celou strukturou jeho fungování a pomáhá mu rozlišit dobré a špatné, správné a nesprávné a podle tohoto rozlišení jednat.

Morálka v dané společnosti je výslednicí dlouhého vývoje, který preferoval způsoby jednání, jež se ukázaly být dobré pro přežití společnosti a jedince v ní. Upřednostňovány byly systémy kooperace, respektu, prosociálního chování a efektivní komunikace. Mají-li se klienti stávat členy společnosti, jež působí k její podpoře a nikoli destrukci, je nezbytné, aby aspekty morálky a morálního chování byly brány na zřetel a byla jim přiložena důležitost, která jim po právu přináleží.

## Seznam použité literatury

- AQUINO, Karl; REED, Americus. 2002. The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002, vol. 83, no. 6, s. 1423-1440. ISSN 0022-3514.
- ARBUTHNOT, Jack; GORDON, Donald A. 1986. Behavioral and cognitive effects of a moral reasoning development intervention for high-risk behavior-disordered adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1986, vol. 54, no. 2, s. 208-216. ISSN 0022-006X.
- ATTACH Accepted Definitions* [online]. 2007, [cit. 2007-02-20]. Dostupný z WWW : <<http://www.attach.org/definitions.htm>>.
- ATWOOL, Nicola. 1997. *Attachment as a context for development : challenges and issues* [online]. 1997, [cit. 2007-03-08]. Dostupný z WWW : <<http://www.thelizlibrary.org/liz/attachment.html>>.
- BAEK, Hye-Jeong. 2002. A comparative study of moral development of Korean and British children. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 4, s. 373-391. ISSN 0305-7240.
- BAIRD, Jodie A.; ASTINGTON, Janet Wilde. 2004. The role of mental state : understanding in the development of moral cognition and moral action. In BAIRD, Jodie A.; SOKOL, Bryan W. *Connections between theory of mind and sociomoral development : new directions for child and adolescent development, No. 103*. April 2004, s. 37-49. ISBN 0-7879-7440-4.
- BARROW, Robin. 2000. The poverty of empirical research in moral education : beyond John Wilson. *Journal of Moral Education*. 2000, vol. 29, no. 3, s. 313-321. ISSN 0305-7240.
- BARTOŠOVÁ, Zdenka. 2007. *Teorie attachmetu*. Praha, 2007, 46 s.
- BATSON, Daniel C. et al. 1999. Moral hypocrisy : appearing moral to oneself without being so. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999, vol. 77, no. 3, s. 525-537. ISSN 0022-3514.
- BEAR, George G.; RICHARDS, Herbert C. 1981. Moral reasoning and conduct problems in the classroom. *Journal of Educational Psychology*. 1981, vol. 73, no. 5, s. 664-670. ISSN 0022-0663.
- BECKETT, Celia et al. 2002. Behavior patterns associated with institutional deprivation : a study of children adopted from Romania. *Developmental and Behavioral Pediatrics*. 2002, vol. 23, no. 5, s. 297-303. ISSN 0196-206X.
- BEEROVÁ, Kateřina. 2007. Dítě a fyzické násilí v rodině. *Linka bezpečí. Září 2007*, s. 6-7.
- BERSOFF, David M. 1999. Explaining unethical behaviour among people motivated to act prosocially. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 4, s. 413-428. ISSN 0305-7240.
- BLAKENEY, Charles; BLAKENEY, Ronnie. 1990. Reforming moral misbehaviour. *Journal of Moral Education*. 1990, vol. 19, no. 2. ISSN 0305-7240.
- BLASI, Augusto. 1980. Bridging moral cognition and moral action : a critical review of literature. *Psychological Bulletin*. 1980, vol. 88, no. 1, s. 1-45. ISSN 0033-2909.
- BLASI, Augusto. 1999. Emotions and Moral Motivation. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 1999, vol. 29, no. 1, s. 1-19. ISSN 0021-8308.

- BOCK, Tonia. *Ethical judgement : activity booklet 2* [online]. 2001, 124 s. [cit. 2006-03-03]. Dostupný z WWW : <<http://cee.nd.edu/curriculum/documents/actblkt2.pdf>>.
- BROWNE, Kevin et al. 2006. Overuse of institutional care for children in Europe. *British Medical Journal*. 2006, vol. 332, s. 485-487. ISSN 0959-8138.
- BRUGMAN, Daniel; ALEVA, Elisabeth. 2004. Developmental delay or regression in moral reasoning by juvenile delinquents? *Journal of Moral Education*. 2004, vol. 33, no. 3, s. 321-338. ISSN 0305-7240.
- BUSSEY, Kay; MAUGHAN, Betty. 1982. Gender differences in moral reasoning. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1982, vol. 42, no. 4, s. 701-706. ISSN 0022-3514.
- CAKIRPALOGLU, Panajotis. 2004. *Psychologie hodnot*. Praha : Votobia, 2004. 427 s. ISBN 80-7220-195-6.
- CASTLE, Jenny et al. 1999. Effects of qualities of early institutional care on cognitive attainment. *American Journal of Orthopsychiatry*. 1999, vol. 69, no. 4, s. 424-437. ISSN 0002-9432.
- COOK, Alexandra et al. 2005. Komplexní (vývojové) TRAUMA u dětí a mladých lidí. *Psychiatric Annals*. 2005, vol. 35, no. 5, s. 390-398. [Přeloženo Artlingua, ed. úpravy Petra Vrtbovská, 12 s.] ISSN 0048-5713.
- ČÍRTKOVVÁ, Ludmila; VITOUŠOVÁ, Petra. 2005. Sociální práce s oběťmi násilí v rodině. In MATOUŠEK, Oldřich; KODYMOVÁ, Pavla; KOLÁČKOVÁ, Jana (ed). *Sociální práce v praxi : specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Praha : Portál, 2005, s. 227-249. ISBN 80-7367-002-X.
- DAVIS, Michael. 2003. What's wrong with character education? *American Journal of Education*. November 2003, vol. 110, s. 32-57. ISSN 0195-6744.
- DĚDIČ, Adam. 2002. *Pokus o vymezení role vychovatele dětského domova vzhledem k základním potřebám dítěte*. Praha, 2002. 45 s. Písemná práce k postupové zkoušce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- DOM – Dům na půl cesty. Obecná metodika práce s klientem (pracovní verze)*. 2007. [Interní materiál o.s. DOM]. 57 s.
- DOM – Dům otevřených možností* [online]. 2007, [cit. 2007-08-14]. Dostupný z WWW : <<http://www.dom-os.cz>>.
- DRAPELA, Victor J. 1997. *Přehled teorií osobnosti*. Praha : Portál, 1997. 176 s. ISBN 80-7178-134-7.
- DRAS, Stephen et al. 1983. Moral reasoning and personality variables in relation to moral behavior. In *Annual Convention of Rocky Mountain Psychological Association, Snowbird, UT, April 1983*. 20 s.
- DYDŇANSKÁ, Radka. 2007. Transgenerační přenos. In *Syndrom CAN a způsob péče o rodinný systém*. Praha : IREAS, 2007, s. 119-125. ISBN 80-86684-47-5.
- EISENBERG, Nancy. 2000. Emotion, regulation and moral development. *Annual Review of Psychology*. 2000, vol. 51, s. 665-697. ISSN 0066-4308.

EISENBERG, Nancy; ZHOU, Qing; KOLLER, Silvia. 2001. Brazilian adolescents' prosocial moral judgment and behavior : relations to sympathy, perspective taking, gender-role orientation and demographic characteristics. *Child Development*. 2001, vol. 72, no. 2, s. 518-534. ISSN 0009-3920.

ELLIS, B. Heidi; FISHER, Philip A.; ZAHARIE, Sonia. 2004. Predictors of disruptive behavior, developmental delays, anxiety, and affective symptomatology among institutionally reared Romanian children. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2004, vol. 43, no. 10, s. 1283-1292. ISSN 0890-8567.

ENDICOTT, Leilani. 2001. *Ethical sensitivity : activity booklet 1* [online]. 2001, 100 s. [cit. 2006-03-03]. Dostupný z WWW : <<http://cee.nd.edu/curriculum/documents/actblkt1.pdf>>.

ENDICOTT, Leilani; BOCK, Tonia; NARVAEZ, Darcia. 2003. Moral reasoning, intercultural development, and multicultural experiences: relations and cognitive underpinnings. *International Journal of Intercultural Relations*. 2003, vol. 27, s. 403-419. ISSN 0147-1767.

ERIKSON, Erik H. 1999. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Doplněn. vyd. o devátém stupni vývoje od Joan M. Eriksonové. Praha : Lidové noviny, 1999. 128 s. ISBN 80-7106-291-X.

ERIKSON, Erik H. 2007. Osm věků člověka [online]. [cit. 2007-09-21]. Dostupný z WWW : <[http://pdf.uhk.cz/uppe/dokumenty/studium/Osm\\_veku\\_cloveka.doc](http://pdf.uhk.cz/uppe/dokumenty/studium/Osm_veku_cloveka.doc)>.

ERWIN, Wesley J. 2000. Supervisor moral sensitivity. *Counselor Education & Supervision*. 2000, vol. 40, no. 2, s. 115-127. ISSN 0011-0035.

EYSENCK, H.J. 1994. How we acquire a sense of morality. *Criminal Justice Ethics*. 1994, vol. 13, no. 2, s. 53-61. ISSN 0731-129X.

FABER, Scott. 2000. Behavioral sequelae of orphanage life. *Pediatric Annals*. 2000, vol. 29, no. 4, s. 242-248. ISSN 0090-4481.

FEDERICI, Ronald S. 1999. Neuropsychological evaluation and rehabilitation of the postinstitutionalized child [online]. In *Conference for Children and Residential Care, Stockholm, Sweden, May 1999*. [cit. 2006-02-23]. Dostupný z WWW : <[http://www.drfederici.com/post\\_child.htm](http://www.drfederici.com/post_child.htm)>.

FRALEY, R. Chris. 2004. *A brief overview of adult attachment theory and research* [online]. 2004, [cit. 2007-01-14]. Dostupný z WWW : <<http://www.psych.uiuc.edu/~rcfraley/attachment.htm>>.

FROST, Lynn Weaver; MICHAEL, William B.; GUARINO, Anthony J. 1997. The relationship between human values and moral reasoning as components of moral behavior. In *Annual Meeting of the Northeast Educational Research Association, October 1997*. 25 s.

GAGE, M. Geraldine; CHRISTENSEN, Donna Hedrickson. 1989. Early adolescents' values about their pets. *The Journal of Psychology*. 1989, vol. 124, no. 4, s. 417-425. ISSN 0002-9556.

GARELLI, Juan Carlos. 2007. *Controversial aspects of Bowlby's attachment theory* [online]. 2007, [cit. 2007-01-12]. Dostupný z WWW : <<http://www.pol-it.org/ital/bowlby.htm>>.

GIBBS, John C. 2006. Should Kohlberg's cognitive developmental approach to morality be replaced with a more pragmatic approach? : comment on Krebs and Denton (2005). *American Psychological Association*. 2006, vol. 113, no. 3, s. 666-671. ISSN 0735-7036.

GILLIGANOVÁ, Carol. 2001. *Jiným hlasem : o rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha : Portál, 2001. 192 s. ISBN 80-7178-402-8.

- GLASSER, William. 2001. *Terapie realitou : jak najít skutečný vztah k realitě*. Praha : Portál, 2001. 192 s. ISBN 80-7178-493-1.
- GREENE, Joshua; HAIDT, Jonathan. 2002. How (and where) does moral judgment work? *TRENDS in Cognitive Science*. 2002, vol. 6, no. 12, s. 517-523. ISSN 1364-6613.
- GRIBBLE, Karleen. 2007. A model for caregiving of adopted children after institutionalization. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*. 2007, vol. 20, no. 1, s. 14-26. ISSN 1744-6171.
- GRIER, Leslie K. 1998. The effects of an intervention to advance moral reasoning and efficacy. *Child Study Journal*. 1998, vol. 28, no. 4, s. 267-290. ISSN 0009-4005.
- GRIFFORE, Robert J.; SAMUELS, Douglas D. 1978. Moral judgment of residents of a maximum security correctional facility. *The Journal of Psychology*. 1978, vol. 100, s. 3-7. ISSN 0002-9556.
- HAIDT, Jonathan. 2001. The emotional dog and its rational tail : a social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*. 2001, vol. 108, no. 4, s. 814-834. ISSN 0033-295X.
- HAIDT, Jonathan. 2003. The moral emotion. In DAVIDSON, R.J.; SCHERER, K. R.; GOLDSMITH, H.H. (ed.). *Handbook of affective sciences*. Oxford : Oxford University, 2003, s. 852-870. ISBN 01-951-2601-7.
- HAIDT, Jonathan; KOLLER, Silvia Helena; DIAS, Maria D. 1993. Affect, culture, and morality, or Is it wrong to eat your dog? *Journal of Social Psychology*. 1993, vol. 65, no. 4, s. 613-628. ISSN 0022-3514.a
- HARDY, Sam A.; CARLO, Gustavo. 2005. Identity as a source of moral motivation. *Human Development*. 2005, vol. 48, s. 232-256. ISSN 0018-716X.
- HEIDBRINK, Horst. 1997. *Psychologie morálního vývoje*. Praha : Portál, 1997. 176 s. ISBN 80-7178-154-1.
- HOKSBERGEN, R.A.C. et al. 2003. Posttraumatic stress disorder in adopted children from Romania. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2003, vol. 73, no. 3, s. 255-265. ISSN 0002-9432.
- HUGHES, Daniel A. 1997. *Facilitating development attachment : the road to emotional recovery and behavioral change in foster and adopted children* [online]. 1997, [cit. 2007-02-20]. Dostupný z WWW : <<http://danielahughes.homestead.com/fdaintro.html>>.
- HUGHES, Daniel A. 2002. *Treatment and parenting model* [online]. 2002, [cit. 2007-02-19]. Dostupný z WWW : <<http://danielhughes.homestead.com/Model.html>>.
- HUGHES, Daniel A. 2007. *Přednáška a semináře Attachment theory dyadic developmental psychotherapy v Praze 5.-9.2. 2007*. [Výpisky z přednášky a seminářů].
- Instruments, Services and Materials : The DIT*. 2006. [online]. [cit. 2006-02-23]. Dostupný z WWW : <<http://www.centerforthestudyofethicaldevelopment.net/Instruments,%20Services,%20and%20Materials.htm>>.
- JEDLIČKOVÁ, Lenka. 2001. *Systém práce s mládeží opouštějící ústavní výchovu : sonda do čtyř zařízení pro výkon ústavní a ochranné výchovy v Pardubickém kraji*. Praha, 2001. 52 s. Písemná práce k postupové zkoušce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.



JOHNSON, Rebecca; BROWNE, Kevin; HAMILTON-GIACHRITSIS, Catherine. 2006. Young children in institutional care at risk of harm. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2006, vol. 7, no. 1, s. 34-60. ISSN 1524-8380.

KELLY, Victoria J. 2003. *Theoretical rationale for the treatment of disorders of attachment* [online]. 2003, [cit. 2007-01-09]. Dostupný z WWW : <<http://www.attach.org/theoretical.htm>>.

KELTIKANGAS-JÄRVINEN, Liisa. 2001. Aggressive behaviour and social problem-solving strategies : a review of the findings of a seven-year follow-up from the childhood to late adolescence. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2001, no. 11, s. 236-250. ISSN 0957-9664.

KILLEN, Aileen R. 2002. Stories from the operating room : moral dilemmas for nurses. *Nursing Ethics*. 2002, vol. 9, no. 4, s. 405-415. ISSN 0969-7330.

KING, Patricia M.; MAYHEW, Matthew J. 2002. Moral judgement development in higher education : insights from the Defining Issue Test. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 3, s. 247-270. ISSN 0305-7240.

KLINKER, JoAnn Franklin; HACKMANN, Donald G. 2003. An analysis of principals' ethical decision making using Rest's Four Component Model of moral behavior. In *Annual Convention of the American Educational Research Association, April 2003, Chicago IL*, 37 s.

KOCHANSKA, Grazyna; AKSAN, Nazan; NICHOLS, Kate E. 2003. Maternal power assertion in discipline and moral discourse contexts : commonalities, differences, and implications for children's moral conduct and cognition. *Developmental Psychology*. 2003, vol. 39, no. 6, s. 949-963. ISSN 0012-1649.

KOPŘIVA, Karel. 1997. *Lidský vztah jako součást profese: psychoterapeutické kapitoly pro sociální, pedagogické a zdravotnické profese*. 2. rozšíř. a přeprac. vyd. Praha : Portál, 1997. 152 s. ISBN 80-7178-150-9.

KOUKOLÍK, František; DRTILOVÁ, Jana. 1996. *Vzpouza deprivantů : o špatných lidech, skupinové hlouposti a uchvácené moci*. Praha : Makropulos, 1996. s. 303. ISBN 80-901776-8-9.

KOVAŘÍK, Jiří. 2003. Posuzování potřeb ohroženého dítěte. In MATOUŠEK, Oldřich et al. *Metody a řízení sociální práce*. Praha : Portál, 2003, s. 201-229. ISBN 80-7178-548-2.

KOVAŘÍK, Jiří et al. 2004. *Náhradní rodinná péče v praxi*. Praha: Portál, 2004. 167 s.

KOTÁSKOVÁ, Jarmila. *Socializace a morální vývoj dítěte*. Praha : Academia, 1987. 144 s.

KOŤA, Jaroslav. 2004a. Socializace. In JEDLIČKA, Richard et al.. *Děti a mládež v obtížných životních situacích*. Praha : Themis, 2004, s. 15-62. ISBN 80-7312-036-0.

KOŤA, Jaroslav. 2004b. Sociální deviace a společenský řád. In JEDLIČKA, Richard et al.. *Děti a mládež v obtížných životních situacích*. Praha : Themis, 2004, s. 63-158. ISBN 80-7312-036-0.

KRÁLOVÁ, Petra. 2000. *Domy na půl cesty*. Praha, 2000. 43 s. Písemná práce k postupové zkoušce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

KREBS, Dennis L.; DENTON, Kathy. 1997. The forms and functions of real-life moral decision-making. *Journal of Moral Education*. 1997, vol. 26, no. 2, s. 131-145. ISSN 0305-7240.

- KREBS, Dennis L.; DENTON, Kathy. 2005. Toward a more pragmatic approach to morality : a critical evaluation of Kohlberg model. *American Psychological Association*. 2005, vol. 112, no. 3, s. 629-649. ISSN 0735-7036.
- KREBS, Dennis L.; DENTON, Kathy. 2006. Explanatory limitations of cognitive-developmental approaches to morality. *American Psychological Association*. 2006, vol. 113, no. 3, s. 672-675. ISSN 0735-7036.
- KREJČÍŘOVÁ, Dana. 2007. Týrání, zneužívání a zanedbávání dětí. In *Syndrom CAN a způsob péče o rodinný systém*. Praha : IREAS, 2007, s. 9-45. ISBN 80-86684-47-5.
- KUTHER, Tara L.; WALLACE, Scyatta A. 2003. Community violence and sociomoral development : an african american cultural perspective. *American Psychological Association*. 2003, vol. 73, no. 2, s. 177-189. ISSN 0735-7036.
- KUTHER, Tara L.; HIGGINS-D'ALESSANDRO, Ann. 1997. The role of moral reasoning an domain judgement in adolescent risk engagement. In *Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development, Washington, DC, April 1997*. 8 s.
- KYSELÁKOVÁ, Alexandra. 2003. *Domy na půl cesty*. Praha, 2003. 101 s. Diplomová práce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- LANGMEIER, Josef; MATĚJČEK, Zdeněk. 1974. *Psychická deprivace v dětství*. 3. doplň. vyd. Praha : Avicenum, 1974. 400 s.
- LAPSLEY, Daniel K; NARVAEZ, Darcia. 2004. A social-cognitive approach to the moral personality. In LAPSLEY, Daniel; NARVAEZ, Darcia (ed.). *Moral development, self and identity*. Mahwah, NJ : Erlbaum, 2004, s. 189-212. ISBN 0-8058-4286-9.
- LAPSLEY, Daniel K.; NARVAEZ, Darcia. 2005. *Moral psychology at the crossroads* [online]. 2005, [cit. 2006-01-15]. s. 18-35 . Dostupný z WWW : <<http://www.nd.edu/~dnarvaez/documents/LapsleyNarvaezCrossroadsproofs.pdf>>.
- LAŠEK, Jan. 2005. *Psychická deprivace dítěte jako kriminogenní faktor* [online]. [cit. 2005-11-14]. 7 s. Dostupný z WWW : <[http://www.dom-os.cz/dokumenty/Psychicka\\_deprivace\\_ditete\\_jako\\_kriminogenni\\_faktor.pdf](http://www.dom-os.cz/dokumenty/Psychicka_deprivace_ditete_jako_kriminogenni_faktor.pdf)>.
- LEE, Erin J. 2003. *The attachment system throughout the life course : review an criticisms of attachment theory* [online]. 2003, [cit. 2007-01-09]. Dostupný z WWW : <<http://www.personalityresearch.org/papers/lee.html>>.
- LEICESTER, Mal. 2001. A moral education in an ethical system. *Journal of Moral Education*. 2001, vol. 30, no. 3, s. 251-260. ISSN 0305-7240.
- LEMAN, Patrick J. 2001. The development of moral reasoning. In FRASER, Colin; BURCHELL Brendan (ed.). *Introducing social psychology*. Cambridge : Polity Press, 2001, s. 195-215. ISBN 0-7456-1093-5.
- LIGNEAU- HERVÉ, Catherine; MULLET, Etienne. 2005. Perspective-taking judgments among young adults, middle aged, and elderly people. *American Psychological Association*. 2005, vol. 11, no. 1, s. 53-60. ISSN 0735-7036.
- LINHART, Josef et al. 1987. *Základy obecné psychologie*. Praha : SPN, 1987. 686 s.

- LUTZ, David W. 1996. Rival traditions of character development : classical moral philosophy and contemporary empirical science. In *Joint Services Conference on Professional Ethics, Washington, D.C., January 1996*. 18 s.
- MA, Hing Keung. 2003. The relation of moral orientation and moral judgment to prosocial and antisocial behaviour of Chinese adolescents. *International Journal of Psychology*. 2003, vol. 38, no. 2, s. 101-111. ISSN 0020-7594.
- MACEK, Petr. 2003. *Adolescence*. 2. upr. vyd. Praha : Portál, 2003. 144 s. ISBN 80-7178-747-7.
- MACLEAN, A. Michael; WALKER, Lawrence J.; MATSUBA, M. Kyle. 2004. Transcendence and the moral self : identity integration, religion, and moral life. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2004, vol. 43, no. 3, s. 429-437. ISSN 0021-8294.
- MALINOWSKI, Carl I.; SMITH, Charles P. 1985. Moral reasoning and moral conduct : an investigation prompted by Kohlberg's theory. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1985, vol. 49, no. 4, s. 1016-1027. ISSN 0022-3514.
- MARINA, José Antonio. 2005. *Aprendre a viure*. 2. vyd. Barcelona : Columna, 2005. 264 s. ISBN 84-664-0566-6.
- MATĚJČEK, Zdeněk. 1999. *Náhradní rodinná péče : průvodce pro odborníky, osvojitele a pěstouny*. Praha : Portál, 1999. 184 s. ISBN 80-7178-304-8.
- MATĚJČEK, Zdeněk. 2004. Výchova je umělecké dílo. *Reflex*. 2004, č. 15. ISSN 0862-6634.
- MATĚJČEK, Zdeněk; BUBLEOVÁ, Věduna; KOVAŘÍK, Jiří. 1997. *Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace*. Praha : Psychiatrické centrum Praha, 1997. 70 s. ISBN 80-85121-89-1.
- MATĚJČEK, Zdeněk; LANGMEIER, Josef. 1986. *Počátky našeho duševního života*. Praha : Panorama, 1986. 368 s.
- MATOUŠEK, Oldřich. 1997. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 2. rozšíř. vyd. Praha : SLON, 1997. 144 s. ISBN 80-85850-24-9.
- MATOUŠEK, Oldřich. 1999. *Ústavní péče*. 2. rozšíř. a přeprac. vyd. Praha : SLON, 1999. 159. ISBN 80-85850-76-1.
- MATOUŠEK, Oldřich. 2003. *Slovník sociální práce*. Praha : Portál, 2003. 288 s. ISBN 80-7178-549-0.
- MATOUŠEK, Oldřich. 2005. Sociální práce se zneužívanými, týranými a zanedbávanými dětmi a jejich rodinami. In MATOUŠEK, Oldřich; KODYMOVÁ, Pavla; KOLÁČKOVÁ, Jana (ed). *Sociální práce v praxi : specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Praha : Portál, 2005, s. 27-41. ISBN 80-7367-002-X.
- MATOUŠEK, Oldřich; KROFTOVÁ, Andrea. 1998. *Mládež a delikvence : možné příčiny, současná struktura, programy prevence kriminality mládeže*. Praha : Portál, 1998. 336 s. ISBN 80-7178-226-2.
- McLAREN, Robert B. 2003. Tackling the intractable : an interdisciplinary exploration of the moral proclivity. *Creativity Research Journal*. 2003, vol. 15, no. 1, s. 15-24. ISSN 1040-0419.
- MEESE, Ruth Lyn. 2005. A few new children : postinstitutionalized children of intercountry adoption. *The Journal of Special Education*. 2005, vol. 39, no. 3, s. 157-167. ISSN 0022-4669.

- MERIWETHER, Nicholas K. 2003. Can self-esteem sanction morality? *Journal of Moral Education*. 2003, vol. 32, no. 2, s. 167-181. ISSN 0305-7240.
- MILLER, Paul A.; EISENBERG, Nancy. 1988. The relation of empathy to aggressive and externalizing/antisocial behavior. *Psychological Bulletin*. 1988, vol. 103, no. 3, s. 324-344. ISSN 0033-2909.
- MOSS, Kathleen, G. 2007. *What is attachment?* [online]. 2007, [cit. 2007-03-24]. Dostupný z WWW : <<http://www.attach.org/whatisattachment.htm>>.
- MURRAY, Mary Elisabeth. 2002. *Moral development and moral education : an overview* [online]. 2002, [cit. 2006-01-19]. Dostupný z WWW : <<http://tiger.uic.edu/~lnucci/MoralEd/overview.html>>.
- MUSIL, Libor et al. *Kultura poskytování osobních sociálních služeb : případová studie domu na půl cesty*. VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno, únor 2002. 64 s.
- MYRY, Liisa; HELKAMA, Klaus. 2002. The role of value priorities and professional ethics training in moral sensitivity. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 1, s. 35-50. ISSN 0305-7240.
- Nadace Civilia : domy na půli cesty* [online]. 2005, [cit. 2006-05-02]. Dostupný z WWW : <<http://www.civilia.cz>>.
- Národní zpráva o strategiích sociální ochrany a sociálního začleňování na léta 2006-2008. 2006. *Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky* [online]. 2006 [cit. 2007-11-14]. 131 s. Dostupný z WWW : <[http://www.mpsv.cz/files/clanky/1281/NASPI\\_cz.pdf](http://www.mpsv.cz/files/clanky/1281/NASPI_cz.pdf)>.
- NARVAEZ, Darcia. 2001a. *Ethical action : activity booklet 4* [online]. 2001, 96 s. [cit. 2006-03-03]. Dostupný z WWW : <<http://cee.nd.edu/curriculum/documents/actblkt4.pdf>>.
- NARVAEZ, Darcia. 2001b. *Nurturing character in the middle school classroom : introduction to the project and framework* [online]. 2001, 49 s. [cit. 2006-03-03]. Dostupný z WWW : <<http://cee.nd.edu/curriculum/documents/intrblkt.pdf>>.
- NARVAEZ, Darcia et al. 2004. Minnesota's community voices and character education project. *Journal of Research in Character Education*. 2004, vol. 2, no. 2, s. 89-112. ISSN 1543-1223.
- NARVAEZ, Darcia. 2005. The neo-kohlbergian tradition and beyond : schemas, expertise and character. In POPE-EDWARDS, C.; CARLO G. (ed.). *Nebraska Symposium on Motivation, Vol. 51 : Moral motivation through the lifespan*. Lincoln, NE : University of Nebraska, 2005, s. 119-163.
- NARVAEZ, Darcia; LAPSLEY, Daniel K. 2005. *The psychological foundations of everyday morality and moral expertise* [online]. 2005, [cit. 2006-01-15]. s. 140-165 . Dostupný z WWW : <<http://www.nd.edu/~dnarvaez/documents/NarvaezLapsleyExpertize.pdf>>.
- NARVAEZ, Darcia; LIES, Jim. 2001. *Ethical motivation : activity booklet 3* [online]. 2001, 129 s. [cit. 2006-03-03]. Dostupný z WWW : <<http://cee.nd.edu/curriculum/documents/actblkt3.pdf>>.
- NASO, Ronald D. 2006. Immoral actions in otherwise moral individuals : interrogating the structure and meaning of moral hypocrisy. *American Psychological Association*. 2006, vol. 23, no. 3, s. 475-489. ISSN 0735-7036.
- NEČASOVÁ, Mirka. 2003. Profesní etika. In MATOUŠEK, Oldřich et al. *Metody a řízení sociální práce*. Praha : Portál, 2003, s. 21-48. ISBN 80-7178-548-2.

NĚMEC, Jiří. 2004. Mladiství delikventi, trest odnětí svobody a resocializace. In JEDLIČKA, Richard et al.. *Děti a mládež v obtížných životních situacích*. Praha : Themis, 2004, s. 321-354. ISBN 80-7312-036-0.

*Nevládání zpráva 2002 část 1 : připomínky k II. periodické zprávě o implementaci Úmluvy o právech dítěte v České republice*. 2002. [online]. [cit. 2007-08-15], Program Právní ochrany dětí – Liga lidských práv, Projekt Ekologického právního servisu, září 2002. 16 s. Dostupný z WWW : <<http://www.justin.cz/art.asp?art=147>>.

*Nová koncepce systému péče a podpory pro rodinu a dítě v České republice*. 2002. Praha, DOM, 2002. [Projekt PROMĚNA]. 38 s.

NOVÁKOVÁ, Darina. 1999. *Dům na půl cesty*. Praha, květen 1999. 66 s.

OKIN, Susan Moller; REICH, Rob. 1999. Families and schools as compensating agents in moral development for a multicultural society. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 3, s. 283-298. ISSN 0305-7240.

PARDALES, Michael J. 2002. „So, how did you arrive at that decision?\": connecting moral imagination and moral judgement. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 4, s. 423-437. ISSN 0305-7240.

PATENAUDE, Johane; NIYONSENGA, Theophile; FAFARD, Diane. 2003. Changes in students' moral development during medical school : a cohort study. *Canadian Medical Association Journal*. 2003, vol. 168, no. 7, s. 840-844. ISSN 1488-2329.

PENDRY, Patricia. 1998. Ethological attachment theory : a great idea in personality? [online]. 1998, [cit. 2007-03-26]. Dostupný z WWW : <<http://www.personalityresearch.org/papers/pendry.html>>.

PERRY, Constance M.; McINTIRE, Walter G. 1995. Modes of moral judgement among early adolescence. *Adolescence*. 1995, vol. 30, no. 119, s. 707-715. ISSN 0001-8449.

PESSO, Albert. 2003. Cultivating the seeds of hope. In JACOBY, Rebecca; KEINAN, Giora. *Between stress and hope*. Greenwood, 2003, s. 277-297. ISBN 0-275-97640-8.

PESSO, Albert. 2004. *Veřejná přednáška Alberta Pessa v Praze dne 2.12. 2004 pro sdružení Natama*. [Výpisky z přednášky].

PETTIFOR, Jean L. 1996. Ethics: virtue and politics in the science and practice of psychology. *American Psychological Association*. 1996, vol. 37, no. 1, s. 1-12. ISSN 0735-7036.

PETTIFOR, Jean L.; ESTAY, Irene; PAQUET, Stephanie. 2002. Preferred strategies for learning ethics in the practice of a discipline. *American Psychological Association*. 2002, vol. 43, no. 4, s. 260-269. ISSN 0735-7036.

PIAGET, Jean; INHELDEROVÁ, Bärbel. 1997. *Psychologie dítěte*. 2. vyd. Praha : Portál, 1997. 144 s. ISBN 80-7178-146-0.

PÖTHE, Peter. 2001a. Kriminální chování a kvalita raného vztahu. In: PILAŘOVÁ, M.; PÖTHE, P. (ed.) *Raný vývoj dítěte a možnosti rané intervence*. Praha: Futurum, 2001, s. 31-39.

PÖTHE, Peter. 2001b. Teorie vazby a prevence týrání a zanedbávání. In: PILAŘOVÁ, M.; PÖTHE, P. (ed.) *Raný vývoj dítěte a možnosti rané intervence*. Praha: Futurum, 2001, s. 23-31.

PŘÍHODA, Václav. 1983. *Ontogeneze lidské psychiky II : vývoj člověka od patnácti do třiceti let*. 3. vyd. Praha : SPN, 1983. 232 s.

*Psychická deprivace dětí I* [online]. 2002, [cit. 2006-01-14]. Dostupný z WWW : <<http://rodina-deti.doktorka.cz/psychicka-deprivace-deti/>>.

*Psychická deprivace dětí II : diagnostika a možnosti její nápravy* [online]. 2002, [cit. 2006-01-14]. Dostupný z WWW : <<http://rodina-deti.doktorka.cz/psychicka-deprivace-deti-diagnostika/>>.

PYCROFT, Aaron. 2004. Book review : Offending behaviour : moral reasoning, criminal conduct and the rehabilitation of offenders by E. Palmer. *International Journal of Police Science and Management*. 2004, vol. 6, no. 4, s. 258-260. ISSN 1461-3557.

RAHN, Ewald; MAHNKOPF, Angela. 2000. *Psychiatrie : učebnice pro studium a praxi*. Praha : Grada, 2000. 468 s. ISBN 80-7169-964-0.

RÁSLOVÁ, Zuzana. 2000. *Na půli cesty k domovu*. Praha, 2000. 97 s. Diplomová práce. Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.

REEDER, Glenn D. et al. 2002. Inferences about the morality of an aggressor : the role of perceived motive. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002, vol. 83, no. 4, s. 789-803. ISSN 0022-3514.

REST, James et al. 1999a. A neo-kohlbergian approach : the DIT and schema theory. *Educational Psychology Review*. 1999, vol. 11, no. 4, s. 291-324. ISSN 1040-726X.

REST, James R. et al. 1999b. Individual moral judgment and cultural ideologies. *Developmental Psychology*. 1999, vol. 35, no. 2, s. 478-488. ISSN 0012-1649.

REST, James; THOMA, Stephen; EDWARDS, Lynne. 1997. Designing and validating a measure of moral judgment : stage preference and stage consistency approaches. *Journal of Educational Psychology*. 1997, vol. 89, no. 1, s. 5-28. ISSN 0022-0663.

REYNOLDS, Scott J. 2006. Moral awareness and ethical predispositions : investigating the role of individual differences in the recognition of moral issues. *American Psychological Association*. 2006, vol. 91, no. 1, s. 233-243. ISSN 0735-7036.

ROTHBART, Mary K.; AHADI, Stephan A. 1994. Temperament and the development of personality. *Journal of Abnormal Psychology*. 1994, vol. 103, no. 1, s. 55-66. ISSN 0021-843X.

RUSSELL, Josephine. 2002. Moral consciousness in a community of inquiry. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 2, s. 142-153. ISSN 0305-7240.

ŘEZNÍČEK, Ivo. 1994. *Metody sociální práce*. Praha : SLON, 1994. 75 s. ISBN 80-85850-00-1.

ŘÍČAN, Pavel. 1990. *Cesta životem*. Praha : Panorama, 1990. 440 s. ISBN 80-7038-078-0.

SAGE, Leonie le. 2005. *Moral development and social competence* [online]. [cit. 2005-08-21]. Dostupný z WWW : <<http://kl.ioe.ac.uk/pesgb/z/Le%20Sage.pdf>>.

SALTHSTEIN, Herbert D.; KASACHKOFF, Tziporah. 2004. Haidt's moral intuitionist theory : a psychological and philosophical critique. *American Psychological Association*. 2004, vol. 8, no. 4, s. 273-282. ISSN 0735-7036.

SAZEČKOVÁ, Dana. 2002. *Efektivita resocializačních programů v domech na půli cesty v závislosti na metodách práce a způsobu přístupu*. Praha, 2002. 86 s. Písemná práce k postupové zkoušce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

SHWEDER, Richard A. 2002. *The nature of morality : the category of bad acts* [online]. 2002 [cit. 2006-02-20]. Dostupný z WWW : <[http://www.lahey.org/NewsPubs/Publications/Ethics/JournalWinter2002/Journal\\_Winter2002\\_Dialogue.asp](http://www.lahey.org/NewsPubs/Publications/Ethics/JournalWinter2002/Journal_Winter2002_Dialogue.asp)>.

SHWEDER, Richard A.; HAIDT, Jonathan. 1993. Future of moral psychology. *Psychological Science*. 1993, vol. 4, no. 6, s. 360-365. ISSN 0956-7976.

SCHLEIFFER, Roland et al. 2004. Attachment representations of adolescents in institutional care. *International Journal of Child and Family Welfare*. 2004, vol. 7, no. 1, s. 60-61. ISSN 1378-286X.

SIEGEL, Daniel J. 2001. Toward an interpersonal neurobiology of the developing mind : attachment relationships, 'mindsight', and neural integration. *Infant Mental Health Journal*. 2001, vol. 22, no. 1, s. 67-94. ISSN 0163-9641.

SIGAL, John J.; ROSSIGNOL, Michel; PERRY, J. Christopher. 1999. *The Chicago Journal of Nervous and Mental Diseases*. 1999, vol. 187, no. 1, s. 57-59. ISSN 1060-1694.

SIGAL, John J.; ROSSIGNOL, Michel; QUIMET, Marie Claude. 2003. Unwanted infants : psychological and physical consequences of inadequate orphanage care 50 years later. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2003, vol. 73, no. 1, s. 3-12. ISSN 0002-9432.

SLOVÁČKOVÁ, Brigita. 2001. *Morální kompetence a morální postoje u studentů lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Hradci Králové* [online]. 2001, [cit. 2006-02-22]. Dostupný z WWW : <<http://www.tigis.cz/psychiat/psych201/04.htm>>.

SMETANA, Judith G. et al. 1999. Effects of provocation on maltreated and nonmaltreated preschoolers' understanding of moral transgressions. *Social Development*. 1999, vol. 8, no. 3, s. 335-348. ISSN 0961-205X.

SMYKE, Anna T.; DUMITRESCU, Alina; ZEANAH, Charles. 2002. Attachment disturbances in young children, I : The continuum of caretaking casualty. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2002, vol. 41, no. 8, s. 972-982. ISSN 0890-8567.

*Sociální služby* [online]. [cit. 2006-05-02], Ministerstvo práce a sociálních věcí. Dostupný z WWW : <<http://www.mpsv.cz/cs/9>>.

SOUKUP, Jan. 2005. *Disociativní procesy a poruchy v dětství a adolescenci*. Praha, 2005. 96 s. Rigorózní práce. Katedra psychologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

SPINRAD, Tracy L. et al. 1999. The relations of parental affect and encouragement to children's moral emotions and behaviour. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 3, s. 323-337. ISSN 0305-7240.

STUHLÍKOVÁ, Iva. 2002. *Základy psychologie emocí*. Praha : Portál, 2002. 232 s. ISBN 80-7178-553-9.

SVOBODA, David. 2002. *Zpráva o působení ústavní výchovy na psychiku dítěte*. Praha, DOM, 2002. [Projekt PROMĚNA]. 23 s.

ŠOBOVÁ, Jana. 2003. *Svědkové Jehovovi z pohledu modelu potřeb podle Alberta Pessa*. Praha, 2003. 110 s. Diplomová práce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

ŠULOVÁ, Lenka. 2004. *Raný psychický vývoj dítěte*. Praha : Karolinum, 2004. 247 s. ISBN 80-246-0877-4.

TAVECCHIO, L.W.C et al. 1999. Moral judgement and delinquency in homeless youth. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 1, s. 63-79. ISSN 0305-7240.

TAYLOR, John H.; WALKER, Lawrence J. 1997. Moral climate and the development of moral reasoning : the effects of dyadic discussions between young offenders. *Journal of Moral Education*. 1997, vol. 26, no. 1, s. 21-44. ISSN 0305-7240.

THOMA, Stephen J. 2002. An overview of the Minnesota approach to research in moral development. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 3, s. 225-245. ISSN 0305-7240.

TIRRI, Kirsi. 1996. The themes of moral dilemmas formulated by preadolescents. In *Annual Convention of the American Educational Research Association, April 1996, New York, NY*. 11 s.

TYRLÍK, Mojmír. 2004. *Morální jednání*. Brno : Masarykova Univerzita, 2004. 134 s. ISBN 80-210-3535-8.

*Universální vědma : vědecký domácí manuál*. 2005. [Metodický materiál DOM], 2005. 30 s.

VÁGNEROVÁ, Marie. 2000. *Psychopatologie pro pomáhající profese : variabilita a patologie lidské psychiky*. 2. vyd. Praha : Portál, 2000. 444 s. ISBN 80-7178-496-6.

VÁGNEROVÁ, Marie; VALENTOVÁ, Lidmila. 1994. *Psychický vývoj dítěte a jeho variabilita*. Praha : Univerzita Karlova, 1994. 115 s. ISBN 80-7066-384-7.

VALIENTE, Carlos et al. 2004. Prediction of children's empathy-related responding from their effortful control and parents' expressivity. *American Psychological Association*. 2004, vol. 40, no. 6, s. 911-926. ISSN 0735-7036.

VANIČKOVÁ, Eva. 2007. Příčiny rozvoje násilného chování vůči dítěti v rodině. In *Syndrom CAN a způsob péče o rodinný systém*. Praha : IREAS, 2007, s. 65-84. ISBN 80-86684-47-5.

VAVRDA, Vladimír 2005. Attachment. In VAVRDA, Vladimír. *Otázky soudobé psychoanalýzy*. Praha: Lidové noviny, 2005, s. 44-71. ISBN 80-7106-672-9.

VITZ, Paul C. 1990. The use of stories in moral development : new psychological reasons for an old education method. *American Psychological Association*. 1990, vol. 45, no. 6, s. 709-720. ISSN 0735-7036.

VOLKOVÁ, Jitka. 2007. Minimalizace šikany. *Linka bezpečí*. Září 2007, s. 10.

Vyhláška č. 5005/2006 Sb., k provedení zákona o sociálních službách. 2006. In *Sbírka zákonů*. 2006, částka 164, s. 7021-7048.

WALKER, Lawrence J. 1999a. The family context for moral development. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 3, s. 261-264. ISSN 0305-7240.

WALKER, Lawrence J. 1999b. The perceived personality of moral exemplars. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 2, s. 145-162. ISSN 0305-7240.



WALKER, Lawrence J. 2002. The model and the measure : an appraisal of the Minnesota approach to moral development. *Journal of Moral Education*. 2002, vol. 31, no. 3, s. 353-367. ISSN 0305-7240.

WALKER, Lawrence J.; HENNIG, Karl H. 1999. Parenting style and the development of moral reasoning. *Journal of Moral Education*. 1999, vol. 28, no. 3, s. 359-374. ISSN 0305-7240.

WEST, G. Kenneth. 2002. *Dobrodružství psychického vývoje : kapitoly z vývojové psychologie*. Praha : Portál, 2002. 248 s. ISBN 80-7178-684-5.

*What is attachment disorder?* [online]. 2007, [cit. 2007-02-23]. Dostupný z WWW : <http://www.attachmenttherapy.com/ad.htm>.

WILSON, Carlene; GOODWIN, Sally; BECK, Karen. 2002. Rape attitude and behaviour and their relationship to moral development. *Psychiatry, Psychology and Law*. 2002, vol. 9, no. 1, s. 85-95. ISSN 1321-8719.

WOLESKÁ, Jana. 1999. Deprivační syndrom a jeho následky u dětí v náhradní rodinné péči. In *Sborník přednášek z 6. konference o náhradní rodinné péči, Olomouc, 2.-4. června 1999*. Praha, 1999, s. 60-64. ISBN 80\_85529-66-1.

YANG, Min et al. 2007. Childhood institutional care and personality disorder traits in adulthood : findings from British national surveys of psychiatric morbidity. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2007, vol. 77, no. 1, s. 67-75. ISSN 0002-9432.

*Z výzkumů o ústavní deprivaci* [online]. 2006, [cit. 2007-02-23]. Dostupný z WWW : <http://www.fod.cz/stranky/klokank/vyzkumy.htm>.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. 2006. In *Sbírka zákonů*. 2006, částka 37, s. 1257-1289.

ZARINPOUSH, Fataneh; COOPER, Martin; MOYLAN, Stephanie. 2000. The effects of happiness and sadness on moral reasoning. *Journal of Moral Education*. 2000, vol. 29, no. 4, s. 397-412. ISSN 0305-7240.

ZEANAH, Charles; SMYKE, Anna T.; DUMITRESCU, Alina. 2002. Attachment disturbances in young children, II : Indiscriminative behavior and institutional care. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2002, vol. 41, no. 8, s. 983-989. ISSN 0890-8567.

ZEMÁNKOVÁ, Vlasta. 2003. *Péče o mladé lidi ve dvou pražských domech na půli cesty : aplikace modelu zjišťování potřeb mladistvých s vysokým rizikem sociálního selhání*. Praha, 2003. 57 s. Písemná práce k postupové zkoušce. Katedra Sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

*Zpráva o stávajícím stavu náhradní výchovné péče o děti a mládež bez rodinného zázemí v České republice (2001)*. 2002. Praha, DOM, 2002. [Projekt PROMĚNA]. 54 s.

## Seznam příloh

Příloha č. 1 – Pravidla DOMu 2007

Příloha č. 2 – Morální kodex pracovníka o.s. DOM

Příloha č. 3 – Dotazník – morální situace DOM 8

Příloha č. 4 – Schéma rozhovoru – klient

Příloha č. 5 – Schéma rozhovoru – pracovník

Příloha č. 6 – Průvodce jako vzor – DOM 8

Příloha č. 7 – Výsledky dotazníku morální senzitivity

Příloha č. 8 – Pořadí skupin hodnot podle Swartz's Value Inventory u jednotlivých klientů a pracovníků

Příloha č. 9 – Srovnání morální senzitivity a hodnot univerzalizmu, podnětů, požitekářství a moci

## Příloha č. 1 – Pravidla domu na půl cesty o.s. DOM

### DOM

#### PRAVIDLA DOMU NA PŮL CESTY DOM (dále jen DOM)

**Každý klient žije v Domě na půl cesty dobrovolně a svým příchodem do DOMU vyjadřuje souhlas a ochotu k dodržování Řádu DOMU.**

#### ZÁKLADNÍ PRAVIDLA POBYTU V DOMĚ NA PŮL CESTY DOM (dále jen DOM)

##### **1. Čistý dům**

Lidé, kteří žijí v Domu nesmí přinášet do budovy nebo prostor žádný alkohol ani drogy.

Do Domu nemohou být přijati lidé akutně závislí na alkoholu a drogách.

Každodenní návštěvy v hostincích a užívání alkoholu není dovoleno.

***Porušení nebo porušování je důvodem k okamžitého ukončení pobytu v Domu***

##### **2. Bezpečný dům**

Život a řešení problémů v Domu probíhá vždy nenásilnou a zákonnou cestou.

Jakékoli porušování zákonů nebo násilí odmítáme. Tím myslíme:

Fyzické násilí: napadení někoho, řešení konfliktu rvačkou, jakékoliv tělesné násilí, násilí vůči budově nebo vybavení

Psychické násilí: vyhrožování, šikana, hrozba násilí, využívání druhých, ústní hrubost a vulgarity, vydírání, obviňování, pomlvy ostatních klientů nebo pracovníků

Krádež bez ohledu na hodnotu věci nebo užívání věcí, které patří druhým, bez dovození

Protiprávní jednání nebo jakékoli trestná činnost

***Porušení nebo porušování je důvodem k okamžitému ukončení pobytu v Domu.***

##### **3. Cesta k osamostatnění**

je založena na aktivitě a spolupráci.

**Aktivita znamená:**

Každodenní poctivá práce (zaměstnání, škola, tréninková dílna)

Ochota ke změně životního stylu a ochota učit se nové dovednosti potřebné pro samostatný život a k řešení svých problémů

Rozvoj vlastní osobnosti (porozumění vlastní životní situaci, porozumění druhým lidem a komunikace s nimi, budování sebedůvěry)

**Spolupráce znamená:**

Spolupráce s osobním průvodcem (nalezení a uskutečňování vlastního osobního cíle pobytu) formou pravidelných konzultací

**Respektování Řádu Domu na půl cesty**

**Pozitivní vztah a jednání vůči průvodcům i klientům Domu na půl cesty.**

***Opakované porušování pravidla může vést k ukončení pobytu v Domu.***

##### **4. Délka a opakování pobytu**

**Základní doba pobytu je 1 rok.**

První období, 2 měsíce, slouží vzájemnému poznávání a nalezení cílů pobytu.

Závěrem této fáze proběhne hodnotící rozhovor mezi klientem a průvodcem.

Další období slouží DOM jako bezpečné místo pro osvojování potřebných dovedností a uskutečňování osobních cílů klienta směřujících k osamostatnění a zapojení do života ve společnosti. Rozvoj klienta a smysl jeho pobytu v DOMU je vyhodnocován minimálně každých 6 měsíců. Další pobyt je možný jenom na základě výstupu z tohoto hodnocení.

Podle potřeby a okolností může být délka pobytu dohodnuta na kratší dobu (krizový pobyt, střednědobý pobyt)

Klient může požádat o prodloužení pobytu na dobu delší než 1 rok:

Žádost může být písemná nebo ústní a musí obsahovat zdůvodnění.

Mezi hlavní důvody patří : dokončení řádného studia, znevýhodnění klienta (zdravotní, psychologické), možnost dalšího rozvoje ve spolupráci s Domem.

**Prodloužení dohodnuté délky pobytu není nikdy automatické.**

## JAK SE ŽIJE V DOMĚ NA PŮL CESTY DOM (DÁLE JEN DOM)

### **První období / Poznávací / Nový klient**

Novým klientem je každý klient, který nastoupil na pobyt v Domu a pobyt je v poznávacím období (2 měsíce)

Pokud uchazeč nemá vlastní program - nechodí pravidelně denně do školy či nepracuje v pracovním poměru na základě pracovní smlouvy, má 3 dny volno na nalezení práce. Pokud se to nepodaří, klient může požádat o spolupráci DOMJOB program a plnit pracovní povinnosti v tréninkové dílně.

I nový klient pobyt platí za ubytování a stravu dopředu. Pokud přichází v nouzi a bez prostředků, žije v DOMU na dluh, který je splatný v okamžiku, kdy klient má k dispozici první finanční prostředky v jakékoli výši.

Vyhodnocování průběhu pobytu se uskutečňuje 1 x týdně při běžné konzultaci s osobním průvodcem. Po dvou měsících proběhne zásadní hodnotící rozhovor a klient s průvodcem uzavře dohodu o další spolupráci a jejích cílech.

### **Druhé období / Život v DOMU / Obyvatel**

Obyvatel DOMU je klient, který se v průběhu zkušební doby identifikuje s cíli a posláním DOMU, je schopen

a má zájem plnit Řád DOMU a spolupracovat při budování vlastní budoucnosti.

Obyvatel DOMU již promyslel svoje cíle, kterých chce v DOMU dosáhnout a uzavřel s osobním průvodcem dohodu a plán, jak jich dosáhnout.

### **KAŽDODENNÍ ŽIVOT - PŘÍPRAVA NA SAMOSTATNOST**

Klienti DOMU se během pobytu v domě na půl cesty intenzivně připravují na samostatný život a učí se potřebným dovednostem v různých oblastech života.

### **ZAMĚSTNÁNÍ**

Podle pravidel DOMU je každodenní program nutnou podmínkou bydlení.

DOM si vyhradzuje právo na kontrolu plnění tohoto pravidla, tedy docházky do školy nebo zaměstnání.

Klienti mají různé schopnosti, zájmy a cíle. Každodenní zaměstnání může proto mít různé formy:

#### **Práce**

Pro budoucí samostatný život je důležité, aby klient pracoval soustavně a byl zaměstnán podle zákonů ČR.

Práce, která je uznána jako každodenní program tedy musí být tedy na základě platné pracovní smlouvy. Musí být pravidelná a každodenní a v běžném NE rizikovém prostředí. Vyhýbáme se práci v nočních barech, hernách, nelegálním prostředí.

DOM nepřipouští neodůvodněné absence, opakované pozdní příchody, simulování nemocí.

#### **Škola**

Vzdělávání a profesní příprava je velmi vítána.

Podmínkou uznání je denní studium a pravidelná pečlivá docházka do školy. DOM nepřipouští neodůvodněné absence, opakované pozdní příchody, simulaci nemocí.

#### **Dom Job program**

Pokud klient není zaměstnán mimo DOM, plní pravidlo aktivity docházkou do DOMJOB programu, kde se zapojuje do různých forem zaměstnání: pracovní terapie, přechodné zaměstnání nebo podporované zaměstnání.

DOM nepřipouští neodůvodněné absence, opakované pozdní příchody, simulování nemocí.

***Při pracovní neschopnosti dli klient ve svém bytě a dodržuje běžný režim práce neschopného. Nedodržování pravidla o zaměstnání může vést k ukončení pobytu v domě na půl cesty.***

### **Konzultace**

S osobním průvodcem jsou povinné minimálně jednou týdně.

### **Setkání**

Je povinné jednou týdně ve stanovený čas.

### **Úřady**

Nácvik a jednání na úřadech podle pokynů sociální pracovnice je součástí pobytu.

### **Návrat**

Pro plnoleté klienty je závazná hodina návratu 23,00 mimo pátek a sobotu, v tyto dny není doba návratu určena.

Pro nezletilé klienty je povinná účast na večeři v 19.00 a návrat do 23.00 každý den.

### **Služba**

Každý klient se podílí na vaření a péči o dům jednodenní službou za týden.

Služba zahrnuje nákup, přípravu večeře, úklid kuchyně a umytí veškerého špinavého nádobí.

### **Nemoc**

Klienti mohou být omluveni z každodenní aktivity pouze na základě řádné neschopenky.

Pokud je klient práce neschopný, dodržuje režim nemocného a neodchází z DOMU až do doby, kdy je uschopněn.

## **BYDLENÍ**

### **Byt/ kuřácký prostor**

Klient bydlí ve vlastním malém bytě v budově nebo prostorách DOMU samostatném nebo dvoulůžkovém.

Při nastěhování ztvrdí klient podpisem převzetí vybavení bytu a vlastního klíče. Při ztrátě nebo poškození může DOM vymáhat náhradu

O svůj byt pečue sám, zodpovídá za pořádek, hygienu, svoje věci, v době své nepřítomnosti **ZAMYKÁ !!!!** Průvodce má právo kontrolovat a vyžadovat čistotu a pořádek v bytě.

Malování a polepování dveří **NENÍ** dovoleno. Výzdoba bytu **NESMÍ** poškodit stěny ani nábytek a vybavení.

Po vystěhování je klient povinen pokoj uklidit a předat průvodci, jeho věci se v DOMU skladují neivýše 1 týden po odchodu.

Klient nesmí v bytě zapalovat svíčky, ani kouřit v posteli. (Pokuta 500,- Kč)

V bytě se nesmí uchovávat jídla, která podléhají zkáze a společné nádobí

(více jak dva hrnky, dva talíře, talíř se starým jídlem – pokuta 50,- Kč).

Zvířátka v DOMU bydlet NEMOHOU!

## **SPOLEČNÉ PROSTORY V DOMU**

### **Kuchyň a jídelna / nekuřácký prostor**

je běžně k dispozici v čase 5,00 - 23,00 + pátek a sobota do 23,00

Klienti mohou užívat kuchyň k přípravě svého jídla nebo nápojů.

Společná jídla připravuje služba a také prostory uklízí.

Nádobí, které se nashromáždí za den ve společné kuchyni myje a uklízí **SLUŽBA**.

Klient za sebou všude zhasíná a vypíná spotřebiče, které právě neuvívá (Pokuta 50,- Kč)

### **Pračka a prádelna / nekuřácký prostor**

Je k dispozici klientům DOMU, používá se dle týdenního pořádku, který se vytvoří na pravidelném Setkání.

Prádelna je zamčená, otevírá ji klientovi průvodce.

Uklizenou prádelnu předává klient do 23.00

Poruchu pračky hlásí klient průvodci.

### **Tělocvična / DOM8/ nekuřácký prostor**

Je k dispozici klientům každý den mimo předem ohlášený program jako je seminář nebo jiná akce průvodců.

Tělocvična je přístupná pouze do 23:00

Při odchodu z tělocvičny se zavírá topení a zhasíná ( pokuta 50.-Kč)

### **Chodby, soc.zařízení/ DOM8/ nekuřácký prostor a dvoreček/DOM8/ kuřácký prostor**

V těchto společných prostorách jsou klienti povinni udržovat klid a čistotu.

Péče a úklid tyto prostory je součástí služby klientů, která je alternativou služby na vaření.

Kuřáci jsou povinni vyhazovat filtry do popelníků. Filtr nalezený na dvorku znamená automatické navýšení nájmu všem kuřákům o 100.- Kč.

Generální úklid společných prostor vykonávají všichni klienti DOMU a to v neděli po večeři, svůj úsek musí odevzdat průvodci do 22 hodin.

Hraní míčových her a ostatní sporty na dvorečku nejsou dovoleny.

Používání RADIA nebo MAGNETOFONU na dvorečku není dovoleno.

### **Vchod**

Východ z budovy (dveře zevnitř) jsou otevřené, zamyká se na noc a to mezi 23-5 hodinou.

V této době otevírá klientům průvodce.

Vchod do prostor ,dveře zvenku, jsou zavřené, otevírá průvodce nebo je klientům k dispozici elektronický kód.

Zdržování klientů nebo jiných osob před budovou, na chodníku poblíž DOMU NENÍ dovoleno.

### **Příspěvek na pobyt**

Klient je povinen přispívat na pobyt v DOMU:

1000 - Kč příspěvek na bydlení/ měsíc                      33 Kč / den

1000,- Kč stravné    / měsíc                      33 Kč / den

Placení je povinné a platí se předem

Personál platí jídlo 33 Kč / den, týká se průvodce ve službě.

***Nedodržení termínu a výše platby může být důvodem k ukončení pobytu.***

### **Návštěvy**

Běžná návštěvní doba v DOMU je 15,00 - 19,00, a to pouze na pokoji klienta, nejvýše 3 osoby.

Každý návštěvník přijde nejprve za pracovníkem ve službě a je zaveden do seznamu návštěv, odchod oznámí také službě.

DOM může odmítnout návštěvy člověka, který svým životním stylem ohrožuje uživatele DOMU (drogy, trestná činnost, agrese) nebo bývalého klienta, který porušil Řád DOMU.

***Nedodržování pravidel pro návštěvy může vést k dočasnému zákazu veškerých návštěv v DOMU.***

### **Klid**

**Užívání magnetofonu nebo rádia je možné pouze v soukromí** tak, aby hudbou nebyli rušeni další obyvatelé.

**Od 23 hodin je klid** po celém domě.

V prostorách DOMU není dovoleno dělat hluk v jakékoliv podobě (hlasitá televize, rádio, magnetofon, křik)

### **Telefonování a internet**

z DOMU je možný pouze v případě hovorů ohledně práce, školy a řešení rodinných záležitostí. Ostatní hovory lze uskutečnit z blízké telefonní budky nebo vlastního mobilního telefonu.

### **SHRNUTÍ - POVINNOSTI KLIENTA NA POBYTU**

1.Dodržování Řádu DOMU

3.Pravidelné konzultace s průvodcem dle dohody 1xtýdně

4.Účast na společném setkání klientů a pracovníků 1xtýdně

5.Podíl na službách v rámci společného vaření a úklidu společných prostor 1xtýdně

6.Podíl na společné péči o dům v rámci generálních úklidů 1xtýdně

## PRÁVA KLIENTA DOMU

### PRÁVA

#### **Klient má právo na soukromí.**

Klient užívá svůj pokoj samostatně či ve dvou. Každý klient má klíč od svého pokoje. Do pokoje může pracovník vstoupit jen za doprovodu klienta či s jeho souhlasem. Klient využívá společné prostory v domě na půli cesty podle dle Řádu Domu.

#### **Klient má právo na ochranu osobní svobody.**

Klient využívá služby dobrovolně, není nijak omezována jeho osobní svoboda. Služba je poskytnuta na základě indikace, po poradě týmu zařízení. Klient je seznámen se všemi podmínkami pobytu, řádem a pravidly Domu.

V případě, že klient nedokáže dodržovat Řád DOMU a společenské normy chování, může být v rámci služby klientovi nabídnut zvláštní terapeutický režim ( Cesta změny) s cílem pozitivně ovlivnit jeho schopnosti dodržovat Řád DOMU a společenské normy. Klient musí vždy se zvláštním režimem SOUHLASIT. Nesouhlas však může být důvodem odmítnutí služby.

Klient je přijímán na zkušební dobu (1-2 měsíce), jejíž součástí může být v odůvodněných případech (závislost, nedávné užívání drog, zapojení do nelegální činnosti, život na ulici) domluveno omezení kontaktu klienta s rizikovým okolím, s omezením musí klient souhlasit, ale může být stanoveno jako podmínka pobytové spolupráce.

Klient si může pozvat do Domu návštěvu každý den odpoledne od 15 – 19 hodin.

DOM má právo odmítnout návštěvy osob, které jsou důvodně rizikové , neboť mohou uživatelům nabízet drogy nebo jiné návykové látky, účast na protizákonné činnosti, ovlivňovat negativně spolupráci klienta s DOMEM a tím porušovat známá Pravidla DOMU.

#### **Klient má právo na ochranu osobních údajů.**

Všichni pracovníci, stážisti a dobrovolníci jsou písemně vázáni mlčenlivostí.

Klient podepisuje výslovný souhlas s přístupem k jeho osobním údajům.

Osobní údaje jsou využívána jen se souhlasem klienta, v souvislosti s poskytováním sociální služby.

Dle klientem uděleného souhlasu mohou data využita ke statistickým účelům bez uvedení osobní identifikace.

#### **Klient má právo na vzdělávání a svobodnou volbu povolání.**

Klient je podporován v dokončení vzdělání, zvýšení kvalifikace, absolvování kurzů podle svého výběru jako součást naplňování jím stanovených cílů.

Součástí spolupráce je pomoc klientovi v zapojení na trh práce.

Klient využívá program DOM k získání pracovních dovedností.

Společně s průvodcem plánuje aktivity pro získání legálního povolání, které si zvolil.

Pokud klient selhává na běžném trhu práce nebo ve škole, může být účast na DOMJOB programu podmínkou dalšího pobytu.

#### **Klient má právo si stěžovat, oznámit porušování svých práv a nebo jiné nedostatky.**

Klient je seznámen s možností a formou podávání stížností.

Stížnost nebo oznámení je vždy vyslyšeno a vyřešeno.

Klient je s řešením seznámen.

## OCHRANA

### **Sexuální zneužívání**

Všichni pracovníci DOMU včetně stážistů a dobrovolníků se podpisem zavazují dodržovat ZÁKAZ navazování partnerských a sexuálních vztahů nebo kontaktů s klienty.

Nedodržení zákazu může být důvodem k ukončení pracovního poměru pracovníka nikoli ukončení spolupráce s klientem.

Pokud klient oznámí sexuální zneužívání nebo pokus o sexuální kontakt ze strany pracovníka, bude neprodleně informována ředitelka zařízení nebo její zástupce a oznámení bude řešeno dle výše uvedeného. Oznámení bude vždy projednáno poradou zařízení.

### **Finanční zneužívání.**

Pracovníci DOMU si nesmí od klientů půjčovat ani peníze ani jiné materiální statky.

### **Pravidla pro přijímání darů.**

Dary finanční nebo materiální povahy mohou být přijímány pouze se souhlasem ředitelky zařízení a to formou sponzorského příspěvku a musí být řádně zavedeny do účetnictví.

Přijetí daru je oznámeno týmu pracovníků na poradě zařízení.

Dary určené ke spotřebě (káva, cukrovinky apod.) a jejich přijetí je vždy zaznamenáno v deníku DOMU včetně způsobu jejich spotřebování a použití.

### **Násilí.**

Násilí fyzické nebo verbální nebo psychický nátlak je ze strany pracovníka ke klientovi zcela vyloučeno.

Oznámení takového chování klientem musí být řešeno ředitelkou zařízení a musí být oznámeno poradě zařízení.

Násilí na klientovi může být důvodem k ukončení pracovního poměru pracovníka.

### **Zneužívání práce**

Pracovníci nesmí využívat klientů k výkonu práce nebo jiných činností pro svoji vlastní potřebu.

Pokud klient oznámí takové jednání, bude situaci řešit ředitelka a porada zařízení.

### **Situace střetů zájmů pracovníků a uživatelů služby.**

Pracovník ve svém zájmu nedodržuje ustanovení : **ŘÁD DOMU a PRAVIDLA POBYTU**

Řešení : klient může na situaci upozornit (viz řešení stížností)

Pracovník se nevěnuje klientovi dle své náplně práce , nedodržuje termíny a čas konzultací, v průběhu konzultace klienta nevyšly, nerespektuje klientovy cíle.

Řešení : klient může na situaci upozornit (viz řešení stížností)

Pracovník nerespektuje pravidla spolupráce (viz výše)

Řešení : klient může na situaci upozornit (viz řešení stížností)



## **STÍŽNOSTI**

### **Pravidla pro podávání a vyřizování stížností**

Klient může podat stížnost nebo oznámit porušování svých práv různým způsobem :

#### **Ústně :**

Rozhovor s osobním průvodcem a požádat o záznam rozhovoru do osobního spisu.

Rozhovor s ředitelkou zařízení a požádat o záznam rozhovoru do osobního spisu.

Na společném setkání uživatelů a pracovníků ( 1x týdně)

Ústní nebo písemná stížnost sociálnímu kurátorovi.

Ústní nebo písemná stížnost ombudsmanovi.

#### **Písemně :**

Dopisem.

E-mailem.

#### **Vyřízení :**

Každá stížnost nebo oznámení bude řešena a výstup bude oznámen podle přání uživatele.

Uživateli v rámci rozhovoru.

Všem uživatelů na společném setkání.

Písemný záznam bude v osobním spise nebo deníku DOMU nebo nebude a to podle přání uživatele.

**Naším posláním je :**

***Učit mladé lidi, kteří vyrostli bez rodinného zázemí úspěšně žít mezi lidmi.***

Abychom mohli společně naše poslání a cíle naplňovat, potřebujeme pracovat v týmu, kde jsou kvalitní profesionální vztahy a otevřená komunikace, vzájemný respekt a vysoká kultura jednání jak mezi sebou, tak navenek, vyznávání i dodržování morálních hodnot.

Na základě dlouholetých zkušeností jsme formulovali základní principy, které považujeme pro dosažení kvality týmové práce i našich služeb klientů za klíčové :

I.

***Každý člen týmu je přijímán jako profesionál.*** Profesionalitou rozumím nejenom vysokou odbornou a lidskou úroveň, ale také připravenost využít svoje odborné i lidské kvality pro naplňování našeho poslání, ochotu pracovat s plným nasazením a odpovědností. Učení se a získávání zkušeností je přirozenou součástí odborného i osobního růstu ale není smyslem a účelem práce pro DOM.

II.

***Všechno, co každý člen týmu vykonává v DOMU a ve své pracovní době patří DOMU.*** DOM respektive všechny jeho pracoviště slouží výhradně pro výkon práce a poskytování kvalitních služeb ve smyslu poslání DOMU.

III.

Nalezení dobrého řešení všech problémů a složitých situací spočívá v otevřené upřímné komunikaci s ostatními členy týmu jak v rámci konkrétního pracoviště, tak celé organizace.

Pokud pracovník nesouhlasí s praxí, s názorem nebo chováním kolegy nebo se zavedenými postupy a metodami, jedná věcně a otevřeně vždy tak, aby byli přítomni všichni, kterých se to týká. Neřeší situaci paralelní komunikací s kýmkoli v týmu.

Michaela Svobodová jménem RADY OS DOM .....

### Příloha č. 3 - Dotazník - morální situace DOM 8

#### Křestní jméno:

Odpovědi tohoto dotazníku budou zpracovány anonymně a Vaše jméno nebude nikde uvedeno. Vaše jméno bude použito pouze pro identifikaci při případných nejasnostech a pro sociodemografické zpracování odpovědí.

Zaškrtněte "ANO", pokud jde o situaci, ve které cítíte, že určité jednání by bylo správné a jiné ne.

Zaškrtněte "NE", pokud jde o situaci, ve které necítíte, že určité jednání by bylo správné a jiné ne.

ANO      NE

Je ráno, většina ostatních klientů ještě spí. V kuchyni zbývá už jen půlka chleba. Mám hlad a vím, že do večere nebudu mít už nic k jídlu, protože jsem již zcela bez peněz.

Bliží se sedmá hodina večerní. Klient, který vaří, nestíhá, protože šel pozdě nakoupit. Je vzteklý, že mu to nejde a má zpoždění. Hladoví klienti se již seskupují v kuchyni. Na nabídku pomoci vařící klient reaguje nadávkami.

Dozvěděl/a jsem se, že klient, kterému jsem důvěřoval, o mně za mými zády rozhlašuje věci, které nejsou pravda.

Dozvěděl/a jsem se, že klient, kterému jsem důvěřoval, o mně za mými zády rozhlašuje věci, které jsem mu sdělil důvěrně a pouze jemu.

Když jsem vracel/a peníze z nákupu, zapadla mi jedna desetikoruna do kapsy a když jsem vyúčtoval/a peníze, tak si toho průvodce nevšiml. Večer jsem ji v kapse našel/našla.

Klient, který pracuje a má peníze, si koupil za své peníze mléko a nechal ho v lednici. Ví, že je jeho, i když na něm nemá napsanou cedulku. Mám hroznou chuť na kafe s mlékem a nikdo v kuchyni není. Mléko už je načaté a já bych ho potřeboval/a jen trošku.

Dnes jsem se měl/a jít podle domluvy s průvodcem zaregistrovat k lékaři, ale cestou jsem potkal/a známého a zapovídal/a se s ním. Tím pádem mi tam už zavřeli. Po návratu na domeček se mě průvodce hned ptá, jak jsem dopadl/a.

ANO NE

Dneska jsem napsaný/á na praní a mám toho opravdu hodně. Sám/sama nevím, jestli všechno stihnu vyprat. Přichází za mnou jiný klient a říká, že by potřeboval velmi nutně vyprat dvě pračky, jestli bych ho nepustil/a.

Vím, že když průvodci něco píšou do počítače, tak nechtějí, abychom to četli, a proto soubor většinou zavou, když vejdemo do kanceláře. Když jsem si šel/šla pro peníze na vaření, tak za mnou vešel ještě jiný klient a na něco se průvodce ptal. Průvodce mu začal odpovídat a zapomněl soubor zavřít. Podle nadpisu jsem poznal/a, že je tam zápis konzultace s jiným klientem.

Jsou dvě hodiny v noci. Uvědomil/a jsem si, že jsem zapomněl vyúčtovat dnešní nákup.

Kamarád mi vrátil 1 000 Kč, které mi dlužil. Na domečku dlužím zhruba 2 200 Kč za nájem a stravu. Průvodci o těchto penězích neví.

Když jsem měl/a naposledy peníze, tak jsem se důkladně zásobil/a cigaretami. Proto mi zbývá ještě jeden poslední balíček, zatímco tři další klienti již týden nemají co kouřit. Opakovaně přichází s žádostmi o cigaretu.

V sobotu kolem deváté ráno potkávám před domečkem bývalého klienta, který byl vyhozen. Prosí mě, jestli bych ho pustil/a dovnitř, aby se vysprchoval. Vím, že v tuto dobu tu průvodci nejsou a ostatní klienti pravděpodobně spí.

Mám nakažlivou nemoc, která se přenáší krví a se kterou bych neměl/a pracovat s potravinami. Přesto se mi podařilo získat potravinářský průkaz, protože jsem to doktorovi neřekl/a a ten žádné testy neudělal, ani se mě na to nezeptal. Již dlouho hledám práci, ale je to obtížné, protože mám jen základní vzdělání. Nakonec jediná práce, kde vypadá, že by mě přijali, je v McDonaldu.

Zbývá mi v současnosti jen 300 Kč a za týden беру výplatu. Jiný klient přichází s žádostí, abych mu půjčil/a 100 Kč.

Můj soused mě v noci opakovaně ruší hlasitou hudbou. Nemohu kvůli tomu spát. Dneska hudba opět v noci vyhrává jako o život.

Jsem úplně bez peněz. Kamarád mi říká o snadném způsobu, jak přijít k penězům. Tajně mi z obchodu prostrčí ven přepravku od piv a já ji pak za stovku vrátím zpátky. Peníze bychom si rozdělili napůl.

ANO NE

Zjistil/a jsem, že můj kamarád z domečku bere tvrdé drogy. Zatím to není tak vážné, bere je zhruba jednou týdně o víkendu. Víím, že je ve velmi obtížné situaci, kterou já řešit nemohu. Už drogu na domeček i jednou pronesl, i když je to zakázané. Mimo domeček nemá kam jít a skončil by na ulici.

V práci jsem začal/a mít problémy. Šéf je na mě naštvaný, protože jsem udělal/a něco jinak, než on chtěl. Bude na mě asi nepříjemný. Říkám si, jestli by nebylo lepší zajít k doktorovi a říci mu, že mě hrozně bolí břicho, abych do práce nemusel/a jít.

Na domeček přišel nový klient. Dnes má první vaření. Není z Prahy a neví, kde je přesně obchod. Navíc si není jistý, jestli zvládne vše potřebné správně nakoupit.

Potřebuji dojet na nákup. Je to tři zastávky daleko. Nemám ale už žádné peníze na lístek a ani tramvajenku nemám.

Na setkání dva klienti nespravedlivě obvinili dalšího klienta, že jim sprostě nadával a vyhrožoval násilím. Onoho klienta také nemám rád a štvu mě svým chováním. Ale víím, že v téhle situaci byl nevinně. Byl/a jsem u toho a víím, že k tomu byl vyprovokován a navíc ani nevyhrožoval, jen nadával.

Víím, že jeden průvodce nekontroluje úklidy tak důkladně jako ostatní průvodci. Dneska jsem unavený/á a do povinného úklidu se mi moc nechce.

Sedím na dvorečku a vidím, jak se tam dohadují jeden klient s jedním průvodcem. Průvodce tvrdí, že klient schody neumyl, klient říká, že ano, ale že už uschly. Víím, že klient schody neumyl, protože tu sedím již delší dobu.

V neděli odpoledne pořádá můj kamarád akci, na které je to super. Potkal/a jsem tam spoustu známých. Víím, že by měl ještě dorazit můj velký kámoš již od dětství, ale stále nejde. Hrozně bych se s ním chtěl/a vidět, ale stále nejde. Víím, že pokud ihned neodejdu, tak nestihnu generální úklidy.

## **Příloha č. 4 – Schéma rozhovoru s klientem**

### **Schéma rozhovoru - klient**

Ted' bych si chtěla s tebou popovídat o některých ze situací, které byly v dotazníku, který jsi vyplňoval/a.

Opět nejsou správné a špatné odpovědi.

Zajímá mě, jak danou situaci vnímáš a hodnotíš.

Všechno, co mi sdělíš bude důvěrné, nikde v souvislosti s tím nebude uváděno tvé jméno ani jiné osobní údaje. Tyto informace budou pouze u mě, nebudu je sdělovat nikomu jinému tady na domečku.

Tvoje odpovědi budu nahrávat, je to pouze pro účel zpracování informací, aby nedošlo k tomu, že bych si špatně nebo nepřesně zapsala to, co mi říkáš. Je to v pořádku?

### **Zapnout nahrávání**

Předložit první situaci, znovu jí slovně popsat. „Představ si situaci, kdy...“

1. Co všechno je potřeba brát při hodnocení této situace v úvahu? Jaké jsou všechny věci, které ovlivňují vnímání této situace?
2. Co si myslíš, že by bylo správné udělat, pokud by se někdo ocitl v této situaci? A proč? Jak by ses zachoval ty?
3. Jaké by mohly nastat překážky v tom, aby člověk jednal tak, jak si myslíš, že by bylo nejlepší?
4. Ocitl/a si se někdy ty v podobné situaci?
5. Jak jsi chtěl/a jednat a jak si nakonec jednal/a a proč?

Totéž opakovat pro všech pět situací.

**Konec rozhovoru, vypnout nahrávání.**

## Příloha č. 5 – Schéma rozhovoru s pracovníkem

### Schéma rozhovoru - pracovník

Ted' bych si chtěla s tebou popovídat o některých ze situací, které byly v dotazníku, který jsi vyplňoval/a.

Opět nejsou správné a špatné odpovědi.

Zajímá mě, jak danou situaci vnímáš a hodnotíš.

Všechno, co mi sdělíš bude důvěrné, nikde v souvislosti s tím nebude uváděno tvé jméno ani jiné osobní údaje. Tyto informace budou pouze u mě, nebudu je sdělovat nikomu jinému tady na domečku.

Tvoje odpovědi budu nahrávat, je to pouze pro účel zpracování informací, aby nedošlo k tomu, že bych si špatně nebo nepřesně zapsala to, co mi říkáš. Je to v pořádku?

### **Zapnout nahrávání**

Představ si, že za tebou přichází klient a říká, že se mu stala popsaná situace. Chce od tebe radu, jak by se měl v této situaci zachovat.

Předložit první situaci – „Jde o situaci, kdy...“

1. Co všechno by bylo dobré brát při hodnocení této situace v úvahu? Jaké jsou všechny věci, které ovlivňují vnímání této situace?
2. Co si myslíš, že by bylo nejsprávnější udělat, pokud by se někdo ocitl v této situaci? A proč? Byl by rozdíl mezi tebou jako osobou a tebou jako pracovníkem? Jaký?
3. Jaké by mohly nastat překážky v tom, aby člověk jednal tak, jak si myslíš, že by bylo nejlepší?
4. Jak by si jednal/a v dané situaci ty, kdyby si se v podobné situaci ocitla?
5. Ocitl/a si se někdy ty v podobné situaci?
6. Jak jsi chtěl/a jednat a jak si nakonec jednal/a a proč?

Totéž opakovat pro všech pět situací.

**Konec rozhovoru, vypnout nahrávání.**

## Příloha č. 6 – Pracovník jako vzor (DOM 8)

**Jak je daný průvodce pro Vás zajímavý jako vzor, nakolik byste se mu chtěl/a podobat ?**

Prosím ohodnoťte body 1-4:

1 = průvodce je naprosto mým vzorem, chtěl/a bych se mu úplně podobat

2 = průvodce je hodně mým vzorem, chtěl/a bych se mu v mnoha oblastech podobat

3 = průvodce je mi vzorem jen trochu, chtěl/a bych se mu v něčem podobat

4 = průvodce není mým vzorem, nechci se mu podobat

<b>Jméno</b>	<b>Hodnota</b>
Evžen	
Iveta	
Jarek	
Lukáš	
Zdenička	



**Příloha č. 7 - Výsledky dotazníku morální senzitivity**

Číslo morální situace	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	CELKEM
<b>PRACOVNÍCI CELKEM</b>	7	7	7	8	9	7	8	5	8	8	8	8	8	8	7	6	5	9	6	5	4	5	7	5	9	
<b>PRACOVNÍCI DOM8</b>	2	4	4	4	4	2	4	2	3	4	3	3	3	3	2	3	3	4	3	1	0	3	2	1	4	
P1 (ž)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	21
P2 (m)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	22
P3 (m)	0	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	1	14
P4 (ž)	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	14
<b>PRACOVNÍCI DOM2</b>	5	3	3	4	5	5	4	3	5	4	5	5	5	5	5	3	2	5	3	4	4	2	5	4	5	
P5 (ž)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	25
P6 (ž)	1	1	1	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	20
P7 (m)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	22
P8 (ž)	1	0	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	1	1	1	0	1	17
P9 (ž)	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	1	1	19
<b>KLIENTI CELKEM</b>	9	7	10	8	6	6	5	5	5	3	8	6	2	6	6	9	3	8	4	9	5	7	7	6	9	
<b>KLIENTI DOM8</b>	7	4	6	5	5	4	3	5	3	3	4	5	1	3	4	6	2	5	2	6	5	5	4	4	6	
K1 (ž,r)	1	0	1	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	12
K2 (ž,u)	1	1	0	0	1	0	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	15
K3 (m,r)	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	14
K4 (m,r)	1	0	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0	1	12
K5 (m,u)	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	7
K6 (m,u)	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	16
K7 (m,u)	0	0	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	15
K8 (m,u)	1	1	0	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1	0	1	1	16
<b>KLIENTI DOM2</b>	2	3	4	3	1	2	2	0	2	0	4	1	1	3	2	3	1	3	2	3	0	2	3	2	3	
K9 (ž,u)	0	1	1	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1	0	1	1	0	0	1	1	0	1	13
K10 (m,r)	1	0	1	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	20
K11 (m,u)	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	6
K12 (ž,r)	0	1	1	1	0	1	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1	13
<b>VŠICHNI CELKEM</b>	16	14	17	16	15	13	13	10	13	11	16	14	10	14	13	15	8	17	10	14	9	12	14	11	18	

**Příloha č. 8 – Pořadí skupin hodnot podle Schwartz's Value Inventory u jednotlivých klientů a pracovníků**

		HODNOTY										
		L	B	VS	UN	PŽ	D	US	PD	PŘ	T	M
PRACOVNÍCI	P1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	P2	4	3	1	7	6	2	8	5	10	9	11
	P3	4	5	1	2	7	3	10	6	9	8	11
	P4	2	1	4	5	10	3	9	8	7	6	11
	P5	1	2	4	5	7	3	6	8	10	11	9
	P6	5	1	2	4	8	6	7	3	11	10	9
	P7	1	6	3	5	9	2	10	4	7	8	11
	P8	2	5	3,5	1	6,5	6,5	8	3,5	9	10	11
	P9	4	2	1	7	9	5	10	3	6	8	11
KLIENTI	K1	4	1	2	9	8	5	6	7	3	11	10
	K2	1	2	5	8	9	6	3	10	7	4	11
	K3	2	1	8	4	9	6	5	10	3	7	11
	K4	4	5	3	8	11	7	2	1	6	9	10
	K5	1	2	10	7	8	6	10	4	3	5	10
	K6	4	6	2	5	9	7	1	7	3	9	11
	K7	7	4	8	3	2	10	5	6	11	9	1
	K8	1	3	7	4	2	10	10	5	8	6	10
	K9	4	1	6	3	10	5	8	7	2	9	11
	K10	4	5	2	3	1	8	6	7	9	10	11
	K11	3	9	2	8	5	1	4	7	10	11	6
	K12	4	2	1	6	8	11	3	7	9	10	5

**Vysvětlivky k jednotlivým zkratkám hodnotových skupin:**

- L = laskavost
- B = bezpečí
- VS = vlastní směřování
- UN = universalismus
- PŽ = požitkářství
- D = duchovnost
- US = úspěch
- PD = podněty
- PŘ = přizpůsobení
- T = tradice
- M = moc

**Příloha č. 9 - Srovnání morální senzitivity a hodnot universalismu, podnětů, požitkářství a moci**

Respondent	Morální senzitivita	UN	PD	PŽ	M	Součet PD, PŽ a M
K11	6	8	7	5	6	18
K5	7	7	4	8	10	22
K1	12	9	7	8	10	25
K4	12	8	1	11	10	22
K9	13	3	7	10	11	28
K12	13	6	7	8	5	20
P3	14	2	6	7	11	24
P4	14	5	8	10	11	29
K3	14	4	10	9	11	30
K2	15	8	10	9	11	30
K7	15	3	6	2	1	9
K6	16	5	7	9	11	27
K8	16	4	5	2	10	17
P8	17	1	3,5	6,5	11	21
P9	19	7	3	9	11	23
P6	20	4	3	8	9	20
K10	20	3	7	1	11	19
P1	21	4	8	5	11	24
P2	22	7	5	6	11	22
P7	22	5	4	9	11	24
P5	25	5	8	7	9	24

UN = universalismus

PD = podněty

PŽ = požitkářství

M = moc